ISSN 2961-1512 (Print)

सत्यको खोजी

वर्ष: ६ । अंक: १ । जेष्ठ, २०८१

A JOURNAL OF COMMISSION OF INVESTIGATION ON ENFORCED DISAPPEARED PERSONS

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

भद्रकाली प्लाजा, काठमाडौं

सत्यको खोजी

वर्षः ६ अंकः १ जेष्ठ २०८१

"मर्यादाका लागि सत्य-तथ्य, न्याय र परिपूरण"

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
भद्रकाली प्लाजा, काठमाडौं

सत्यको खोजी

वर्षः ६ अंकः १ जेष्ठ २०८१

सम्पादन समिति

लोकराज पराजुली

कविराज पौडेल

कृष्णराज पन्त

श्रीकृष्ण मुल्मी

ज्योती श्रेष्ठ

सर्वाधिकार
आयोगको पूर्व स्वीकृतिविना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनको लागि पुनःउत्पादन एवं मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइनेछैन। बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिनेछ सकिनेछ।

प्रकाशन मिति र प्रति
मितिः २०८१, जेष्ठ
प्रतिः पाँच सय

प्रकाशक
बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
भद्रकाली प्लाजा, काठमाडौं
फोनः ०१-५३५०६९६
टोल फ्री नं. १६६०-०१-२२१११
Email: ciedpnepal@gmail.com
website: www.ciedp.gov.np

कम्प्युटर डिजाइन
कम्प्युटर अपरेटर श्री सुन्दर बलम्पाकी
कम्प्युटर अपरेटर श्री दिपा रञ्जितकार

यस जर्नलका सम्बन्धमा कुनै सुझाव, गुनासो एवं प्रतिक्रिया भए आयोगको इमेल ठेगाना *ciedpnepal@gmail.com* एवं आयोगको कार्यालयको ठेगानामा समेत पत्राचार गरी सुझाव पठाउनुहुन अनुरोध छ।

मुद्रण
श्री हलेसी ट्रेडर्स एण्ड सप्लायर्स
शान्तिनगर, काठमाडौं।
मोवाइल नं. ९८५११६२२०८

©बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

सम्पादकीय

नेपालमा वि.सं. २०५२ देखि २०६३ सम्म सशस्त्र द्वन्द्व भएको थियो । द्वन्द्वरत पक्ष तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) र सरकारबीच २०६३/८/०५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि उक्त द्वन्द्व विधिवत् अन्त्य भएको थियो । यस सम्झौतामा द्वन्द्वरत दुवै पक्षले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनाबारे सत्य तथ्य अन्वेषण गर्ने, समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने, पीडितहरूलाई परिपूरण दिनेलगायतका विषयमा आपसी सहमति भएको थियो । सम्झौतापछि जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समेत द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको छानविन गर्न संवैधानिक प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको थियो । सोही सहमति तथा प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरियो । सो ऐनबमोजिम संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका लागि दुईवटा आयोग गठन भएको नौ वर्ष बेतित भइसकेको छ । यी आयोगहरूबाट सशस्त्र द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको सत्य तथ्य अन्वेषण भई संक्रमणकालीन न्याय तार्किक निष्कर्षमा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । सशस्त्र द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाका पीडितहरूले संक्रमणकालीन न्यायका उक्त संयन्त्र गठन गर्ने कानुनको संशोधन भई सत्य अन्वेषण, अभियोजन, परिपूरणलगायतका विभिन्न पक्षमा सुधार भएर संक्रमणकालीन न्याय तार्किक निष्कर्षमा पुगी द्वन्द्व पुनः नदोहोरिने वातावरणको प्रतीक्षा गरिरहेका छन् ।

नेपालका सम्बन्धमा संक्रमणकालीन न्याय नवीनतम अवधारणा हो तथापि यसको सैद्धान्तिक पक्ष, सान्दर्भिकता, कार्यान्वयनका पक्ष एवं अन्तर्निहित तत्वका बारेमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न व्याख्या विवेचना एवं सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएका छन् । यसका साथै आयोगले गरेको छानविनसम्बन्धी कार्य, मानवअधिकारवादी संघसंस्था तथा सरोकारवालाहरूको धारणा, पीडितहरूको अनुभूति, अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मूल्य-मान्यता र सम्मानित सर्वोच्च अदालतको व्याख्या एवं प्रतिपादित सिद्धान्तको विश्लेषणबाट आयोगलाई आफ्नो कार्य सम्पादन उचित रूपमा गर्न सुझाव सहित पृष्ठपोषण प्राप्त होस् भन्ने उद्देश्यले आयोगले वि.सं. २०७६ देखि **"सत्यको खोजी"** नामक जर्नल प्रकाशन गर्दै आएको छ । यही जर्नलको यो छैटौं अंक प्रकाशन गरिएको छ । नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रका अध्येताका लागि समेत यो जर्नल धेरथोर उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

अन्त्यमा, यस प्रकाशनमा लेख, रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने विद्वान् सर्जकज्यूहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौँ । साथै यो अंक प्रकाशनमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौँ । आगामी दिनमा पनि यहाँहरूको अमूल्य र रचनात्मक सुझाव सल्लाह सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ । कम्प्युटर डिजाइन गर्ने कम्प्युटर अपरेटर द्वय श्री सुन्दर बलम्पाकी र दिपा रञ्जितकारलाई विशेष धन्यवाद छ ।

जेष्ठ, २०८१ **सम्पादन समिति**

विषय-सूची

लेख **पृष्ठ**

Post Transitional Justice: Right to Remedy of the Members of Victim's Family १-१६
Dr. Deb Bahadur Bohora

Enforced Disappearances १७-३४
Dr. Mandira Sharma

International Recognition, Standards and Practices on Transitional Justice ३५-५२
Krishna Jeevi Ghimire/Prashamsa Ghimire

The Role of the United Nations to Address Failure Transitional Justice in Nepal ५३-६३
Shree Ram Adhikari

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको स्थापना तथा प्रगति ६४-७३
कविराज पौडेल

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको स्वरुपः एक अध्ययन ७४-८४
कुमुदप्रसाद शर्मा

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाबाट भएका पीडितप्रति प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका ८५-९४
कृष्णराज पन्त

संक्रमणकालीन न्याय र फौजदारी कानुनमा समानता, भिन्नताहरु र व्यावहारिक प्रयोग ९५-१०५
गोपालप्रसाद रिजाल

सत्य अन्वेषणमा मिडिया चुक्दै छ कि राज्य ? १०६-११३
गोविन्द लुइँटेल

संक्रमणकालीन न्यायः एक अद्वितीय आशाको न्यायिक दृष्टिकोण ११४-१२६
टेकनारायण कुँवर

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको अनुसन्धानको अवस्था १२७-१३४
यज्ञप्रसाद अधिकारी

द्वन्द्वपीडितको पुनःस्थापनाका सम्बन्धमा नेपालले गरेको अभ्यास: एक विश्लेषण १३५-१५१
राजन कुमार के.सी

द्वन्द्वका कारकतत्व सम्बोधन, दिगो शान्ति र संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाबीचको अन्तरसम्बन्धः एक अवलोकन १५२-१६५
✎ **राजुप्रसाद चापागाईं**

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को तेस्रो संशोधन विधेयकः एक चर्चा १६६-१८०
✎ **लोकराज पराजुली**

संक्रमणकालीन न्यायमा परिपूरण सम्बन्धी सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूः एक अध्ययन १८१- १९२
✎ **संजीवराज रेग्मी**

अनुभूति

त्यो कालो दिनः २०६० मंसिर २३ १९३-१९६
✎ **चन्द्रकला उप्रेती**

बेपत्ताको पीडा कसैलाई पनि नहोस १९७-१९८
✎ **प्रदिप आचार्य (केदार)**

मेरो छोरा कहिले आउला भनी पीडै पीडाको भारी भए पनि भगवान्सँग दुई हात जोडी बसिरहेको छु १९९-२००
✎ **विमल बहादुर क्षेत्री**

आयोगबाट प्रकाशित भइसकेका "सत्यको खोजी" जर्नलहरु

सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १ (२०७६ असार) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक २०१-२०२
सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १ (२०७६ पुस) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक २०३
सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १ (२०७७ माघ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक २०४
सत्यको खोजी, वर्ष ४, अंक १ (२०७९ जेष्ठ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक २०५-२०६
सत्यको खोजी, वर्ष ५, अंक १ (२०८० जेष्ठ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक २०७

संसद्को समितिको निर्देशन

संघीय संसद् राष्ट्रियसभाको संघीयता सबलीकरण तथा राष्ट्रिय सरोकार समितिले संक्रमणकालीन न्यायका केही पक्षमा नेपाल सरकारलाई दिएको निर्देशन २०८

स्वघोषणाः *यस प्रकाशनमा प्रकाशित लेख रचनाहरूका तथ्य एवं अभिव्यक्त विचारहरू लेखकका निजी धारणा हुन्। यसले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्ने छैन।*

Post Transitional Justice: Right to Remedy of the Members of Victims' Family

Dr. Deb Bahadur Bohara

> ***"If we all had the attitude that we can do anything that we can be anything if we follow our dreams and our hearts... we can change the world." - Maggine Doyne***

Abstract

The transitional justice measures in Nepal face challenges such as complex disputes, resource constraints, and political uncertainty. Victims and civil society doubt the effectiveness of the Truth and Reconciliation Commission, and the process is hampered by healthcare and education values. Prioritizing justice, accountability, rule of law, peace building, democratic order, reconciliation, and normalizing human connections is crucial for preventing future human rights abuses.

Key Words: *consequences of conflict, transitional justice, truth commission, development human rights, rules of law, impunity and democratization*

1. Introduction

Multiple wars and conflicts are going on in the entire world in the name of caste, creed, region, and religion. The Israel-Hamas War started on October 7, 2023, between Israel and Hamas-led Palestine militant groups; the current conflict between Russia and Ukraine began on February 24, 2022; the longest-running civil conflict in Myanmar; the Russian intervention in the Sudan conflict, and the ongoing drug war in Mexico have all contributed a lot to the

Advocate and former Deputy Inspector General of Police

human rights violation and crimes in modern history. Conflict displacement causes long-term physical and psychological suffering, including post-traumatic stress disorder, death, injury, and disability. Support systems can reduce vulnerability, increase public trust, and reduce insecurity, leading to more sensible criminal policies.

The United Nations Commission on Human Rights debated the issue of disappeared persons, attracting a global audience of wives and families from governments who refused to admit knowledge or responsibility. The General Assembly had first considered it on 20 December 1978 by expressing its concern and recognizing the urgency of the problem. The concerned audience came from all over the world (Kramer & Weissbrodt, 1981). The rights of families and victims of disappearance are given priority under international rules and principles. A pair of seminal texts, the 1985 "Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power" and the 2006 "Basic Principles Guidelines on the Right to Remedy and Reparation for Victims for Gross Violations of Human Rights, the International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law," deal with cases of disappearance and their victims.

The ten-year armed conflict (B.S. 2052-B.S. 2063) in Nepal profoundly impacted its citizens, leading to numerous human rights abuses such as rape, torture, sexual assault, and property seizure, as well as a range of demands and aspirations among its victims. In front of a sizable gathering of impacted families, the U.N. Commission on Human Rights discussed the disappearance of individuals. There have been 63,718 complaints filed with the truth commission, compared to just 3,223 instances at the disappearance commission. However, the Disappearance commission claims that only 2,484 instances are under its purview and is exclusively looking into those cases (Ghimire, 2023). The Human Security Report 2009/2010 emphasizes how fighting is becoming less expensive. The paper highlights patterns of sustained improvement in metrics like newborn mortality rates. Section 5.1.3 of CPA, 2006 states that "Both sides agree to make public the information about the real name, surnames, and addresses of the people who disappeared by both sides and who were killed during the war and to inform also the family about it within 60 days from the date on which this Accord has been signed"[1]. The Constitution of Nepal has provided for the right to information of victims'[2]. 17 years after Nepal's armed conflict, the government has changed more than 12 times, with political parties delaying it. Victims seek justice, accusing leaders of corruption and power usurpation,

[2] Art. 21 of the Constitution of Nepal

claiming they are state children. They entangled political figures in power usurpation and corruption.

2. The concept of victim

Since the promulgation of the 1990 Constitution, Nepal has become a party to major international human rights laws, and new laws have been enacted or amended to align with these norms. Additionally, the establishment of the National Human Rights Commission as a constitutional body in the 2015 Constitution is significant. Despite the incorporation of some provisions to protect human rights as fundamental rights, there are still laws that contradict international human rights norms and practices (Bohara: 2021). Traditionally, there are two categories of victims: direct and indirect. The direct victim is the holder of the violated rights, while the indirect victim suffers harm or injury even though their personal human rights have not been violated (ICJ, 2016:6). The Principles of Justice for Crime Victims emphasize the importance of prioritizing victims and their families, including young people, the elderly, injured, and disabled, for efficient investigation and justice.

Thus, this definition of victim encompasses the following components: Regardless of whether the offender is found or has a specific link with the victim, someone is considered a victim if they have experienced pain or loss (Boven, 2006). Families of missing individuals may have similar financial demands to those of those who were murdered in the conflict, and widows may have certain societal issues in their families and communities (ICRC, 2009). Individual victims, their families, and their communities have continued to suffer years after the cessation of violence (IHRC & CIVIC, 2013: 172). Section 8 of the Guidelines focused on accordance with domestic law, the term “victim” also includes the immediate family or dependents of the direct victim and persons who have suffered harm in intervening to assist victims in distress or to prevent victimization[3].The Principles and Guidelines focus on “gross” and “serious” violations of human rights and international humanitarian law, with provisions for legal consequences contingent on international crimes. The reasoning

3 United Nations, “The Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian La”. Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2005 [on the report of the Third Committee (A/60/509/Add.1), 2005, p.5.

disregarded the obligation to offer remedies for state malfeasance as well as the historical development of human rights.

3. Rights of Family Members

United Nations Secretary-General Antonio Guterres said that the transitional justice process in Nepal must help bring peace to victims, families, and communities and added that Nepal's transitional justice should meet international standards, the Supreme Court's rulings, and the needs of victims[4] (Singh, 2023). Human rights breaches are regarded severely by international human rights norms, criminal law principles, and tribunal principles. The Supreme Court of Nepal has also taken this issue seriously. These rights to treatment are as follows (Nowak, 2005, Conte, 2018 & Minnesota Protocol, 2016): Victims have the right to an effective remedy before an independent authority, including Restitution, Satisfaction, Rehabilitation, Compensation, and Guarantee of non-recurrence. The overall aims of the transitional justice process are several and can include:

- Relatives of the deceased person must be sought and informed of the investigation.
- Family members should be granted legal standing.
- Investigative mechanisms/authorities should keep them informed of the progress of the investigation during all phase's timely manner.

Everyone has the right to a fair and unbiased hearing before an impartial, independent authority. The state should establish a truth commission and give the victims justice in order to carry out their rights.

3.1. Fear investigation and prosecution

The Preamble to the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), which was ratified by the UN General Assembly on December 10, 1948: *"... it is essential, if man is not to be compelled to have recourse, as a last resort, to rebellion against tyranny and oppression, that human rights should be protected by the rule of law ..."*[5].

The preamble of the Constitution, 2015 in the Para 2, that *"... the glorious history of*

[4] Singh, Steta (2023). UN Secretary-General on four-day Nepal visit, lauds Nepal's effort to pull itself out from LDC listhttps://ddnews.gov.in/international/un-secretary-general-four-day-nepal-visit-lauds-nepals-effort-pull-itself-out-ldc30-10-2023.

[5] United Nations, "Universal Declaration of Human Rights, 10 Dec, 1948", Retrieved March 7, 2023 onlinehttps://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf

historic people's movements, armed conflict, dedication and sacrifice undertaken by the Nepalese people for... the nation, democracy and progressive changes, and respecting for the martyrs and disappeared and victim citizens".

A nation's history of armed struggle, people's movements, and sacrifices made for democracy and progressive advances is recognized in the 2015 Nepalese Constitution, which also highlights the necessity of upholding human rights under the rule of law.

3.2. Access to justice and fair treatment[6]

The State is obligated to investigate potentially unlawful deaths, even if it cannot be held responsible. This includes cases where the deceased was a political opponent, a Human Rights defender, had mental health issues, or committed suicide in unexplained circumstances[7]. The duty to investigate as an element of:

- States' positive duty to ensure protection and fulfillment of the right to life
- States' obligation to provide victims with guarantees of non-recurrence
- The rights of victims' families to truth, justice and satisfaction
- Applicable in peacetime and in armed conflict: (a) Human Rights Committee Draft General Comment 36 on the right to life, (b) African Commission General Comment No 3 on the right to life (Conte, 2018).

In order to guarantee that remedy is prompt, equitable, affordable, and available, legal and administrative procedures should be developed and reinforced, and victims should be handled with dignity and compassion. Principle 3 (b) of the Basic Principles and Guidelines 2005 states that: *"Investigate violations effectively, promptly, thoroughly and impartially and, where appropriate, take action against those allegedly responsible in accordance with domestic and international law,"(Principle 3(b)).*

Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity (Feb 8, 2005) provides, in Principle 19, that: *"States shall undertake prompt, thorough, independent and impartial investigations of violations of*

[6] Ibid.,

[7] OHCHR, "The Minnesota Protocol on the Investigation of Potentially Unlawful Death (2016): The Revised United Nations Manual on the Effective Prevention and Investigation of Extra-legal, Arbitrary and Summary Executions". New York and Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), New York and Geneva, 2017.Retrieved March 26, 2020 online https://www.ohchr.org/Documents/Publications/MinnesotaProtocol.pdf

Human Rights and international humanitarian law and take appropriate measures in respect of the perpetrators, particularly in the area of criminal justice, by ensuring that those responsible for serious crimes under international law are prosecuted, tried and duly punished"[8].

It is necessary to create and strengthen legal and administrative processes to guarantee quick, *fair*, inexpensive, and accessible remedies. The Basic Principles and Guidelines 2005's Principle 3(b) requires efficient, timely, comprehensive, and unbiased investigations of human rights breaches. *International* law requires that investigations be:

- Prompt[9],
- Effective and thorough[10],
- Independent and impartial[11]; and

Transparent[12]Where normal investigative mechanisms lack capacity or resources, States are required to *pursue* investigations through an independent commission of inquiry (Conte, 2018 & Paragraph 22-24 of the Minnesota Protocol, 2016:6). Family members must participate and protect each other during investigations[13]. In order for family members to successfully engage in an inquiry, offer ideas and arguments, present supporting documentation, and defend their rights and interests, the State must finance their participation.

International standards provide guidelines[14]

Family members must be given the opportunity to offer recommendations and supporting documentation, to speak out for their rights and interests at every stage of the inquiry, and to attend any hearings that are pertinent to the investigation. Before the hearing, they

[8] Ibid.,Paragraph 15-211

[9] Ibid., Section 23

[10] Ibid., Section 24 to 27.

[11] Ibid.,Section 28, 29, 30 & 31.

[12] Ibid., Section 32 & 33.

[13] Ibid., Section 35, 36 & 37

[14] Prestholdt, Jennifer,"International Law: Rights of Victims & Families (The Advocates for Human Rights)", Bangkok: Asia Regional Workshop (Global Redress and Accountability Initiative) on May30, 1 June 2018.

should also be given information pertinent to the inquiry.

Inter-**American *Court of Human Rights:*** *"The obligation to guarantee the right to life, not only requires that a person not be deprived arbitrarily of his or her life (negative obligation) but also that the States adopt all the appropriate measures to protect and preserve the right to life (positive obligation), as part of their duty to ensure full and free exercise of the rights of all persons under their jurisdiction. This comprehensive protection of the right to life by the State does not involve only legislators, but all State institutions and those who must protect security, whether they are policed or armed forces of the State" (ICJ, 2016:64).*

Remembering loved ones can be challenging, but may be impossible due to various factors like sightings, rumors, or secret prison conditions. *I still hope my husband will come back, because lots of people came back after many years. I have seen those examples. Maybe he is kept hidden somewhere. [...] No. I never think that way [that he might not be alive]. He comes in my dream which makes me believe he will be back. [...] I am always worried if he is healthy or if he gets enough food to eat etc. I keep my hope of my husband's return until the government declares the news about the missing people-Wife of missing man, Bardiya (Simon, 2009:35).*

3.3. Proactive Truth-seeking

Truth commissions that have operated in places including Liberia, Timor-Leste, Peru, Sierra Leone, Morocco, South Africa, and Haiti have been led by women's activists and have focused on gender-specific crimes and women's experiences throughout conflicts. Experts differ on the "official truth," however the majority of panels recommend paying victims. It is necessary to build fundamental ideas. Family members or other close relatives of a deceased or disappeared person are victims themselves and should be treated as such (Prestholdt, 2018):

- Participation of family members is an important element of an effective investigation,
- State must enable close family members to participate effectively in investigation, though without compromising integrity

Families desire loved ones' return or bodies for rituals and belief in death. Everyone has

the right to know past crimes and their causes. Preamble of the ICPED, 2007[15] described that: *"Affirming the right of any victim to know the truth about the circumstances of an enforced disappearance and the fate of the disappeared person, and the right to freedom to seek, receive and impart information to this end" (ICPED, 2007).*

States that neglect to look into violations, bring charges against offenders, offer victims redress, and uphold the truth are the ones that lead to impunity. The Commission needs to take into account those who are missing, adhere to due process guidelines, and defend the widely acknowledged right against being taken from one's life without cause. The ban on being wrongfully deprived of life is one essential and universally recognized right that applies everywhere, at all times.

3.4. Right to a Remedy and Robust Reparation

Restitution is a form of reparation that restores victims to their original situation before they suffered violations of international Human Rights law and/or international humanitarian law (ICJ, 2016 & 2018). Article 8, 9, 10 & 11 of Basic Principles of Justice for Victims provides that:

- Offenders or third parties responsible for their behaviour should, where appropriate, make fair restitution to victims, their families or dependants.
- Such restitution should include the return of property or payment for the harm or loss suffered, reimbursement of expenses incurred as a result of the victimization, the provision of services and the restoration of rights.
- Governments should review their practices, regulations and laws to consider restitution as an available sentencing option in criminal cases, in addition to other criminal sanctions.
- Where public officials or other agents acting in an official or quasi-official capacity have violated national criminal laws, the victims should receive restitution from the State whose officials or agents were responsible for the

[15] ICPPED, "UN General Assembly, Resolution 61/177 Adopted by the General Assembly: International Convention on the Protection of All Persons from Enforce Disappearance, January 12, 2007, A/RES/61/177". Retrieved October 16, 2015, online: http://.refworld.org/docid/ 45fe6ad42.htm,

harm inflicted.

- In cases where the Government under whose authority the victimizing act or omission occurred is no longer in existence, the State or Government successor in title should provide restitution to the victims.

Article 19 of the Basic Principles and Guidelines, 2005 states its premise, that: *"*Restitution *should, whenever possible, restore the victim to the original situation before the…violations…* occurred*. Restitution includes, as appropriate: restoration of liberty, enjoyment of Human Rights, identity, family life and citizenship, return to one's place of residence, restoration of employment and return of property" (art 19)*.

According to Article 8 of the Principles on Reparation, the following are victims[16]:

- The person whose Human Rights have been violated, or the direct victim;
- Members of the immediate family.
- The direct victim's dependent; and
- Persons who have suffered harm in intervening to aid the victims in danger or to prevent victimization (ICJ, 2016:7).

According to Hillary Clinton says that. "*Women have always been the primary victims of war. Women lose their husbands, their fathers, and their son in combat"*[17].

Rehabilitating victims of the state in the public awareness has started with the CPN-M's rise to prominence as the largest party in the Constituent Assembly and a constitutional party. Many contend that giving victims a platform to share their stories through truth commissions aids in their healing process. According to the Commission, the following States need to:

- Respect the right to life
- Protect and fulfill the right to life

[16] Ibid., Article 24 (1) of the ICPED, 2007

[17] Clinton, Hillary, "First ladies' conference on domestic violence san Salvador, el Salvador, November 17, 1998 (as delivered)". Retrieved March 7, 2023 online:https://clintonwhitehouse3.archives.gov/WH/EOP/First_Lady, indicate that Women often flee their homes, become refugees from conflict, and are victims of crime and domestic violence. Despite no organized warfare, domestic violence remains the most pervasive human rights violation globally. In El Salvador, 1 in 6 women have been sexually assaulted, and domestic abuse complaints reached 10,000 last year (Clinton, 1998, Para 9).

- Investigate potentially unlawful death, ensure accountability and remedy violations.

3.5. Compensation

According to Article 20 of the Basic Principles and Guidelines, 2005, compensation is a monetary reward for economically assessable damages, such as lost opportunities, earnings, and moral harm, stemming from violations of international humanitarian law and human rights law.

3.6. Prosecution

In exchange for their assistance, those found guilty but not primary offenders may be granted immunity or have their punishments lowered by the Commission. Families respond differently to this tactic, though; some embrace conditional exemption while others oppose amnesty (Minnesota).

3.7. Rehabilitation

Rehabilitation initiatives are often included in compensation awards because of the overlap between government reimbursement for such efforts and orders ordering authorities to execute rehabilitation measures. Health care, mental healths services, social and legal assistance, community support, education, and career training are all included in rehabilitation. The following is stated in Article 21 of the 2005 Basic Principles and Guidelines: *"Rehabilitation should include medical and psychological care as well as legal and social services,"*

Aimed at enabling the maximum possible self-sufficiency and function for the individual concerned defined as:

- Restoring previous functions affected by the violation
- Acquiring new skills required as a result of the changed circumstances of the victim caused by the violation.

3.8. Satisfaction[18]

In order to return the victims' circumstances to what they were before the violation, satisfaction measures work to stop violations, find the truth, look for missing people,

[18] Ibid., Article 22 of the Basic Principles and Guidelines, 2005

retrieve remains, apologize, issue fines, remember, and train victims. For Example: Many victims in rural areas of Nepal have found it difficult to access interim relief. They often lack the means to travel to district capitals, such as Charikot, Dolakha (shown here), to obtain compensation for their injuries. Ram Sunuwar, whose sister Maina was raped and killed during the armed conflict, received interim relief but found the process slow and complicated. He added, "Money only takes care of the outside. Inner pain and suffering is still there" (IHRC & CIVIC, 2013:46-47). Verification of facts and public exposure of the truth are among the UN Principles on Reparation list's requirements, along with a search for the locations of the vanished, the identities of abducted children, recovery, identification, reburial, public apologies, and an accurate report of violations. The most important issue to most families knows the overall aims of the transitional justice process are several and can include:

- Need and clarifying the identifying for a body
- Legal and administrative issues
- Amendment the Act
- Prosecution and trials
- Justice and accountability
- Need of a compensation Policy
- Economic needs: Livelihood needs & Supporting families.
- Emotional, Psychosocial support to families and Community:
- Transformation of institutions
- The response of the state
- Guarantees of non-repetition
- An end to impunity

4. *UN* High Commissioner *for Human Rights*

"The right to the truth about gross Human Rights violations and serious violations of humanitarian law is an inalienable and autonomous right, recognized in several international treaties and instruments as well as by national, regional and international jurisprudence and numerous

resolutions of intergovernmental bodies at the universal and regional levels," (ICJ, 2016:123).

The Truth Commission highlights victims' rights to immediate compensation; its first commission in the Arab world produced substantial financial gains. Although there is a support committee as part of its organization, the requirements change from reparative to compensation processes due to uncertain jurisdiction.

5. Reconciliation and Reforms

Article 304 of the Constitution of Nepal adopted the detailed provisions related to peace accords in the Interim Constitution of Nepal, 2063 .[19]South Africans continue to seek justice in spite of efforts made by the Commission ,which has drawn criticism for its effects on race relations and reconciliation .While the sorrow of the victims is acknowledged in many areas, the commissions 'responsibilities and authority reflect national demands.

6. Victims 'grievances

The transitional justice measure has victims and civil society concerned that it would de facto grant amnesty to those who have violated international law and human rights. It is also questioned if the Truth and Reconciliation Commission can function effectively in the absence of a legislative foundation. The transitional justice process has been hampered by conflict complexity, resource scarcity, and political instability. The parties are modifying the legislation to bring it into compliance with both international and constitutional requirements.

7. Conclusion

The ten-year military struggle in Nepal had a significant effect on people, leaving them with a variety of demands and expectations. The victims of the battle continue to bear the consequences even after it has ended. The relatives of those who vanished place a high priority on healthcare and education, and there is hope that new laws will be able to hold offenders accountable. The most important things to focus on are justice, responsibility, the rule of law, peace building, democratic order, and normalizing human interactions. International law may be used as a weapon to establish accountability and stop future violations of human rights, since the conflict also resulted in widespread abuses of these

[19] Article 304 (2) of the Constitution of Nepal.

rights, including enforced disappearances. But politics are what make government what it is, and political will from parties is necessary to achieve justice and the rule of law.

References

- Bohara, Deb B. (2021). THE DISAPPEARED: Enforced Disappearance and Human Rights Violations during the Armed Conflicts. Kathmendu: PairaviPrakashan.
- Boven, Theo van. (2006). *Implementing Victims' Rights: A Handbook on the Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation March 2006.* United Kingdom: The REDRESS Trust. Retrieved March 26, 2020 online https://corteidh.or.cr/tablas/25408.pdf
- *Clinton, Hillary (1988). First ladies' conference on domestic violence san Salvador, el Salvador, November 17, 1998(as delivered). https://clintonwhitehouse3.archives.gov/WH/EOP/First_.html*
- Conte, Alex (May 30- June 1, 2018). *Conduct of Investigations into Alleged Unlawful Killings and Enforced Disappearances.* Bangkok: Asia Regional Workshop on 30 May – 1 June 2018, ICJ Global Redress and Accountability Initiative.
- GATES, Scott and Strand Havard. (2012).Development Consequences of Armed Conflic. Retrieved March 31, 2020, online World Development Vol. 40, No. 9, pp. 1713–1722, 2012 2012 Elsevier Ltd. All rights reserved 0305-750X/$ - see front matter
- Ghimire, Binod. (March 10, 2023). "Nepal bill says murder is not serious rights violation". *The Kathmandu Post*. Published at March 10, 2023.
- Guterres, António . (27 February 2023). UN Secretary-General's remarks to the 52nd session of the Human Rights Council. Retrived Jannury 6, 2024. Retrieved January 6, 2024 online https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2023-02-27/un-secretary-generals-remarks-the-52nd-session-of-the-human-rights-council
- Heyns, Christof. (May 24, 2017). *Restating the law on the Investigation of Potentially Unlawful Death: The 2016 Minnesota Protocol*. Retrieved March 24, 2020 online https://www.justsecurity.org/41360/restating-law-investigation-pf-potentially-unlawful-death-2016-minnesota-protocol/
- ICJ. (2016). *Enforced Disappearance and Extrajudicial Execution: The Rights of Family Members-A Practitioners' Guide No. 10.* Geneva, Switzerland: The International Commission of Jurists (July 2016). Retrieved January 27, 2020 online www.icj.org › enforced-disappearance-and-extrajudicial-execution.
- ICJ. (October, 2018). *The Right to a Remedy and Reparation for Gross Human Rights Violations: A Practitioners' Guide (Revised Edition, 2018)*. Geneva Switzerland: International Commission of Jurists (ICJ).

- ICPPED. (2007). *UN General Assembly, Resolution 61/177 Adopted by the General Assembly: International Convention on the Protection of All Persons from Enforce Disappearance, January 12, 2007, A/RES/61/177.* Retrieved October 16, 2015, online: http://.refworld.org/docid/ 45fe6ad42.htm.
- ICRC. (April, 2009). *Families of missing persons in Nepal: A study of their needs. Kathmandu:* International Committee of the Red Cross. Retrieved March 26, 2014, online :http://www.icrc.org/eng/ assets/f.pdf
- IHRC& Civic. (2013). Assistance Overdue: Ongoing Needs Of Civilian Victims Of Nepal's Armed Conflict. International Human Rights & Center for Civilians in Conflict (formerly CIVIC). Retrieved February 6, 2020, online: https://hrp.law.harvard.edu/wp-content/uploads/2013/09/Nepal_Report_Online-2.pdf
- IHRICON. (2006). *Sexual Violence in the "People's War": the impact of armed conflict on Women and Girls in Nepal*. Kathmandu: Institution of Human Rights Communication
- INSEC. (2008). *Countering Impunity: Promoting Accountability and Justice: Transitional Justice Processes and Mechanisms*. Kathmandu: Informal Sector Service Center.
- INSEC. (2008). *Impaired Accountability: State of Disappearance in Nepal, A brief Assessment of Implementation of UN WGEID Recommendations.* Kathmandu: Informal Sector Service Center.
- International, A. (2012). *The Right to Know: Families still left in the Dark in the Balkans. AI Index: EUR 05/001/2012.*Amnesty International. Retrieved February 6, 2020, online https://amnesty.no/sites/default/files
- IPU & OHCHR. (2016). Human Rights: Handbook for Parliamentarians N° 26. This publication is co-published by the Inter-Parliamentary Union and the United Nations (Office of the High Commissioner for Human Rights).
- Kramer, David &Weissbrodt, David (1981). The 1980 U.N. Commission on Human Rights and the Disappeared, 3 Hum. Rts. Q. 18 (1981), Retrieved February 18, 2024, online: http://scholarship.law.umn.edu/faculty_articles/403.
- Maharjan, Uttam (Tuesday, March 14, 2023). "Complete Transitional Justice Process". *The Rising Nepal*. Published at March 14, 2023, p.4.
- MyRepublicaNepal. (Sunday, March 4, 2023). Supreme Court orders to register the case against PM Dahal. *RepublicaNepal*, Kathmandu: Published On: March 4, 2023. Retrieved March 23, 2023, from https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/supreme-court-orders-to-register-case-against-pm-dahal.
- Nepal, Supreme Court (2020). Advocates Gyanendra Raj Aran vs. CPN (Maoist Center) Chairman and Prime Minister Pushpa Kamal Dahal. Kathmandu: Write Petition No. 079-

RE-0086. Kathmandu, Nepal Supreme Court.

- NHRC. (2016). *Journal on Human Rights Sambahak.* Lalitpur: National Human Rights Commission of Nepal. No 1, May 2016, Vol 1.
- Nowak, Manfred (2005). *Human Rights Handbook for Parliamentarian.* France: Inter-Parliamentary Union (IPU) and Office of the UN High Commissioner for Human Rights (UNOHCHR) 2005, p.1.
- OHCHR. (2017). *The Minnesota Protocol on the Investigation of Potentially Unlawful Death (2016): The Revised United Nations Manual on the Effective Prevention and Investigation of Extra-legal, Arbitrary and Summary Executions.* New York and Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), New York and Geneva, 2017. Retrieved March 26, 2020 online https://www.ohchr.org/Documents/Publications/MinnesotaProtocol.pdf
- Prestholdt, Jennifer (May 30, 2018). *International Law: Rights of Victims & Families (The Advocates for Human Rights).* Bangkok: Asia Regional Workshop on 30 May – 1 June 2018. Global Redress and Accountability Initiative.
- Purushottam, Khatri. (Friday, March 10, 2023). "Bill to amend T&R Act registered in parliament". *The Rising Nepal*. Published at March 10, 2023**.**
- RepublicaNepa,(2022). Uphold Human Rights. Published On: December 14, 2022,RepublicaNep, Retrieved January 6, 2024 online https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/uphold-human-rights/
- Sharma, Mandira (March 21, 2023). "How can we argue that those victims whose loved ones disappeared should simply forget?"Interview with human rights activist. Nepali Times. Retrieved March 23, 2023, from https://www.nepalitimes.com/news/how-can-we-argue-that-those-victims-whose-loved-ones-disappeared-should-simply-forget
- Sharma, Mandira. (March 21, 2023). "How can we argue that those victims whose loved ones disappeared should simply forget?"Interview with human rights activist. *Nepali Times*. Retrieved March 23, 2023, from https://www.nepalitimes.com/news/how-can-we-argue-that-those-victims-whose-loved-ones-disappeared-should-simply-forget
- *Simpson, George E. (1935), Vol. 26, C Issue 3, "The Jopurnal of Criminal Law & Criminology", September- October (1935) Article 6. Chicago Crime Commission* https:// scholar lycommons. law. northwestern. edu/ cgi/viewcontent.cgi?article= 2569&context=jclc,
- The Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (Adopted by General Assembly resolution 40/34 of 29 November 1985) Retrieved March 26, 2014, online:https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-basic-principles-justice-victims-crime-and-abuse
- *UN. (2015). Universal Declaration of Human Rights, 10 Dec, 1948. Retrieved March 7,*

*2023 online*https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf

- UNOHCHR. (2005). The *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005*. Retrieved February 3, 2020, online https://www.ohchr.org/en/ professionalinterest/pages/
- Upadhyay, Narayan (Tuesday, March 21, 2023). “Transitional Justice A Difficult Road Ahead”. *The Rising Nepal*. Published At March 21, 2023, P.4.

Enforced Disappearances

Dr. Mandira Sharma

1. Introduction

Following the signing of the Comprehensive Peace Agreement (CPA) between the Government and the Nepal Communist Party Maoist (CPN-M), Nepal has grappled with establishing acceptable processes and mechanisms for transitional justice, particularly in addressing the legacies of past human rights violations, including enforced disappearances. After considerable effort, the Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act of 2014 (TRC Act) was enacted by parliament in 2014. This Act provides a legal framework for the establishment of two commissions: the Truth and Reconciliation Commission (TRC), tasked with investigating serious human rights violations such as unlawful killings, sexual violence, and torture during the conflict, and the Commission on Investigation of Enforced Disappearances (CIEDP), specifically mandated to address cases of enforced disappearances.

Established in 2015 under the TRC Act, these commissions operated for several years, extending their original tenure but ultimately failing to locate any cases of enforced disappearances. Controversy surrounded their legitimacy from the outset due to procedural issues and the scope of their mandates. The TRC Act was passed following the fast-track procedure in the parliament in April 2014, disregarding consultation with victims, civil society, and a Supreme Court order, leaving parliamentarians unable to offer input. Moreover, the Act granted amnesty, even for those responsible for egregious violations such as enforced disappearances, and

Advocate, Founder of Advocacy Forum Nepal and working at the International Commission of Jurists as the Senior International Legal Adviser.

empowered the commissions to mediate between victims and alleged perpetrators under the guise of reconciliation.

This article delves into legitimacy of these commissions examining both the process by which the law was enacted and its contents, which have hindered the commissions' ability to fulfill their mandates. It also provides updates on efforts to amend the law and addresses ongoing issues with proposed amendments, emphasizing the necessity of legislative changes to enable the disappearance commission to effectively carry out its work. The discussion is focused solely on the issue of enforced disappearances.

2. Why controversies in 2014 Act and the Commission established under the Act

Following the enactment of the 2014 Act, numerous sections of the legislation faced challenges in the Supreme Court from victims. National and international civil society organizations, including the UN raised a number of concerns on the Act. These entities urged the Government to refrain from establishing the Commissions until the Supreme Court made a ruling. Despite these calls, the Government proceeded with the establishment of the Commissions. Subsequently, the Supreme Court issued orders for amendments to several sections of the law, deeming them incompatible with Nepal's Constitution, its international obligations, and prior Supreme Court rulings. The majority of civil society organizations, including the UN, expressed their inability to engage with these Commissions until the amendments were made in accordance with the Supreme Court's decision. However, the Act is yet to be amended, continually hampering the work of the Commission.

Amidst these controversies, the Commission on Investigation of Enforced Disappearances (CIEDP) has recorded over 3000 cases of enforced disappearances but has yet to undertake substantive efforts towards locating and identifying the disappeared individuals. Until the TRC Act undergoes a consultative amendment process to adhere to the Supreme Court's directives, and international standards, questions regarding its legitimacy will persist, impeding its effectiveness and hindering its ability to carry out its mandate.

3. Process of amending the law

The Government has initiated efforts to amend the law, with the Ministry for Law, Justice, and Parliament Affairs introducing a Bill to parliament on July 15, 2022. While this Bill included some positive provisions, it also harbored serious flaws. Notably, it designated the

Commission as the sole investigatory body for prosecuting serious human rights violations, including enforced disappearances, alongside its truth-seeking mandate. However, it restricted prosecution to only four categories of violations deemed "serious," such as murder with cruelty, cruel and inhuman torture, disappearance, and rape, while excluding crimes against humanity and war crimes. For all other violations, perpetrators could potentially qualify for amnesty, raising concerns.

Although the Bill required victim consent and specific conditions for recommending amnesty, it failed to provide avenues for prosecution or punishment for those who did not meet these conditions or if victims did not consent to amnesty, potentially leading to de facto amnesty for individuals involved in crimes against humanity and war crimes. Additionally, the proposed establishment of a Special Court to try these serious violations, with judges appointed by the government in consultation with the Judicial Council, preventing appeal against the decision of the Special Court, risked undermining judicial independence and impartiality.

Moreover, the Bill lacked provisions for creating a special investigation team comprising experts in probing human rights violations and international crimes, including sexual and gender-based violence and violence against children. Despite these concerns, the Bill did not survive the end of the parliamentary tenure in 2022 and was reintroduced with revisions in March 2023.

The 2023 revisions included provisions for appeal, allowing appeals against Special Court decisions to a special bench of the Supreme Court within 35 days. The timeframe for the public prosecutor to decide on prosecution was extended to one year, and a fund and advisory committee for its use were introduced. However, further amendments are necessary, particularly concerning the classification of violations and the inclusion of crimes against humanity and war crimes. Additionally, ensuring the independence of commissions and preventing politically motivated appointments are crucial to aligning the law with Nepal's international obligations. These amendments are essential to ensuring the compatibility of transitional justice legislation with Nepal's international obligations.

4. International obligation of states in relation to investigation and prosecution of enforced disappearances

While Nepal has yet to ratify the International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED), it is a signatory to the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), which prohibits enforced disappearances among other violations. The ICCPR, along with numerous other treaties ratified by Nepal, imposes obligations on States to provide effective remedies to victims whose rights have been infringed upon. This necessitates legislative or other measures to uphold the rights outlined in the treaty and to ensure that victims can seek redress through competent judicial, administrative, or legislative channels for violations of these rights. In cases of enforced disappearances, the duty to provide effective remedies encompasses criminal justice measures such as investigation, prosecution, and punishment, as well as the obligation to establish the truth and provide reparation to victims.

For instance, in the case of *Dev Maharjan v Government of Nepal*, where the plaintiff was subjected to enforced disappearance and torture in a military barrack Bhairabnath military Barrack in Maharajgunj, Kathmandu during the conflict in July 2004, the Human Rights Committee, established under the ICCPR to review individual complaints, determined that Nepal was obligated to provide Maharjan and his family with an effective remedy. This included conducting a thorough and diligent investigation into the torture and ill-treatment suffered, providing adequate compensation to Maharjan and his family for the violations endured, and ensuring the prosecution and punishment of those responsible. The Committee also urged Nepal to amend its national legislation to align with the ICCPR, including extending statutory limitations and repealing laws granting impunity to alleged perpetrators of torture and enforced disappearance.

Human rights bodies have developed jurisprudence emphasizing that States must provide effective remedies, which encompass investigation, prosecution, punishment, reparation, and truth-establishing measures. Administrative measures such as commissions of inquiry or compensation alone are not deemed sufficient to meet the requirements of effective remedies under the ICCPR.

Given that the proposed amendment to the TRC Act envisions the CIEDP as the sole investigatory body for prosecution, it is essential to consider the elements necessary for

effective investigations mandated by international treaties. The subsequent sections explore these obligations and their constituent elements, facilitating an assessment of whether investigations conducted by the CIEDP align with international obligations.

5. Duty to investigate

Investigation constitutes the initial phase in fulfilling the duty to provide effective remedies. Enforced disappearances can result in the violation of various substantive rights enshrined in the ICCPR. The Human Rights Committee (HRC) has identified several violations, including, but not limited to, those outlined in Article 2 (the duty to provide effective remedy), Article 6 (the right to life), Article 7 (the right against torture), and the rights to individual liberty. When addressing crimes of enforced disappearances, States are obligated to conduct a judicial investigation that encompasses various constituent elements. For instance, the investigation must be "prompt," "thorough," and "exhaustive." These obligations entail an analysis of facts, evidence, and a thorough examination of all relevant circumstances to establish the crime. The HRC recommends that in cases of serious human rights violations, such as enforced disappearances, a "thorough and exhaustive investigation" must be conducted by competent judicial authorities. Such investigations should also endeavor to explore and elucidate patterns of violations, the operational structures enabling these violations, the underlying reasons and consequences, as well as those who may have benefited from them, thus enabling the imposition of appropriate sanctions.

Under international law, the duty to investigate also encompasses conducting independent and impartial investigations, which includes ensuring that there is no influence from alleged perpetrators on the investigation process and that investigators themselves have no record of involvement in violations. Achieving impartiality and independence in investigations necessitates not only legal provisions ensuring these principles *(de jure)* but also their effective implementation in practice *(de facto),* which may require temporary measures such as suspending public officials pending investigations involving gross violations, including enforced disappearances.

Crucially, effective investigations require States to respect victims' rights to participate in the investigation process. While this obligation does not mandate state authorities to fulfill every request of victims, as ongoing investigations may involve sensitive issues and warrant restrictions on full victim access, investigating authorities must inform victims of the inves-

tigation's progress and provide them with opportunities to submit any relevant information or evidence for consideration.

The TRC Act empowers the CIEDP to conduct investigations for prosecutorial purposes. Therefore, investigations conducted by the CIEDP must encompass all these elements to qualify as independent, impartial, thorough, and prompt. The Bill currently under consideration by parliament should take into account these state obligations while assigning sole investigatory roles to the Commission.

6. Duty to prosecute and punish

Under international law, Nepal is obligated to prosecute gross violations such as enforced disappearances, as the duty to provide effective remedies includes effective prosecution in cases of enforced disappearances. In the case of *Yasoda Sharma v. Nepal*, the Human Rights Committee (HRC) emphasized that the State is not only obligated to conduct thorough investigations into alleged human rights violations, particularly enforced disappearances and acts of torture, but also to prosecute, try, and punish thoseresponsible for such violations. The HRC underscored the State's duty to prevent similar violations in the future and stressed the necessity of providing victims with effective remedies, including thorough investigations, adequate information, and compensation for the violations suffered.

For Nepal to fulfill this duty, various elements must be addressed, including the criminalization of violations, the removal of prosecutorial hurdles such as amnesty and statutory limitations, ensuring that punishment is proportionate to the gravity of the crimes committed, and ensuring trials in competent civilian courts, among others. Only by addressing these elements can the State effectively prosecute perpetrators of enforced disappearances and provide victims with remedies they are entitled to under international law.

7. Duty to provide truth

International law recognizes that transitional justice commissions play a crucial role in upholding victims' rights to truth. Human rights bodies have expanded on this principle by establishing jurisprudence that the uncertainty surrounding the fate of a loved one, resulting

from the lack of truth, can constitute a violation of the right not to be subjected to torture or cruel, inhuman treatment under composite human rights treaties.

For instance, in the case of *Quintero v. Uruguay,* a case brought against Uruguay in the Human Rights Committee (HRC), the Committee determined that the enforced disappearance of a daughter, coupled with the State's denial of truth, inflicted anguish and stress upon the mother, rendering her a victim of the violation of her right against torture or cruel, inhuman, or degrading treatment. Similar findings have been made by the Inter-American Court of Human Rights (IACtHR) and the European Court of Human Rights (ECtHR).

Moreover, jurisprudence has begun to recognize the social dimension of the right to truth, asserting that this right extends beyond individual victims and their families to encompass societies affected by gross violations. This perspective emphasizes the importance of combating impunity, preventing future violations, and promoting reconciliation. The Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law highlight that states should inform the general public, particularly victims of gross violations, about their rights and remedies and ensure access to various services. Furthermore, victims and their representatives should have the right to seek and obtain information on the causes leading to their victimization and the gross violations themselves.

It is increasingly argued that in a democratic society, the truth about grave human rights violations must be revealed, with the state fulfilling this obligation through both the investigation of human rights violations and the public disclosure of the results of criminal and investigation processes. Thus, the mandate of the CIEDP should also be seen as playing the role to establish truth, also for the society and contributing to the prevention of such crimes in future.

8. Duty to provide Reparation

Reparation in Nepal is commonly construed narrowly, primarily as monetary compensation. However, under international law, the concept of reparation encompasses a broader array of elements. Article 24(4) of the International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED) acknowledges various forms of reparation. For instance, Article 24(4) and (5) of the ICPPED define reparation broadly to include the right

to obtain prompt, fair, and adequate compensation, as well as the right to obtain reparation in the form of material and moral damages, restitution, rehabilitation, satisfaction (including restoration of dignity and reputation), and guarantees of non-repetition.

The Supreme Court of Nepal has also begun to articulate the State's obligation to provide reparation, as evidenced in the case of Liladhar Bhandari v. Government of Nepal. Although the case pertained to the forceful eviction and confiscation of land by armed groups, the Supreme Court underscored the State's responsibility to provide compensation, refusing to shift the blame to non-state actors. Emphasizing the State's primary obligation to protect citizens' rights to life and property, the Court held that even if property seizure occurred during the conflict era by rebel groups, the State could not absolve itself of responsibility. The Court deemed the incident to have deprived and continued to deprive claimants of their property rights, thus ordering the return of unlawfully seized property and compensation for the losses incurred.

Therefore, there exists an opportunity to build upon the Supreme Court's jurisprudence and expand the understanding of reparation. The Bill currently under consideration by parliament includes provisions aimed at meeting the State's obligations regarding reparation. It recognizes reparation as a right of victims and extends beyond mere compensation, trying to align with the broader international understanding of reparation.

9. Enforced disappearances is a complex crime

Enforced disappearance constitutes a multifaceted crime involving numerous violations of rights guaranteed in international treaties. When employed in a systematic or widespread manner, enforced disappearance may constitute a crime against humanity. Additionally, in the context of armed conflict, it could qualify as a war crime.

10. Enforced Disappearances as Crimes Against Humanity

The Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) defines enforced disappearance as a crime against humanity "when committed as part of a widespread or systematic attack directed against any civilian population, with knowledge of the attack." This principle is echoed in the International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED). Article 5 of the ICPPED reaffirms that the widespread or systematic practice of enforced disappearance constitutes a crime against humanity as

defined in applicable international law, subject to the consequences provided for under such law.

While the definition of enforced disappearance in the Rome Statute is legally binding only for ICC member States and Nepal is not a member to the ICC, the concept of enforced disappearance as a crime against humanity has evolved under international customary law, acknowledged by international courts and tribunals. The UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances (WGEID) has affirmed that the definition outlined in the Rome Statute reflects customary international law. Likewise, the Human Rights Committee has confirmed that when committed as part of a widespread or systematic attack on a civilian population, enforced disappearances constitute crimes against humanity.

In the Nepalese context, the WGEID has indicated that enforced disappearances were widespread. Therefore, it can be argued that enforced disappearances in Nepal may indeed amount to crimes against humanity. However, neither the Penal Code nor the TRC Act explicitly prohibit crimes against humanity, nor do they recognize the systematic practice of enforced disappearances as constituting crimes against humanity. Moreover, neither the TRC) nor the CIEDP are mandated to investigate crimes against humanity, leaving this crime beyond the scope of criminal justice and transitional justice processes.

Furthermore, many acts categorized as amnestiable offenses under the current version of the Bill under consideration by parliament could amount to crimes against humanity if committed in a widespread or systematic manner. Consequently, the current version of the Bill may potentially grant immunity to perpetrators and violate international law such as the crimes against humanity.

11. Enforced disappearances as war crimes

Article 8 of the Rome Statute identifies acts committed during international and non-international armed conflicts as war crimes. It gives ICC jurisdiction over acts amounting to grave breaches of the 1949 Geneva Conventions and their 1977 Additional Protocols, including wilful killing or torture of protected persons or extensive destruction of protected property; serious violations of common article 3 of the 1949 Geneva Conventions, including

intentional attacks on or violence against civilians and other serious violations of the laws and customs applicable in armed conflicts of an international and non-international character.

Although Nepal is not a party to the ICC, it is a party to all four Geneva conventions. Although international humanitarian law treaties do not specifically enlist "enforced disappearance" as a war crime, enforced disappearance violates or threatens to violate, a range of customary rules of international humanitarian law, most notably the prohibition of arbitrary deprivation of liberty (GC IV, Art 147; Rule 99), the prohibition of torture and other cruel or inhuman treatment (The four Geneva Conventions of 1949 (GC I, Art. 12; GC II, Art. 12; GC III, Arts 13, 17 and 87; GC IV, Arts 27 and 32; GC I-IV common article 3; Rule 90) and the prohibition of murder (GC I-IV common article 3; Rule 89).

In non-international armed conflicts, parties are also required to take steps to prevent disappearances, including through the registration of persons deprived of their liberty (Rule 123). This prohibition should also be viewed in the light of the rule requiring respect for family life (Rule 105) and the rule that each party to the conflict must take all feasible measures to account for persons reported missing as a result of armed conflict and to provide their family members with information it has on their fate (Rule 117). The cumulative effect of these rules is that the phenomenon of "enforced disappearance" is prohibited by international humanitarian law.

However, the Commission under the current Act or the Billdoes not acknowledge this. The definition within the Penal Code also excludes enforced disappearances committed as part of war crimes. As discussed above, many acts that are put under amnestiable offense under the current Bill could also amount to war crimes if they are committed against the law of the war discussed above but the mandates of the TRC and CIDEP exclude investigation of war crimes.

12. Enforced disappearances violating multiple rights

International law recognises that enforced disappearance violates several rights protected under international human rights law. Jurisprudence from human rights bodies have established that enforced disappearances violate the right to life (Article 3 of UDHR; Article 6 of ICCPR), the prohibition against torture and cruel, inhuman and degrading treatment (Article 5 of UDHR; Article 7 of ICCPR; Convention against Torture and Other Cruel,

Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CAT 1984), right to liberty and security of person (Article 3 of UDHR; Article 9 of ICCPR), the prohibition against arbitrary arrest, detention (Article 9 of UDHR; Article 9 of ICCPR), the right of detainees to be treated with humanity and dignity (Article 10 of ICCPR), right to recognition as a person before the law (Article 6 of UDHR; Article 16 of ICCPR) and right to an effective remedy (Article 8 of UDHR; Article 3 of ICCPR) to name a few. It can also constitute the denial of the right to recognition as a person under the law, which is non-derogable under Article 16 of the ICCPR.

Nepal's Penal Code also recognises that enforced disappearances could violate and intricately relate with other violations by including additional punishment for those other rights violated while the crime of enforced disappearances is committed. For example, Section 206 (9) of the Penal Code provides that if there are any other offences under the Code, committed against while committing the crime of enforced disappearance, punishment for such crimes will also be added into the punishment awarded for enforced disappearances.[1] However, how that will be executed in practice is yet to be seen.

13. Enforced disappearance as a continuous crime

Various international treaties, and international, regional, and domestic tribunals, have recognised the continuous nature of the crime of enforced disappearance. The continuous nature operates on the premise that the crime does not cease unless the uncertainty of fate and whereabouts of the "disappeared" is discovered. It has been clarified that the act begins at the time of the abduction, arrest, and extends for the whole period. This means the crime is not complete until the State acknowledges the detention or releases information pertaining to the fate or whereabouts of the individual." Enforced disappearance "involves a typical situation of a certain duration in accordance with the will of the perpetrator during which the crime continues to be consummated until the illegal situation ceases". As long as the victims are under the power and custody of the state agents and armed groups, the crime is reproduced constantly in every instant.

The principle has been explicitly affirmed in Article 8 of the ICPPED which stipulates that term of limitation for criminal proceeding "commences from the moment when the offence

[1] National Penal Code 2017, section 206 (9)

of enforced disappearance ceases, taking into account its continuous nature"[2] and Article 17 of the 1992 Declaration that instructs:

"[A]cts constituting enforced disappearance shall be considered a continuing offence as long as the perpetrators continue to conceal the fate and the whereabouts of persons who have disappeared, and these facts remain unclarified."

This understanding has facilitated domestic tribunals in convicting those accused of enforced disappearance in cases where the commission of the act had begun before the offence was codified under domestic law and also to expand understanding on statutory limitations, and the non-applicability of retroactive effect of law.

The Bill under consideration of the parliament has given explicit mandates and jurisdiction of Commissions to the crimes of enforced disappearances. However, what happens for those cases not clarified by the Commission is not clear. Nepal's Penal Code fails to explicitly recognise this, which creates not only confusion but also space for investigating authorities to deny investigation on the pretext that the Penal Code provides for the non-applicability of retroactive effect of the Code and statutory limitation in filing cases.

14. Non-applicability of retroactive effect of criminal law

Given the continuing character of enforced disappearance, it is possible to prosecute alleged perpetrators based on a legal instrument that was enacted after the enforced disappearance began, notwithstanding the general principle of non-retroactive effect in criminal law.

International law recognises the principle of protection against the retroactive effect of law, known as *nullum crimen sine lege* or no crime without pre-established law, that aims to protect people from prosecution for any acts, which was not defined as crimes at the time it was committed. For example, Article 15 of the ICCPR states that "no one shall be held guilty of any criminaloffence on account of any act or omission which did not constitute a criminal offence, under national or international law, at the time when it was committed. Nor shall a

[2] *International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance* (adopted 20 December 2006, entered into force 23 December 2010) 2716 UNTS 3 (ICPPED), art.8 (b) https://www.ohchr.org/en/hrbodies/ced/pages/conventionced.aspx (Accessed 24 August 2020)

heavier penalty be imposed than the one that was applicable at the time when the criminal offence was committed.”

The Constitution and the Penal Code of Nepal, both have provisions protecting individuals against the retroactive effect of criminal law. For example, Article 20 (4) of the Constitution stipulates that “no person shall be liable for punishment for an act which was not punishable by the law in force when the act was committed, nor shall any person be subjected to a punishment greater than that prescribed by the law in force at the time of the commission of the offence.” Similarly, Section 7 of the Penal Code provides that “no person shall be liable to punishment for doing an act not punished by law.”

However, these provisions are not applied in the crimes of gross violations including enforced disappearances. The human rights bodies have developed jurisprudence clarifying that States can and should enact legislation having a retroactive effect when such conducts are already crimes according to the laws recognised by the community of nations when they were committed. The Human Rights Committee (HRC) clarifies the crimes where this principle constitutes no bar would include gross human rights violations such as slavery, torture,enforced disappearance and extrajudicial execution. The Inter-American and the European systems have developed similar jurisprudence.

As enforced disappearance has long been established as a crime under international law, the international treaties obligate States Parties like Nepal to make laws fully in compliance with international standards. Adhering to its international obligation, Nepal should have previously criminalised the act of enforced disappearance. However, criminalising the act at present does not exempt it from not investigating the act of enforced disappearance that took place before the criminalisation. Furthermore, the continuous nature of crimes means the crime is still happening. Therefore, the Penal Code has jurisdiction over the crimes of enforced disappearances committed during the conflict, which means they can be investigated and prosecuted as per its provisions.

15. Non-applicability of statutes of limitation in enforced disappearances

International law also recognises the principle of statutory limitation in criminal law. It is to prevent unjust delays between the commission of the crimes and prosecution or punishment. It prevents prosecution of crimes after a lapse of a certain amount of time. The rational

behind the statutory limitations is the realisation that when there is a large time gap between the commission of the offence and the investigation, it is difficult to conduct the investigation and find reliable evidence. Due to the length of time that had passed, the act may have lost its harmful effect and that punishment would not have the same deterrent effects. This is also based on the principle of certainty as it aims to provide certainty and finality to potential defendants.

Unlike other general criminal offences, crimes of human rights violations are primarily committed by those in power and evidence often can only be found once they have left power. For example, when alleged perpetrators are still in power, they can obstruct proper investigation and prosecution. It may take time for witnesses and victims to speak out because of fear of reprisal. In some contexts, a country may not have the capacity todeal with the cases committed for various reasons such lack of resources, training and infrastructure. Furthermore, cases of human rights violations committed as part of States' policies, often in a clandestine manner, may take time to be investigated. If a statutory limitation is imposed on these categories of crimes, these cases could not be prosecuted. Unlike other general offences, the deterrent effects of international criminal law will have a positive effect to create an environment of deterrence and the threat of sanction among the perpetrators throughout their life.

Human rights bodies have developed jurisprudence that statutes of limitations and any other measures that prevent investigation and prosecution of those responsible for serious human rights violations such as enforced disappearances are inadmissible. Ensuring an effective remedy through criminal proceedings enforced disappearances should not be subject to statutes of limitation. The HRC has urged several States not to apply any statute of limitations to serious human rights violations. Lately, the HRC has recommended abolishing statutes of limitation on offences involving serious human rights violations altogether.

For example, in *Purna Maya v Nepal,* the Committee found 35 days limitations in reporting cases of rape in detention preventing victim effective remedy and recommended to the State to abolish the 35-day limitation period for filing complaints of rape. The committee

has also recommended removing obstacles that frustrate the filing of complaints and effective access to justice for victims.

The Penal Code prescribes six months statutory limitation in filing complaints in enforced disappearances. Firstly, it can be argued that this should not be applicable in cases involving enforced disappearances. As discussed above, enforced disappearances are continuous crimes and the statutory limitation in reporting cases does not apply as long as the person is disappeared. International law does not allow statutory limitations for gross violations including enforced disappearances, which is also upheld by Supreme Court of Nepal.

For example, in *Madhav Kumar Basnet v. Office of the Prime Minister* the SC observed that the statutes of limitations on crimes amounting to gross violationsof international human rights law and serious violations of international humanitarian law were against the basic norms of criminal jurisprudence and that the act of disappearance is a gross human rights violation and the alleged perpetrator involved in such crime needs to be prosecuted under criminal law. While issuing a writ of *mandamus,* the SC has instructed the Nepal Government to make necessary arrangements for the investigation of enforced disappearances, in line with the Constitution, laws, and the jurisprudence produced by the Supreme Court in the case of Rajendra Prasad Dhakal and other legal precedents set by the Court.

In Rajendra Prasad Dhakal's case, the SC has further observed that the incident of disappearance should be taken as a violation of fundamental rights of persons such as the right to life, freedom, and justice Whether in wartime or peace, the State cannot escape its responsibility to identify and publicise the condition of the disappeared persons and initiate legal action against the responsible person. Issuing a directive order for the Nepal Government, the SC directed to internalise the principles laid down in various international instruments and urgently enact a law that includes provisions criminalising the act of disappearance. The law would define the "act of disappearance" pursuant to the definition stated in the ICPPED 2006. Provisions would include the right to remedy, a flexible statute

of limitations, interim relief to the families of the victims as well as no pardon to persons prosecuted and convicted for their involvement in the act of disappearance.

16. Conclusion

Despite registering over 3,000 cases, the Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (CIEDP) in Nepal has been unable to determine the fate of any disappeared individuals or collect evidence to hold perpetrators accountable. The ineffectiveness of the Commissions is largely due to the lack of legitimacy, stemming from the government's failure to amend the law in accordance with the Supreme Court's orders. Families of the disappeared face numerous challenges, and investigations become increasingly complex as time passes. Independent, impartial and resourced Commission on enforced disappearance is must. There is an urgent need to amend the Truth and Reconciliation

Commission (TRC) Act to comply with international law and the Supreme Court's directives. While the current bill represents progress, it still contains issues that require further amendments.

Reference materials

Books, articles and publications

- Advocacy Forum, Establishing Victims' Right to Truth, Justice and Reparation in Cases Involving Enforced Disappearances in Nepal (August 2021).
- Advocacy Forum, Nepal: Transitional Justice at Crossroads (Special brief, Year 4, vol 1, January 2014)
- Advocacy Forum, Preliminary Analysis of the TJ Bill, 2079 (Update: March 2023) ▪ Advocacy Forum, State of Transitional Justice Process (February 2019)
- Advocacy Forum, Transitional Justice Update (May 2024)
- Anja Seibert-Fohr, *Prosecuting Serious Human Rights Violations* (oxford university press 2009)
- Commission of Investigation on Enforced Disappearances (CIEDP), Search of Truth (year 5, number 1, 2080).
- Diane F Orentlicher, 'Settling Accounts: The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime' (1991) 100(8) The Yale Law Journal 2537.

- Human Rights Watch and Advocacy Forum, Breaking Barriers to Justice: Nepal's Long Struggle for Accountability, Truth and Reparations (March 2024)
- ICRC, 'Commentary of 1987 Fundamental Guarantees (19)' < https://ihl databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=5CBB47A6753A2B77C12563CD0043A10B>
- International Commissions of Jurists (ICJ), Briefing Paper on Disappearances in Nepal: Addressing the Past, Securing the Future (March 2009).
- Mandira Sharma, *the Complexities of Delivering Justice and Truth Simultaneously in Transitional Justice Processes with a Special Focus on Nepal* (PhD thesis, University of Essex, 2020).
- Naomi Roht-Arriaza, 'After Amnesties Are Gone: Latin American National Courts and the New Contours of the Fight against Impunity' (2015) 37 Human Rights Quarterly 341; Louise Mallinder 'The End of Amnesty or Regional Overreach? Interpreting the Erosion of South America's Amnesty Laws (2016) 65 (3) International and Comparative Law Quarterly 645.
- UNOHCHR, 'Nepal: OHCHR position on UN support to the Commission on Investigation of Disappeared Persons and the Truth and Reconciliation Commission' (16 February 2016).

Statute

- Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act 2014 (TRC Act),
- The National Penal (Code) Act, 2017
- The National Criminal Procedure (Code) Act, 2017

Case laws

- *Dev Bahadur Maharjan v Nepal* Communication No 1863/2009, UN Doc CCPR/C/105/D/1863/2009 (HRC, 12 September 2012).
- Giri v Nepal Communication No 1761/2008, UN Doc CCPR/C/101/D/1761/2008 (HRC, 24 March 2011).
- *Herrera Rubio v Colombia* Communication No 161/1983, UN Doc CCPR/

C/31/D/161/1983 (HRC, 2 November 1987) [11-12].

- *Madhav Kumar Basnet et al v Office of the Prime Minister and Others* (2014) Issue No 9 Decision No 9051 Ne Ka Pa 2070 [2014] 1101.
- *Maria del Carmen Almeida de Quintero et al v Uruguay* Communication No 107/1981, UN Doc CCPR/C/19/D/107/1981 (HRC, 21 July 1983)
- *Purna Maya v. Nepal,* Communication No 2245/2013, UN Doc CCPR/C/119/D/2245/2013 (HRC, 23 June 2017).
- *Rabindra Prasad Dhakal on behalf of Rajendra Prasad Dhakal v Government of Nepal, Ministry of Home Affairs and others (2007), Issue No 2 Decision 7817 Ne Ka Pa 2064 (2007).*
- *Sharma v Nepal* Communication No1469/2006, UN Doc CCPR/C/94/D/1469/2006 (HRC, 28 October 2008).
- *Suman Adhikari et al v Office of the Prime Minister and Council of Ministers and Others* (2015) Issue 12 Decision No 9303 Ne Ka Pa 2071 [2015] 2069.

Other Documents

- Comprehensive Peace Agreement 2006

सत्यको खोजी वर्षः ६, अंकः १, जेष्ठ २०८१

International Recognition, Standards and Practices on Transitional Justice

Krishna Jeevi Ghimire
Prashamsa Ghimire

Abstract

Armed conflict remains a horror at the heart of humanity creating havoc which goes on to last decades and even centuries. In a country that has witnessed massive violation of Human Rights, transitional justice is meant to rebuild society, institutions, restore trust and the respect of the rights of individuals. Transitional Justice is about victims' rights, it is about how victims can materialize their rights to justice for truth and reparations for the losses due to armed conflict and violence incurred. Transitional Justice is about creative-problem-solving as it is never possible to try all the perpetrators or to repair all the harms committed but rather how a nation can acknowledge the harm done and take clear steps to redress it and then ensure it doesn't happen again through proper accountability, acknowledgement, reconciliation and prevention. The following article has discussed the overview of transitional justice through the lens of international practices in post conflict countries around the world which has helped in creating standards and global recognition transcending into a new field within the Justice System. The article has discussed the core foundations of Transitional Justice as laid down by international organizations with years of custom and practices which has become a guiding tool for nations to better understand the post conflict scenario and implement the same to establish truth, justice and peace.

1. INTRODUCTION

The idea of sustainable investment in justice emerged as an important concept during the early 2000s as nations with a history of conflict and human rights abuses saw it as a tool for

Advocate and Former Secretary of the Government of Nepal who served as Former Deputy Attorney General, Nepal.

Undergraduate of BALLB at National Law College, affiliated to Tribhuvan University, Nepal

bringing change to the status quo of the aftermath left due to atrocities of conflict. It is with this on 23rd August, 2004 United Nations Security Council while addressing the rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies had tried to come up with a definition of Transitional Justice as -full range of processes and mechanisms which has been associated with a society's attempts in order to come to terms with a legacy of large-scale abuses in the past, through ensuring accountability, serving justice and achieving reconciliation. These processes and mechanisms may include both judicial as well as non-judicial mechanisms, with differing levels of international involvement or none at all and individual prosecutions, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals, or a combination thereof.[1] Transitional Justice has often been perceived as a part of solution to widespread impunity and endemic conflict.[2] It incorporated issues like Reparations, Prevention, Criminal Justice, Peace Processes, Truth and memory, Youth Engagement, Institutional Reforms, Gender Justice and attainment of Sustainable Development Goals.[3] Transitional justice, above all the issues, is about the victims which has its focuses specifically on upholding the victim's rights and dignity. Their position as citizens at the same time- human beings in the society. It truthfully seeks answers through accountability, acknowledgment, and the needful redress for the harms victims have suffered. The questions like how to enable a country wounded by serious human rights violation or wartime violence to rebuild itself ? How to live with the legacy, restore justice and overcome divisions created in the past ? How to move towards the Rule of Law that is able to protect every member of the society ? These are precisely the objective of Transitional Justice; the set of strategies that societies use to deal with the deep legacy of violent conflict, mass crimes or dictatorship. These strategies come to play where the balance of power has been upset and where the people have lost confidence in the system.

To better understand the entire process of Transitional Justice, it is essential to first take into consideration that the fundamentals of Transitional Justice in any peace process has its roots in international law developed through conventions, treaties and state practices. International Human Rights Law, International Refugee Law, International Humanitarian Law and International Criminal Law remain the four foundational pillars of achieving Rule of Law and Transitional Justice in a post-conflict and conflict zone. The rights of victims and parallel corresponding obligations of States with regards to effective remedy and redress for grave violations and abuses of human rights have been established under a diverse and

scattered set of international legal instruments.[4] These obligations as set out by the legal instruments pertain, *inter alia*, to the implementation and fulfillment of rights to truth, justice, reparation and to the prevention of recurrence. These rights have been articulated by the treaty bodies of United Nations and by international and regional courts in cases like *LaGrand Case*[5], *Case of Velasquez Rodriguez*[6], *Case of Benzer*[7] and many others[8] as well as the communication of the United Nations Human Rights Commission (UNHRC).[9] Other instruments like the Updated set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity[10], Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law[11], resolutions of the United Nation bodies[12], regional frameworks[13], while not directly binding as such, have successfully reflected the norms of transitional justice. They have elaborated on additional standards, principles and guidelines that are relevant to transitional justice, often as the product of multilateral processes.

2. FOUNDATIONS OF TRANSITIONAL JUSTICE

In 1997, the principles of "special justice" were formally set out in a report presented to the United Nations by the French Jurist Louis Joinet.[14] The report was intended to strengthen the fight against impunity and bolster the rights of victims at the international level. The report was then updated by American Professor Diane Orentlicher in 2005[15] who presented

[4] United Nations, "Transitional Justice, A strategic tool for People, Prevention and Peace", Guidance Note of the Secretary General (11 October 2023).

[5] International Court of Justice (ICJ), Germany v. United States, Judgment, 27 June 2001.

[6] Inter-American Court of Human Rights, Case of Velasquez Rodriguez v. Honduras, Judgment, 29 July 1988.

[7] European Court of Human Rights, Case of Benzer and others v. Turkey, Judgment, 24 March 2014.

[8] African Commission on Human and Peoples' Rights, Zimbabwe Human Rights NGO Forum v. Zimbabwe, Decision, 11–25 May 2006.

[9] United Nations Human Rights Committee, Communication No. 1874/2009 (regarding Algeria) (CCPR/C/109/D/1874/2009).

[10] (E/CN.4/2005/102/Add.1).

[11] (A/RES/60/147).

[12] Resolutions 2005/66, 2005/70 and 2005/81 of the Commission on Human Rights; Resolutions of Human Rights Council resolutions (HRC) 9/10, 9/11, 12/11, 12/12, 21/7, 21/15, 33/19, 42/17 and 51/23; General Assembly resolution 68/165.

[13] The EU's Policy Framework on support to transitional justice (2015); Transitional Justice Policy, African Union (2019).

[14] E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1, annex II.

[15] Frank Haldemann and Thomas Unger, "The UN anti-impunity framework: A critical appraisal", UN today available at The UN anti-impunity framework: A critical appraisal - UN Today (2021).

the report[16] of the independent expert for updating the 1997 set of principles of to combat impunity as set out by Joinet.

The report later turned to the "UN Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity" with a total of 38 updated principles by Orentlicher and initially 42 principles as set out by Joinet. These landmark set of principles was the result of several years of research and study which had been carried out under the aegis of the UNCHR (United Nation Commission on Human Rights).

The end of the cold war in 1991 and the accompanying democratization process have ensured that the issue of impunity is front and center. Even though the hopes for protection and promotion of human rights had arisen with the end of cold war, it had been dashed as ethnic conflicts broke out which resulted in humanitarian emergencies and massive human rights abuses.[17]

With this in 1993, the World Conference on Human Rights was held in Vienna where the Vienna Declaration and Program of Action (VDPA) condemned the grave human rights violations such as the crimes of genocide, ethnic cleansing and systematic rape.[18] It recommends creating and strengthening various instruments in order to end impunity for the perpetrators of such crimes. It was in this context that the Joinet Report was later drawn up as a set of principles for the protection of human rights through the fight against impunity. These principles are-

- The right to Truth,
- The right to Justice,
- The right to Reparation and
- Guarantees of non-recurrence of violations.

In 2020[19], the UN proposed the addition of a fifth principle:

- The duty of remembrance

16 E/CN.4/2005/102/Add.1.

17 Amnesty International, "Ending Impunity: Developing and Implementing a Global Action plan using universal jurisdiction", Amnesty International Publications, London, UK (2009).

18 World Conference on Human Rights in Vienna, "Vienna Declaration and Program of Action", adopted on 25th June 1993.

19 UNOHCHR, "Thematic Paper: Peacebuilding, Sustaining Peace and Transitional Justice", Review of the UN Peacebuilding Architecture (2020).

The duty of remembrance stemmed as a fifth pillar of transitional justice after an Argentinian Human rights and professor Fabián Salvioli who is also the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, presented his report on memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law as the fifth pillar of transitional justice at the Human Rights Council.[20]

3. INTERNATIONAL HISTORY AND RECOGNITION OF TRANSITIONAL JUSTICE

It was the initial start right after World War-II during the Nuremberg Trials (1945-1946) and Tokyo Trials (1946-1948) that a concrete substance of transitional justice emerged. It was later that the concept of Transitional Justice gained more depth when in Latin America nations and political regimes started going from conflict torn situations to peace building. The dimension of Transitional Justice historically gained popularity when it had been institutionalized through Truth Commissions. For instance the National Commission on the Disappearance of Persons (called in Spanish as - Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, -CONADEP) which was established on 15th December 1983 by the then Argentinian President Raúl Ricardo Alfonsín, was considered a stepping stone in the Justice Process, the commission was responsible to look after the process of investigation for providing justice to the victims of enforced disappearances and human rights violation caused during the Dirty War (1974-1983) in Argentina.[21] Soon the steps taken in Argentina inspired nations like South Africa to do the same. In 1996, Truth and Reconciliation Commission (TRC) was established in South Africa through the Promotion of National Unity and Reconciliation Act after the end of apartheid (racial segregation from 1948-1990s) as authorized by the then President Nelson Mandela and Chaired by the then human rights activist and bishop Desmond Tutu to look after the gross human rights violations.[22] Victim's statements, Public Hearings, Perpetrators' Testimonies and Request of Amnesties were also prominent during this time due to which the composition method of TRC in South Africa was court-like restorative justice. Another important TRC is that of Sierra Leone called the

[20] UNGA, Human Rights Council- 45th Session, "Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice", A/HRC/45/45 (2020).

[21] Jeffrey Atteberry, "Turning in the Widening Gyre: History, Corporate Accountability, and Transitional Justice in the Postcolony", Chicago Journal of International Law, Vo. 19 No. 2, Article- 1 (2019).

[22] South Africa, Promotion of National Unity and Reconciliation Act,3, No. 34 (1995).

Truth and Reconciliation Commission of Sierra Leone (TRCSL) which was established in 2002 after the end of 11 years long civil war (1991-2002). The idea that TRCs do not forgive and forget rather it has been predicated on foundations of public truth telling emerged with the passage of time and various TRCs being established around the world as transitional justice alternatives grew. TRCs became known as transitional justice mechanisms which did not encompass the conventional rigorous prosecution by criminal justice process rather a mechanism which was based on truth telling and taking measures for atrocities done in the past as well as the human rights violations.[23]

4. INTERNATIONAL STANDARD OF TRANSITIONAL JUSTICE

On 10th July 2023, after underpinning duty of remembrance as the fifth pillar of transitional justice back in 2020, the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, Fabián Salvioli then presented a report on International legal standards underpinning the pillars of transitional justice at the 54th session of Human Rights Council.[24] In setting out the standards of transitional justice, the Special Rapporteur analyzed all different sources of international law pertaining to the codification of the subject area through conventions and treaties. He then presented a thorough systematization of the set standards contained therein. By combining the main concepts, rules and duties supporting each pillar as mentioned in the foundations of transitional justice, including those that have not been expressly cited in international convention and treaties but are derived from them, a set scope was successfully defined with regards to the understanding of transitional justice. Simultaneously, it was crucial to consider the jurisprudence set by international and regional tribunals focused on transitional justice, at the same time widely respected sources of soft law as well as State practices of nations over the course of year were equally important to define the scope of transitional justice in order to obtain a more comprehensive understanding and uniform application of Transitional Justice in the overall justice system of countries all over the world. Setting standards come from practices and what has been tested and tried over the course of time. Regarded as a final draft and a final uniform standard, the 2023 report set out by Salvioli can be considered a piece which has immensely helped nations to gain

[23] William A. Schabas, "The Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission", chapter in the book, "Transitional Justice in the Twenty-First Century, Beyond Truth vs Justice", Cambridge University Press (2006).

[24] Fabián Salvioli , "International legal standards underpinning the pillars of transitional justice", United Nations General Assembly, Human Rights Council, A/HRC/54/24 (10th July 2023).

a better conceptual understanding of the Transitional Justice process, hopefully the report revolutionizes the perspectives set out by treaties and conventions.

The standards of Transitional Justice have also been guided by international human rights law which provides a framework through conventions and instruments[25] like the Charter of United Nations, International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)[26], International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) as well as their optional protocols, Universal Declaration of Human Rights (UDHR)[27], The International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED)[28], The Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman, Degrading Treatment or Punishment (CAT)[29], The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (CERD)[३०], The Convention on the Rights of Child (CRC)[31], The updated set of principles to combat impunity[32] and Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law.[33]

The other instrument which has helped set standard for Transitional Justice is Rome Statute of the International Criminal Court (ICC). As per the Rome Statute ICC has been established to prosecute individuals for the most serious crimes of international concerns.[34] The statute has defined the crimes within the jurisdiction of the court including genocide, crimes against humanity, war crimes and crime of aggression.[35] The ICC serves as a key mechanism for holding individuals accountable for such crimes when national courts are unable or unwilling to do so under the enshrined Principle of Complementarity which emphasizes that the ICC

[25] UNOHCHR, "International Standards, OHCHR and transitional Justice", available at International standards | OHCHR (2023).

[26] Article 2, ICCPR (1966).

[27] Article 8, UDHR (1948).

[28] Article 23 and 24, ICPPED (2010).

[29] Article 2,3,4,5,6,7,11 and 12, CAT (1985).

[30] Article 6, CERD (1965).

[31] Article 39, CRC (1989).

[32] Principles 2, 5, 19, 21, 22 and 35, (E/CN.4/2005/102/Add.1), (2005).

[33] Principle 5-13, Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law (2005).

[34] Article 1, Rome Statute of International Criminal Court (1998).

[35] Article 5, Rome Statute of International Criminal Court (1998).

should only intervene when national legal systems are unable or unwilling to prosecute individuals for international crimes. This reinforces the importance of sovereignty and nationalization of transitional justice processes. Within the regime of International Criminal Law, the United Nations Security Council Resolutions have played a huge role in setting the benchmark for Transitional Justice process. The UNSC resolutions have the power to establish *ad hoc* international criminal tribunals, as seen with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)[36] and the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)[37]. International Criminal Tribunals like the ICC as inspired by ICTY, ICTR and many more have helped set international jurisprudence for Transitional Justice.

From an institutional perspective, International Center for Transitional Justice (ICTJ), a non-profit non-governmental organization as found in 2001 has developed several guidelines and recommendations based on its experiences working in the field of transitional justice around the world in various countries has helped set standards of Transitional Justice. These include principles on truth-seeking, accountability, reparations, and institutional reform.[38] Another instrument that has helped set standard in the issue of sexual violence committed to victims of conflict is United Nations Guidance Note of the Secretary General on Reparations for Victims of Conflict Related Sexual Violence.[39] This UN document provides guidance on incorporating a gender perspective into reparations programs, recognizing the specific challenges faced by victims of conflict-related sexual violence. Finally, The Istanbul Principles on Post-Conflict Justice as developed by international experts and the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). In 2001, the first edition of the protocol was published which was subsequently updated in 2004 and then in 2022. It provides guidance on issues such as truth commissions, prosecutions, reparations, and institutional reform in post conflict settings. These international standards and practices underscore the importance of a comprehensive and holistic approach to transitional justice,

---

[36] S/RES/827 (1993), 25 May 1993.

[37] S/RES/955 (1994), 8 November 1994.

[38] Internal Center for Transitional Justice (ICTJ), further information can be extracted from Homepage | International Center for Transitional Justice (ictj.org).

[39] United Nations, "Guidance Note of the Secretary General on Reparations for Victims of Conflict Related Sexual Violence", available at Microsoft Word - FINAL Guidance Note Reparations for CRSV 3-June-2014 (ohchr.org) (June, 2014).

emphasizing accountability, truth seeking, reparations, and institutional reform, all within a framework that respects human rights and the rule of law.[40]

5. PRACTICES AND IMPLEMENTATION OF TRANSITIONAL JUSTICE AROUND THE GLOBE

Countries in Transition make use of a combination of different tools to abide by the above mentioned five principles. For instance, the **right to truth** involves the right to truth of every victim to understand the true nature of the violations committed. This is also a collective right: by being aware of what has happened in the past, a society can help prevent such acts in the future. This right which can constitute a significant step towards reconciling a society is principally implemented by national and supranational commissions of inquiry. In South Africa for example, the Truth and Reconciliation Commission established in 1995 by then President Nelson Mandela, played a key role in the country's transition towards democracy; it had also been hailed as a pioneering model for peace and justice building.[41]

The **right to justice** means that every victim has access to effective and efficient legal remedy, in particular, to see justice served against those suspected of the crimes of which they are the victim. This translated into an obligation for States to rapidly conduct judicial inquiries into violations committed and to prosecute, try and convict those responsible. It often consists of formal procedures intended to deliver justice after widespread crimes. Methods of Alternative Dispute Resolution (ADR) might also be used. This is often based on traditions or informal processes such as mediation. Where national courts are unable or unwilling to assume this responsibility, international courts or hybrid courts may exercise subsidiary jurisdiction. Within a hybrid court, the bench consists of international and national magistrates. This is for example the case for Extraordinary Chambers in the Court of Cambodia (ECCC) as well as Special Court for Sierra Leone (SCSL). Both the ECCC and SCSL are now in a residual phase as they have completed their judicial caseloads. For instance, the ECCC after having had provided justice to numerous victims and convicting the responsible ones for crimes committed during the Khmer Rouge Regime[42] is now supervising the enforcement

[40] United Nations Office of the High Commissioner of Human Rights, "Istanbul Protocol; Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment", Professional Training Series No. 8/ Rev. 2, New York and Geneva (2022).

[41] Desmond Tutu "Truth and Reconciliation Commission, South Africa", Encyclopedia Britannica (Dec. 20, 2023).

[42] ECCC, "Introduction to the ECCC", available at Introduction to the ECCC | Drupal (2023).

of judgments as well as providing needed protection to the witnesses and victims among other things.[43] Likewise, SCSL after the closure of cases in 2013 providing justice to the victims for the violation of International Humanitarian Law during the civil war (1991-2002) then established RSCSL (Residual Special Court for Sierra Leone).[44] The court now looks at contempt of court proceedings, witness protection, supervision of prison sentences, and management of the SCSL archives.[45] When talking about the right to justice, it is important to incorporate amnesties. Amnesties are a controversial solution which has been criticized for allowing impunity. However, they might help alleviate tensions when linked to processes of disarmament, the search for truth or reparations. This was the objective of the amnesty program in Niger for instance which was offered to the former fighters of the jihadist movement Boko Haram, once they had agreed to lay down their arms.[46] While amnesties have been somewhat controversial, in most cases, it's a process of an overall political transition. Its success will depend on taking into account the unique characteristics of each situation, deploying tools at the right time and involving large sections of society in the reform process. For example, Rwanda's decision to rely on traditional people's courts to try the perpetrators of war crimes has increased the population's support for the justice process. Between 2001 and 2012, these "Gacaca Courts" treated over one million cases, and they also favored the reintegration into the communities of thousands of genocide perpetrators.[47] Hence, the right to justice can be viewed through a multi-dimensional perspective considering the victim's needs and background.

The **right to reparation** is about the rights of victims to be compensated for the harm they have suffered in the form of restitution, compensation or rehabilitation. There is also a collective aspect to this right: official recognition that restores the victims' dignity for example is a part of reparation mechanisms. This is at play in Myanmar, where investigators

[43] Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, "The Court Report", ECCC (2023).

[44] Residual Special Court for Sierra Leone, Home", available at Home | Residual Special Court for Sierra Leone - RSCSL (2023).

[45] RSCSL, "Ninth Annual Report of the President of the Residual Special Court for Sierra Leone", (2022).

[46] Michael Nwankpa, "The Politics of Amnesty in Nigeria: A Comparative Analysis of the Boko Haram and Niger Delta Insurgencies", The Center for the study of Terrorism and Political Violence, Journal of Terrorism Research (JTR) Volume 5, Issue 1 (Special Issue), (February 2014).

[47] Human Rights Watch, "Justice Compromised The Legacy of Rwanda's Community-Based Gacaca Courts", Human Rights Watch

of the United Nations Fact Finding Mission[48] in 2018 accused the military of having carried out acts against the Rohingya with "genocidal intent".[49] As held in the case of *La Cantuta v Peru*, the Inter-American Court of Human Rights has stipulated that within the context of transitional justice framework, while it is important to recall the truth commissions or similar other mechanisms incorporated under the aspect of right to truth that is to constitute as an element of reparation for victims, these mechanisms must simultaneously be used in combination with investigation of facts which is to be undertaken with a view to prosecute those responsible for gross violations of human rights.[50] Hence, ensuring that the responsible perpetrators are held accountable of gross human rights violations is one of the key elements which forms the fundamentals of the right of victims to effective remedies and reparation.[51]

The **guarantees of non-recurrence of violence** consists of reformation to ensure that history doesn't repeat itself. Subsequent to a period of colossal human rights abuse and violation, averting its recurrence has always constituted a principal goal of a legitimate and effective transitional justice in a post-conflict state.[52] The restructuring of the political system and institutions of a country plays a fundamental role in the process of guaranteeing the non-recurrence of violations. In practical terms, for instance, disbanding armed para-state groups accompanied by re-integration measures; removing senior officials involved in the violations committed; and repealing laws and jurisdictions that facilitate impunity could be ways to ensure non-recurrence. Efforts to remove government officials of former Communist regimes in Central and Eastern Europe are an example of the use of so called 'lustration'[53] process. Guarantees of non-recurrence have a fundamental role in the upshots of conflict or suppression in preventing future violations of human rights as well as strengthening the rule

[48] United Nations, OHCHR, "Myanmar: UN Fact-Finding Mission releases its full account of massive violations by military in Rakhine, Kachin and Shan States", available at Myanmar: UN Fact-Finding Mission releases its full account of massive violations by military in Rakhine, Kachin and Shan States | OHCHR (2018).

[49] UN Human Rights Council, "Report of the independent international fact-finding mission on Myanmar", 39th session, A/HRC/39/64 (2018).

[50] La Cantuta v Peru, Inter-American Court of Human Rights (IHCHR), Judgment of 29 November 2006, Series C, No. 162, para 224.

[51] International Commission of Jurists (ICJ), "Achieving Justice for Gross Human Rights Violations in Myanmar", ICJ Global Redress and Accountability Initiative, Baseline Study (2018).

[52] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), "Rule of Law Tools for Post-Conflict States, Vetting: an operational framework", United Nations New York and Geneva (2006).

[53] Lustration (literal meaning – to make something pure, clear or transparent) was a process in Eastern and Central Europe after the fall of European Communist regimes between 1989-1991 (popularly known as the 'Revolution of 1989' or 'Fall of Communism') in which public officials and judges who had been associated with a communist political regime were removed from the office.

of law, respect for human rights, and contributing to sustaining peace and progress through institutional reforms, societal interventions and individual initiatives like trauma counseling and archiving.[54]

To remember is a fulfilling **duty of remembrance.** In order to not repeat mistakes of the past, and to prevent negationism, it's imperative that the atrocities committed do not fall into oblivion. The duty of remembrance relies on protecting archives, giving a voice to victims and developing a collective memory. This can be achieved through educational, cultural and artistic initiatives, commemorations and the creation of places of remembrance. To give just one example, the Museum of Memory and Human Rights in Chile documents the horrors of the dictatorship and attempts to simulate reflection on its historical context. The Museum of Memory and Human Rights which is located in the city of Santiago in Chile commemorates the victims of human rights violations during the brutal military dictatorship that had been led by Augusto Pinochet between 1973 and 1990 A.D. The museum was inaugurated by the then president of Chile, Michelle Bachelet on 11th of January, 2010. The museum was installed as part of the government's commemoration of the bicentennial (200 years anniversary) of Chile. The museum was a result of 20 years making after the Chilean Truth and Reconciliation Commission in 1991 had recommended it.[55]

6. NEPALESE CONTEXT OF TRANSITIONAL JUSTICE

The Nepalese Context of Transitional justice is enriched with a strong historical foundation and the institutionalization of Transitional Justice mechanism has its root in the 10 years long armed conflict which took place from 1996-2006. It all started with the 12 point understanding which had been reached between the 7 Political Parties and Nepal Communist Party (Maoists) back on 22nd November 2005[56], soon after that the Comprehensive Peace Accord (CPA)[57] signed on 21st November 2006 which in its Article 5.2.5 mentions about how both sides (Nepal Government and Communist Party of Nepal-Maoist) agreed to set up a High-level Truth and Reconciliation Commission through mutual agreement in order

[54] UNOHCHR, "Guarantees of non-occurrence, OHCHR and Transitional Justice", available at Guarantees of non-recurrence | OHCHR (2006).

[55] Amy Sodaro, "Exhibiting Atrocity; The Museum of Memory and Human Rights "A Living Museum for Chile's Memory", Rutgers University Press (2018).

[56] 12 points understanding reached between the Seven Political Parties and Nepal Communist Party (Maoists) (22nd November 2005).

[57] "The Comprehensive Peace Accord" which was signed between the Government of Nepal and Nepal Communist Party (Maoists) on 21st November 2006 in Kathmandu. This accord has been annexed to the Interim Constitution of Nepal, 2007.

to investigate truth about people who have had seriously violated human rights and were involved in crimes against humanity. The CPA had ensure to create an environment of reconciliations in the society through TRC and Transitional Justice. Simultaneously after that the Interim Constitution of Nepal, 2007 had provisioned about Transitional Justice.[58] Under Part-4 of the constitution namely the "Responsibilities, Directive Principles and Policies of the State", the provision of Article 33- "Responsibilities of the State" under sub-article (p), (q), (r) and (s) mentions about State's responsibilities to make arrangements for appropriate relief, recognition and rehabilitation for the families of those who died and for persons disabled and made helpless through injury caused during the course of the armed conflict,[59] to provide relief to the families of the victims, on the basis of the report of the Investigation Commission constituted to investigate the cases of persons who were the subject of enforced disappearance during the course of the conflict,[60] to conduct special programs to rehabilitate the displaced persons, to provide compensation for damaged private and public property, and to rebuild infrastructure destroyed during the course of the conflict,[61] and to constitute a high-level Truth and Reconciliation Commission to investigate the facts about those persons involved in serious violations of human rights and crimes against humanity committed during the course of conflict, and to create an atmosphere of reconciliation in the society.[62] Soon after that The Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2014 had been promulgated by the Parliament. This very act led to two commissions being set up by the government, the Commission for Investigation of Enforced Disappeared Persons (CIEDP) and Truth and Reconciliation Commission (TRC). Both of these commissions have been focused on seeking the truth and searching for the disappeared persons, however core issues like war crimes and crimes against humanity which is an

[58] Article 33, Interim Constitution of Nepal, 2007.

[59] Ibid, Article 33 (p)

[60] Id, Article 33 (q)

[61] Id, Article 33 (r)

[62] Id, Article 33 (s)

essential aspect of international criminal law and international humanitarian law remain a work in progress.

There are several important precedents set by Supreme Court in relation to Transitional Justice, they have been briefly described as follows-

- ***Adv. Madhav Kumar Basnet vs Office of Prime Minister and Council of Ministers***[63]
  The Supreme Court in this case mentioned that since grave violations of human rights and crimes against humanity are serious crimes, impunity should be ended by enacting new laws in case the existing laws are insufficient to bring those involved in such crimes under the ambit of law. The court held that in the process of formulating and implementing an action plan involving various justice management, elements including; documentation of events during the conflict, truth investigation and truth telling (both Truth seeking and truth telling), compensation, justice delivery, rescue and rehabilitation, the process of search for the missing and the process of truth and reconciliation should be looked into.
- ***Lila Dhar Bhandari vs Government of Nepal***[64]
  The Supreme Court of Nepal held that transitional justice takes a strategic treatment approach by evaluating the events of the conflict in totality, so various aspects such as crime investigation and prosecution, truth investigation (Truth Seeking), compensation (reparation), institutional reform (Institutional reforms), trial (vetting) should be considered in a phased manner. The court further mentioned that the main objectives of transitional justice are to prevent serious crimes against humanitarian law or human rights violations during the conflict, prevent them from repeating them, to inculcate a sense of security and self-respect among the victims, to maintain a realistic record of the events, to create an environment of national reconciliation and to restore the rule of law, and ultimately to contribute to the path of peace.
- ***Rabindra Prasad Dhakal vs Government of Nepal***[65]
  The Supreme Court in this case took into consideration the human rights standards and principles that have been developed in accordance with the decisions of

[63] NKP- 2070, DN- 9051.

[64] NKP- 2065, D.N. – 8012.

[65] NKP- 2064, D.N.- 7817

the Foreign and Human Rights Regional Courts, as adopted by our Constitution, and the established principles of the responsibility of the State towards the disappeared citizens as an accepted principle of justice. The court further mentioned that the international legal documents, foreign and human rights regional courts' decisions, including our constitutional provisions, do not allow the state to shirk its responsibility to identify the exact status of the missing persons and make public the status, to take legal action against the responsible officials found guilty, and to provide appropriate relief to the aggrieved parties. Since it is the responsibility of all organs of the state to protect and provide justice to the disappeared persons, it is a natural and legitimate expectation in the light of the present case to expect and believe in a positive role in the constitutional work with the responsible organs, so it is necessary for the Government of Nepal to take special initiative in the law-making process in this regard.

- ***Suman Adhikari and others vs Government of Nepal***[66]

  In this case, the Supreme Court of Nepal reiterated the victims' consent should be made mandatory for reconciliation; cases that are sub-judice at various courts cannot be transferred to the Commissions. The Court verdict mentions that identity cards should be provided clarifying whether it is linked with movement or conflict or struggles as well as mentioning clearly with violations suffered after making identity card related directive in a manner that would be owned by all conflict victims.

7. CHALLENGES OF TRANSITIONAL JUSTICE

Transitional justice measures have been implemented by societies with a conflicting past to redress the legacies of widespread human rights abuses, such as war crimes, genocide and systematic human rights violations. While transitional justice is crucial for nurturing reconciliation and establishing the rule of law in post conflict or post authoritarian societies, it comes with several challenges. Given the complexity of the different transitional situations, it's vital that the major actors in the process strike the right balance between the various tools at their disposal between justice and peace, between preserving the memory of the past and

[66] NKP- 2071, D.N. 9303.

looking into the future. This is how they can learn from the painful lessons of the past to better protect the rights of every individuals in the future and live together in harmony.

The **first challenge** that can be addressed in the context of Nepal is the lack of political will of governing authorities. The success of transitional justice initiatives heavily depends on the political will of the governing authorities. Government often become reluctant to pursue justice for past atrocities, especially if key individuals or factions responsible for the crimes remain in power. Political considerations may outweigh the pursuit of justice. The Lack of Co-ordination and Lack of ambitious and focused plan to track investigation faster as well as strong will power, political commitment and clear political vision has become a challenging aspect for achieving the goals of Transitional Justice in Nepal.

The **second challenge** is that the prevailing law in Transitional Justice does not address majority of the crimes and redressal mechanisms. There is lack of legal provision regarding incident of enforced disappeared person during insurgency period in Nepal. Criminal prosecution is one of the important mechanism of transitional justice. Since punishing those responsible for impunity requires adherence to criminal justice principles, the principle of non-retroactivity has also not been addressed by the prevailing law. The question of non-retroactivity is something not given due consideration with regards to providing justice to victims of the armed conflict in Nepal, it has neither been a subject of talk by the political leaders nor the prevailing law.

The **third challenge** has been that of Amnesties; a concept of forgiving and granting pardon to those who have committed offenses. Granting amnesties or allowing impunity for perpetrators of heinous crimes can undermine the credibility and effectiveness of transitional justice. Opting for amnesty or lenient punishments in the interest of stability can lead to a lack of accountability and may fail to satisfy victims' demands for justice.

The **fourth challenge** is that the laws and policies fail to adhere to Victim Centric Approach, the method where any actions taken or decision making done is with due regards to placing victims' wellbeing at the forefront. There is often times a conflict between justice for victims and reconciliation process. In this striking a balance between the need for justice and the desire for reconciliation can be very difficult to address through Transitional Justice Mechanisms. On one hand victims often seek justice, while on the other hand reconciliation efforts may involve compromises that do not meet their expectations. Achieving a victim

centric approach that satisfies both justice and reconciliation can be challenging. Due consideration should be given to victims as they are the ones bearing consequences of the atrocities of past.

The **fifth challenge** that has emerged is regarding security issues. Ensuring the security of victims, witnesses, and those involved in the transitional justice process is crucial to protect their privacy and experiences of past. In post conflict situations as of Nepal, there may still be active threats from political parties, armed groups of the past or individuals associated with the past atrocities. Protecting those who come forward with information is essential for the success of transitional justice efforts.

The **sixth challenge** is that of difficulties in investigation of continuous and multiple crimes as there are time limitations which has been set. There are also difficulties to get evidences as the crimes had taken place during conflict. It is also challenging to find the people/ witnesses who saw the incidents. As there is lack of official structure of commission in local level, it is even more challenging to operate and investigate on the crimes.

The **seventh and the final challenge** is more difficult to address as after the armed conflict, two commissions had been created- the TRC and the CIEDP. While establishing the commissions was a positive step taken, the work is rather slow and due to vacancy of authoritative positions in the commissions, justice administration has been delayed as well. The government has yet not been able to draft a long term solution for issues as such. Victims require speedy justice mechanisms however such has become a far-fetched idea looking at the current context of transitional justice in Nepal

8. WAY FORWARD AND CONCLUSION

While the peace process in Nepal took a positive turn after 10 years long armed conflict, victims of the conflict have yet not received justice till date. Two commissions which had been set up after the conflict have yet so far not been able to properly address victim's plea with full capacity, due to which the purpose and goals of Transitional Justice has become difficult to achieve. The way forward from moving past all of above mentioned challenges is to address core issues from grass root level taking into consideration the needs of stakeholders especially those affected by the conflict. To achieve this there has to efforts to amend the current laws of Transitional Justice in Nepal. The law should be amended in

The Role of the United Nations to Address Failure Transitional Justice in Nepal

Shree Ram Adhikari

Abstract

Transitional justice is a long-awaited dream of the victims of the decade-long (1996-2006) armed conflict in Nepal. The TRC-related act does not comply with international human rights standards nor with the mandamus given by the Supreme Court of Nepal. The parliamentary committee and executive are curtailing the rights of the parliament and they are trying to bring readymade TRC amendment law to parliament. The government must declare by the law that the government is ready to provide justice through a national transitional justice mechanism and will amend the laws according to the above verdict, standards, and recommendations; or the government needs to seek technical support from the international and UN community; or finally, to be ready for any kinds of hybrid court in Nepal. Which may be imposed by the United Nations. The United Nations has significantly promoted transitional justice in Nepal, particularly in the aftermath of the decade-long civil war that ended in 2006. Amnesty, reparation, and compensation will be their major tools instead of prosecution and justice. In Nepal, these two transitional commissions (TRC & CIEDP) need to merge for speedy justice with victim victim-centric approach. There is no other option for the victim of Nepal to whistle the UN again in Nepal. But victims and the human rights community need to advocate fair, transparent, and unbiased engagement of the UN in Nepal

1. Background

Transitional justice in Nepal is frozen hard. I used to say transitional justice is (just+ice) like just ice in Nepal. Which never melts. Transitional justice is a long-awaited dream of

LL.M & Masters in Human Rights. Previously worked at UN Mission in South Sudan, & National Human Rights Commission of Nepal. Also did NHRIs fellowship at UN OHCHR-Geneva.

the victims of the decade-long (1996-2006) armed conflict in Nepal[1]. Transitional justice is also a cheap and popular haggling gismo for the political parties with voters and victims including important decorative terms in their manifesto including in their parliamentary speeches. Since 2006, no significant development made so far to provide justice to the victim and inception of a meaningful investigation on complaints acquiesced by the victim. Except composing a transitional justice institution two times. Nothing has been observed significantly.The composition of the commissions was largely criticized and dissatisfaction was expressed by the victim and human rights community regarding non-transparent and unfair appointments. Notably, the transitional justice-related law is formally called as "The Enforced Disappearances Enquiry, Investigation on Enforced Disappeared Persons Truth and Reconciliation Commission Act 2014 (2071)". Is neither compliance with international human rights standards nor with the mandamus given by the Supreme Court of Nepal.[2] This law is also not parallel with the recommendation made by the National Human Rights Commission of Nepal[3] and its provisions are not matching with the recommendation made by the Office of the High Commissioner of Human Rights[4]. Some other international organizations such as the International Commission of Jurists, Asian Human Rights Commission, Amnesty International, and Human Rights Watch also gave recommendations to the Government of Nepal to make its law compliance with international human rights standards. Before the adoption of the Bill of the TRC and after no any crucial amendment has been made so far. Now, (last year 2023) one Bill was drafted to amend the TRC-related laws but failed to make a unanimous political decision among the political parties, dissatisfaction among the victim and human rights community including the international community. Bill

---

1 The internal armed conflict began on 13 February 1996 by the Communist Party of Nepal-Maoist (CPN-M) and formally ends after the Comprehensive Peace Accord signed on was signed on 21 November 2006 between the Government of Nepal and the CPN-M.

2 Suman Adhikari v. Office of the Prime Minister and Council of Minister, Nepal Law Review, 070-WS-0050 Verdict No. 9303 Verdict on : 26 February 2015

3 National Human Rights Commission has sent comments to the Government of Nepal on 1 April 2013 while TRC related Ordinance has been promulgated [Full text available at https://nepalconflictreport.ohchr.org/files/docs/2013-04-01_document_nhrc_eng.pdf]. Also, last year 2023, NHRC has provided a 12-point suggestion to the government on the amendment bill relating to The Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act 2014[Available at https://shorturl.at/nFP35].

4 Office of the High Commissioner for Human Rights-OHCHR Technical Note on The Nepal Act on the Commission on Investigation of Disappeared Persons, Truth and Reconciliation, 2071 (2014)

is still a Bill. The parliamentary committee and executive are curtailing the rights of the parliament and they are trying to bring readymade law at parliament.

The victim, human rights, and international community including the UN have objections to the definition of the violations, amnesty consent, and provisions relating to the child soldiers. In this challenging situation, the government of Nepal will have three top options to go for investigation, prosecution, justice and reparation. The government must declare by the law that the government is ready to provide justice through a national transitional justice mechanism and will amend the laws according to the above verdict, standards and recommendations; or the government needs to seek technical support from the international and UN community; or finally, to be ready for any kinds of hybrid court in Nepal. Which may be imposed by the United Nations.

2. UN Contribution in Nepal

The United Nations has played a significant role in promoting transitional justice in Nepal, particularly in the aftermath of the decade-long civil war that ended in 2006. Transitional justice refers to the various mechanisms and processes used by countries emerging from conflict or authoritarian rule to address past human rights abuses, seek accountability, promote reconciliation, and establish the rule of law. In this regard, the UN Office of the High Commissioner for Human Rights and the UN Mission in Nepal played a vital role in resolving the conflict and opening the door for transitional justice and has been involved in several ways to support transitional justice. Then government efforts and initiation were also appreciable with some criticisms, which included UN as well.

It would be an injustice to the UN if we do not mention its contribution for peace-building and mediation in Nepal. The UN played a crucial role by the help national civil society leaders, in mediating peace talks between the government of Nepal and Maoist rebels, leading to the Comprehensive Peace Agreement in 2006, which ended the armed conflict. The UN has provided technical and advisory support to Nepal in establishing transitional justice mechanisms like the Truth and Reconciliation Commission (TRC) and the Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (CIEDP). Especially, on the legal provision

relating to transitional justice mechanism. These bodies were tasked with investigating and addressing human rights violations that occurred during the conflict.

During the presence of the UNOHCHR and UNMIN in Nepal. Both of entities have assisted in capacity building for Nepali officials, judiciary, civil society organizations, and other stakeholders involved in the transitional justice process. This includes training on human rights, legal frameworks, investigative techniques, and reconciliation mechanisms. The UN has advocated for the rights of victims of human rights abuses during the conflict, ensuring their participation in the transitional justice processes and providing them with support and protection. The UN have been involved in monitoring human rights situations in Nepal, documenting violations, and providing reports to the government and international community to ensure accountability and promote justice. However, the UN work and conduct were also criticized and commented for some unfair decisions.

However, it's important to note that the transitional justice process in Nepal has faced challenges and criticisms, including delays, lack of political will, and issues related to the implementation of recommendations. Despite the support and involvement of the UN, achieving comprehensive transitional justice remains a complex and ongoing process in Nepal.

3. The Role of UN

Transitional justice, the process of addressing human rights violations in post-conflict or transitional societies, has evolved significantly over time. The United Nations, committed to upholding human rights and fostering peace, has been instrumental in shaping and supporting transitional justice mechanisms globally. The UN's role for the enhancement of transitional justice can be summarized as:

- Transitional justice encompasses a multifaceted approach to reckon with past atrocities, aiming at truth-seeking, accountability, reparations, and institutional reforms[5]. Emerging after World War II, it gained prominence as nations grappled with the aftermath of conflicts and dictatorships, seeking mechanisms to heal wounds and restore justice.

- The mandate of the United Nations and mandate for transitional justice in a partic-

[5] Hayner, Priscilla B. "Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions." Routledge, 2010

ular country is vital to lead for justice and prosecutions. The UN's foundation coincided with the development of human rights norms, marking its commitment to ensuring peace, security, and justice worldwide. Its Charter's emphasis on respect for fundamental freedoms laid the groundwork for its involvement in transitional justice.[6]

- From the Nuremberg Trials emerged the concept of tribunals and international criminal justice mechanisms. The UN established the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) in the 1990s, solidifying its role in pursuing accountability for grave human rights violations.

- Beyond international tribunals, the UN focused on supporting national processes in many countries. The Rome Statute and the establishment of the International Criminal Court (ICC) in 2002 further expanded the scope of international justice, complementing national efforts and reinforcing the importance of transitional justice at all levels.

- The UN has actively assisted countries transitioning from conflict or authoritarian rule. Through its agencies and peacekeeping missions, it provides technical expertise, capacity building, and guidance in establishing truth commissions, like those in South Africa, Sierra Leone and Timor-Leste, etc facilitating truth-seeking processes. And also played a role in Nepal in the drafting of CPA including verification of the Maoist armed insurgents in different cantonments. The UN verification of insurgents in cantonments in Nepal was highly criticized because the UN increased the number of insurgents and failed to address child soldiers. According to the documents of the Extraordinary Chambers in the Court of Cambodia (ECCC) it has documented 1.6 million deaths.[7] But during its 16 years of tenure, it has only found three guilty. Which was also widely criticized.

[6] Transitional Justice and ESCR, United Nations 2o14 at 1

[7] ECCC at Galance, published by Extraordinary Chambers in the Court of Camboda. Available at https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/publications/ECCC%20AT%20THE%20GLANCE%20JULY%202019%20%20latest%20version%204

4. Key UN Involvement in Transitional Justice

The United Nations (UN) has played a significant role in transitional justice, which refers to the processes and mechanisms used by societies to address past human rights abuses and facilitate the transition from conflict or repression to a more just and stable society. Here are some examples of UN involvement in transitional justice:

- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) ; The UN established these ad hoc tribunals in the 1990s to prosecute individuals responsible for serious violations of international humanitarian law during the conflicts in the former Yugoslavia and Rwanda, respectively.

- International Criminal Court (ICC) ; The ICC, a permanent international court established by the Rome Statute, is not a UN body, but it has close ties with the UN. It prosecutes individuals for genocide, war crimes, crimes against humanity, and the crime of aggression.

- United Nations Assistance to the Khmer Rouge Trials (UNAKRT) ;The UN has been involved in supporting the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (ECCC) to prosecute senior leaders of the Khmer Rouge regime for atrocities committed during the 1970s.

- United Nations Transitional Administration in East Timor (UNTAET); After the independence referendum in East Timor, which led to widespread violence, the UN established UNTAET to facilitate the political transition, restore security, and promote human rights in the territory.

- United Nations Assistance Mission in Afghanistan (UNAMA) ; UNAMA has played a role in supporting transitional justice efforts in Afghanistan, including promoting accountability for human rights violations and providing assistance in the establishment of national justice and reconciliation mechanisms.

- United Nations Mission in Sierra Leone (UNAMSIL) ; UNAMSIL, deployed during the Sierra Leone Civil War, contributed to the restoration of peace and stability. The UN supported the establishment of the Special Court for Sierra Leone to prosecute those responsible for war crimes and crimes against humanity.

- United Nations Integrated Mission in Timor-Leste (UNMIT) ; UNMIT was established to support Timor-Leste in its transition to independence. The mission contributed to the development of justice and security institutions, including efforts to address past human rights abuses.

5. Failure of Transitional Justice in Nepal

The effectiveness of transitional justice in Nepal has faced significant challenges, and its perceived failure can be attributed to a combination of complex factors. Here are some key reasons why transitional justice has faced difficulties in Nepal:

- **Political Instability:** Nepal has faced political instability and frequent changes in government since the end of the civil conflict in 2006. This has led to shifts in priorities and a lack of sustained commitment to the transitional justice process. Political disagreements and a focus on other pressing issues have often diverted attention from addressing the legacy of the conflict.

- **Lack of Political Will:** There has been a perceived lack of political will among various governments in Nepal to effectively implement transitional justice mechanisms. Political leaders have been hesitant to pursue accountability for fear of alienating certain constituencies, including former Maoist combatants who now hold political positions.

- **Amnesty Provisions and Definitions:** The transitional justice laws in Nepal included provisions for amnesties and controversy on the definition of the violations, which were criticized for potentially allowing perpetrators of serious human rights violations to evade accountability. This raised concerns among victims and human rights advocates, impacting the credibility and effectiveness of the transitional justice process.

- **Victim Dissatisfaction:** Victims of human rights abuses during the conflict expressed dissatisfaction with the transitional justice mechanisms, citing inadequate consultations, lack of transparency, and slow progress. The perceived failure to prioritize victims' needs and address their concerns undermined the legitimacy of the process.

- **International Criticism:** The international community, including UN agencies and human rights organizations, criticized Nepal for the slow pace and shortcomings of its transitional justice efforts. This criticism further contributed to a lack of confidence in the process both domestically and internationally.

- **Security Concerns:** Security concerns, especially related to the potential retribution against individuals implicated in human rights abuses, have been a complicating factor. Balancing the need for justice with the imperative of maintaining stability and preventing a resurgence of violence has been a delicate challenge for the government.

- **Legal and Institutional Challenges:** The legal framework governing transitional justice faced criticisms for lacking clarity and not meeting international standards. Additionally, transitional justice bodies, such as the Truth and Reconciliation Commission (TRC) and the Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (CIEDP), faced resource constraints and operational challenges, impacting their ability to carry out investigations effectively.

- **Social and Cultural Dynamics:** Societal divisions and deep-rooted cultural norms played a role in shaping the narrative around accountability and reconciliation. Balancing the pursuit of justice with the need for social cohesion has been a delicate challenge in a context where communities affected by the conflict are often interlinked.

Addressing these challenges requires sustained political commitment, the involvement of victims in the decision-making process, a reevaluation of amnesty provisions, and reforms to strengthen the legal and institutional framework for transitional justice. The success of transitional justice in Nepal depends on overcoming these obstacles and ensuring that the process is credible, transparent, and aligned with international human rights standards.

6. Finally

Despite its contributions, the UN faces challenges in navigating political obstacles, ensuring cooperation from member states, and balancing justice with peace-building imperatives.[8] The UN observed non-cooperation from some of the African countries. On the other hand,

[8] United Nations General Assembly. "Principles to Combat Impunity." https://rb.gy/hlqnep

UN contributions and works are also highly criticized in each country where it has involved in peace missions or transitional justice.

The United Nations' role in shaping transitional justice has been pivotal throughout history, marking significant milestones in seeking accountability and redress for past atrocities. As it continues to navigate challenges, its commitment to fostering peace and justice remains indispensable in creating a world where human rights violations are addressed and justice prevails.

Nepal already made a commitment to the Sustainable Development Goal (SDG) and implementing the goals via different policies and programs. SDG goal 16 clearly defined Peace, Justice and Strong Institutions.[9] Today, the Government of Nepal is in an embarrassing situation to adhere to its international human rights obligation, an ethical question to be a member of the Human Rights Council and implementation of the SDGs.

In the other context of Nepal, after the amendment in-laws of transitional justice (amendment Bill is still under discussion), the dishonest Nepalese political system, politically patronized bureaucracy, and unfair appointment system never led the Truth and Reconciliation Commission and Commission on Investigation of Enforced Disappearance for the investigation and prosecution. Amnesty, reparation, and compensation will be their major tools instead of prosecution and justice. Similarly, the National Human Rights Commission of Nepal suffering from conflict-related backlog cases whose investigation is still incomplete. According to the report, 4627 cases are still under investigation and most of them are related to the conflict era[10]. In this regard, there is no option either to accept technical cooperation from the UN or to be ready for any kind of hybrid court in Nepal.

After the establishment of the Truth and Reconciliation Commission in Sierra Leone (National Level), the United Nations Security Council established the International Special Court in Sierra Leone also. Citing the incident of the kidnapping of United Nations personnel by the rebel Revolutionary United Front guerrillas. The report of the Sierra Leone Commission states that the presence of this court has greatly affected the work of the Truth Commission[11].Later, these two commissions signed a memorandum of understanding and

[9] https://www.ohchr.org/en/documents/tools-and-resources/compilation-special-procedures-reports-addressing-sdg-16-peace

[10] Implementation of the NHRC Recommendations (2001-2020), National Human Rights Commission of Nepal (2020) at 4

[11] Upreti Trilochan and Bastola Keshav Prasad, Transitional Justice and Human Rights (2008) at 157

ended the dispute over jurisdiction and mandate[12]. There was a long dispute between the court and the commission, especially on the issue of jurisdiction. It was natural that there would be a dispute when the case of the same dispute was adjudicated by two bodies.

Nepal is also a victim of such a scenario. As, already, two transitional bodies are sitting (TRC & CIEDP) with responsibility for the same issue of truth and justice. There were long-term jurisdictional disputes between the National Human Rights Commission and the Nepal-based office of the then United Nations High Commissioner for Human Rights. After signing a memorandum of understanding, both entities solved a dispute related to jurisdiction.[13] In Nepal, these two transitional commissions need to merge for speedy justice with victim victim-centric approach.

There are different theories of justice in jurisprudence. Transitional justice is not based on retributive justice. The retributive justice is applied in a criminal investigation. The transitional justice must be based on restorative justice. So, there is a dire need to mention that transitional justice shall be followed by the theory of the restorative justice in transitional justice related Act of Nepal.

Now again, talking about the conflict in Nepal, it is said that about 17000 people were killed. But INSEC has mentioned that the number of murders is 13,236[14]. According to the Commission on Disappearances, there are 3,289 disappearances (but this number is 1006: Insec) as well as about 61,615 complaints filed in the Truth and Reconciliation Commission[15]. If, about 61,615 complaints submitted to the Truth and Reconciliation Commission are to be investigated. If 50 percent of the cases are proven, about 30,000 people will have to be jailed. As Nepal prisons and regular or special courts do not have such capacity prosecute and punish. Finally, there is no other option for the victim of Nepal to whistle the UN again in Nepal. But victims and the human rights community need to advocate fair, transparent, and unbiased engagement of the UN in Nepal.

---

[12] Marieke Wierda, Priscilla Hayner and Paul van Zyl, EXPLORING THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SPECIAL COURT AND THE TRUTH AND RECONCILIATION COMMISSION OF SIERRA LEONE, The International Center for Transitional Justice, New York (2002) at 20

[13] Details at: https://rb.gy/hlqnep

[14] Background Image of Conflict, Insec. Availabe at home page https://www.insec.org.np

[15] Press release of Truth and Reconciliation Commission of Nepal dated 16 January 2018

References:

- Hayner, Priscilla B. "Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions." Routledge, 2010.
- United Nations. "The Universal Declaration of Human Rights." 1948.
- United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. "About the ICTY."
- Rome Statute of the International Criminal Court. 1998.
- United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. "Transitional Justice and Rule of Law.
- Bell, Christine. "On the Law of Peace: Peace Agreements and the Lex Pacificatoria." Oxford University Press, 2008.
- United Nations General Assembly. "Principles to Combat Impunity."
- Rule of Law Tools for Post Conflict States(Prosecution Initiatives, Vetting, Monitoring Legal System) UN OHCHR Geneva 2006
- Report of the Chilean National Commission on Truth and Reconciliation (Published by US Institute of Peace)
- ECCC at a Glance, Extraordinary Chambers in the Court of Cambodian (ECCC) 2019
- Marieke Wierda, Priscilla Hayner and Paul van Zyl, EXPLORING THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SPECIAL COURT AND THE TRUTH AND RECONCILIATION COMMISSION OF SIERRA LEONE, The International Center for Transitional Justice, New York (2002)
- International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance 2006
- Enforced Disappearance and Extrajudicial Execution: Investigation and Sanction; International Commission of Jurists (2018)
- C.R. Kothari, Research Methodology Method and Techniques, 2nd Ed. New Age International Publishers, New Delhi (2006)

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको स्थापना तथा प्रगति

कविराज पौडेल

१. पृष्ठभूमि

लामो समयको प्रयास, आन्दोलन र संघर्षपछि नेपालमा वि.सं. २०६४ मा संविधानसभाको निर्वाचन भयो। उक्त संविधानसभाले संविधान बनाउने मूल जिम्मेवारी पूरा गर्न सकेन। वि.सं. २०७० मा दोस्रोपटक संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भयो। दोस्रो संविधानसभाले संविधान निर्माण गरी २०७२ साल असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी गऱ्यो। नेपालको संविधान जारी भएको २०८० साल असोज ३ गते ८ (आठ) वर्ष पूरा भई नवौँ वर्ष शुरू भएको छ। नेपालमा २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि सशस्त्र द्वन्द्व शुरू भएको थियो। २०६३ साल मंसिर ५ गते सरकार पक्ष र विद्रोही पक्षबीच १२ बुँदे विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि सशस्त्र द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्य भएको थियो। द्वन्द्वकालमा ठूलो मात्रामा मानवीय तथा आर्थिक क्षति भयो। भौतिक संरचनाहरू नष्ट भए। सोही सन्दर्भमा कतिपय व्यक्तिहरू बेपत्ता पारिए। ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था हालसम्म अज्ञात नै रहेको स्थिति छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सन्दर्भका विषय हेर्न बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भएको छ भने द्वन्द्वकालीन अन्य विषयहरू हेर्नका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको छ।

२. कानुनी तथा संरचनागत व्यवस्था

२.१. ऐन जारी, आयोग गठन तथा नियमावली जारी

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मिति २०७१/१/२८ मा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भई लागू भएको थियो। सोही ऐनले व्यवस्था गरेबमोजिम नेपाल सरकारबाट मिति २०७१/१०/२७ मा देहायअनुसारका पदाधिकारीहरू रहने गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग (यसपछि यस आलेखमा आयोग भनिएको) गठन भएको थियो:

श्री लोकेन्द्र मल्लिक	- अध्यक्ष
श्री विजुल विश्वकर्मा दुलाल	- सदस्य

सहसचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग।

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

श्री प्रा.डा. विष्णु पाठक - सदस्य
श्री नरकुमारी गुरूङ - सदस्य
श्री आई बहादुर गुरूङ - सदस्य

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ मिति २०७२/११/३० मा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भई लागू भयो। २०७५ चैत मसान्तपछि माथि उल्लिखित आयोगका पदाधिकारीहरूको कार्यकाल समाप्त भयो। मिति २०७६/१०/०६ को निर्णयबमोजिम नेपाल सरकारबाट देहायबमोजिमका पदाधिकारी रहने गरी पुनः गठन भएको आयोगका पदाधिकारीहरूको पदावधि पटक-पटक थप भई २०७९ आषाढ मसान्तसम्म कायम रहेको थियोः-

श्री युवराज सुवेदी - अध्यक्ष
श्री विश्वप्रकाश भण्डारी - सदस्य
डा. गंगाधर अधिकारी - सदस्य
डा. सुनील रंजन सिंह - सदस्य
श्री सरिता थापा - सदस्य

२.२. आयोगको कार्यक्षेत्र

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३ बमोजिम आयोगको कार्यक्षेत्र मुख्यतः निम्नबमोजिम रहेको छः-

१. सशस्त्र द्वन्द्वमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिसम्बन्धी घटनाको छानविन गरेर सत्य अन्वेषण तथा अभिलेखन गरी बास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,
२. पीडित तथा पीडकको यकिन गर्ने,
३. पीडित तथा निजको परिवारका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,
४. पीडितलाई तोकिएबमोजिमको परिचयपत्र तथा छानविनपछिको जानकारी उपलब्ध गराउने,
५. पीडकलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने।

२.३. आयोगबाट जारी भएका कार्यविधि, निर्देशिका, आचारसंहिता तथा मापदण्ड आयोगले देहायअनुसारका कार्यविधि, आचारसंहितालगायतका विषयहरू निर्माण गरेको छः-

- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन निर्देशिका, २०७३
- पीडित परिचयपत्र उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०७७
- बयानसम्बन्धी निर्देशिका, २०७८
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगका पदाधिकारीहरूको आचार संहिता, २०७८
- आयोगका कर्मचारीहरूको आचारसंहिता, २०७८
- शव उत्खननसम्बन्धी कार्यविधि, २०७८

- एन्टिमोर्टम तथ्याङ्क संकलन कार्यविधि, २०७८
- DNA Sample Collection and Profiling Procedure, 2021
- Standard Opirating Procedure for Forensic Anthropological Examination, 2021

२.४. आयोगको कर्मचारीको स्वीकृत दरबन्दी

आयोग अस्थायी प्रकृतिको संगठन भएकोले आयोग स्थापनाकालमा गरिएको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण, २०७२ बमोजिम स्वीकृत भएको संगठन संरचना र कर्मचारीहरूको अस्थायी दरबन्दी प्रत्येक आर्थिक वर्षमा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गर्नुपर्ने व्यवस्था भएबमोजिम हरेक आर्थिक वर्षको शुरूमा स्वीकृत हुँदै आएको छ । मिति २०८०/४/३० मा स्वीकृत भएको आयोगको दरबन्दीबमोजिम देहायअनुसारका कर्मचारी रहेको अवस्था छ:-

क्र.सं.	पद	श्रेणी	सेवा	समूह	स्वीकृत दरबन्दी संख्या	पदपूर्तिको अवस्था
१	सचिव	रा.प. विशिष्ट	नेपाल न्याय	-	१	स्थायी
२	सहसचिव	रा.प. प्रथम	नेपाल प्रशासन	-	१	स्थायी
३	सहसचिव	रा.प. प्रथम	नेपाल न्याय	सरकारी वकील	१	स्थायी
४	उपसचिव	रा.प. द्वितीय	नेपाल प्रशासन	सामान्य प्रशासन	२	स्थायी
५	उपसचिव	रा.प. द्वितीय	नेपाल न्याय	कानुन	१	स्थायी
६	उपसचिव	रा.प. द्वितीय	नेपाल न्याय	सरकारी वकील	४	स्थायी
७	शाखा अधिकृत	रा.प. तृतीय	नेपाल प्रशासन	सामान्य प्रशासन	६	स्थायी
८	शाखा अधिकृत	रा.प. तृतीय	नेपाल न्याय	न्याय	१	स्थायी
९	शाखा अधिकृत	रा.प. तृतीय	नेपाल न्याय	कानुन	२	स्थायी
१०	शाखा अधिकृत	रा.प. तृतीय	नेपाल न्याय	सरकारी वकील	३	स्थायी
११	लेखा अधिकृत	रा.प. तृतीय	नेपाल प्रशासन	लेखा	१	स्थायी
१२	लेखापाल	रा.प.अनं. प्रथम	नेपाल प्रशासन	लेखा	२	स्थायी
१३	नायब सुब्बा	रा.प.अनं. प्रथम	नेपाल प्रशासन	सामान्य प्रशासन	४	स्थायी
१४	नायब सुब्बा	रा.प.अनं. प्रथम	नेपाल न्याय	सरकारी वकील	३	स्थायी
१५	नायब सुब्बा	रा.प.अनं. प्रथम	नेपाल न्याय	न्याय	२	स्थायी
१६	नायब सुब्बा	रा.प.अनं. प्रथम	नेपाल न्याय	कानुन	१	स्थायी
१७	कम्प्युटर अपरेटर	रा.प.अनं. प्रथम	नेपाल विविध	-	५	स्थायी/करार
१८	तामेलदार	रा.प.अनं. द्वितीय	नेपाल न्याय	न्याय	५	स्थायी
१९	हलुका सवारी चालक	-	-	-	११	करार
२०	कार्यालय सहयोगी (स्वीपर र माली समेत)	-	-	-	१४	करार
				जम्मा	७०	

वि.सं. २०७९ श्रावण १ गतेदेखि आयोग पदाधिकारीविहिन अवस्थामा छ । नेपाल सरकारबाट मिति २०८०।९।२४ मा जारी भएको बाधा अड्काउ फुकाउने आदेशबमोजिम अन्य व्यवस्था नभएसम्म आयोगको कार्यकाल २०८१ आषाढ मसान्तसम्म रहेको छ। हाल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविनसम्बन्धी काम झण्डै शून्यको अवस्थामा छ। यस सम्बन्धी कानुन संशोधनका लागि सरकारले प्रतिनिधिसभामा संशोधन विधेयक पेश गरेको छ। प्रतिनिधिसभाले उक्त विधेयक सम्बन्धित समितिमा पठाएको छ भने समितिले उप समिति गठन गरी सो विधेयक अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न तोकेकोमा विवादित विषयहरू थाती राख्दै समितिमा आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेको विभिन्न सञ्चारमाध्यबाट जानकारी हुन आएको छ।

३. आयोगको उजुरी छानविन सम्बन्धी प्रक्रिया

३.१. प्रारम्भिक कारबाही

आयोगले विभिन्न समयमा सूचना प्रकाशित गरी उजुरी प्राप्त भएपछि ती उजुरीहरू यस आयोगको क्षेत्राधिकारमा पर्ने हुन कि होइनन् ? त्यो उजुरी सशस्त्र द्वन्द्वकाल भित्रको घटनाको सम्बन्धमा परेको हो होइन ? यस सम्बन्धमा आयोगले यसअगाडि नै कुनै निर्णय गरेको छ कि छैन ? सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित छ कि छैन ? भन्ने प्रारम्भिक विषयहरू हेरिने गर्दछ। उल्लेखित अवस्था विद्यमान नभएमा उजुरी शुरूमै तामेलीमा राखिन्छ।

३.२. प्रारम्भिक छानविन

प्रारम्भिक कारबाही गर्दा आयोगबाट नै छानविन गरी निरूपण गर्नुपर्ने देखिएको उजुरीका सम्बन्धमा आयोगबाट निर्णय गरी अनुसन्धान अधिकारी तोकी प्रारम्भिक छानविन गर्ने कार्य प्रारम्भ गरिन्छ। प्रारम्भिक छानविन गर्दा खास उजुरीमा उल्लेख गरिएका व्यक्ति घटनाजस्ता विषयमा तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग नेपाल, इन्सेक, आई.सी.आर.सी. जस्ता संस्थाहरूबाट प्रकाशित विवरण, नेपाल सरकारबाट सोबारे छानविन गर्न गठित कार्यदल/समितिको प्रतिवेदन, कुनै निकायबाट सो विषयमा अध्ययन, संकलन र विश्लेषण गर्नुअघि शुरूका दिनमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयसँग समेत र हालका दिनमा स्थानीय तह, जिल्ला प्रशासन कार्यालयलगायत सुरक्षानिकायसँग पनि जानकारी माग गरी प्रारम्भिक छानविन अगाडि बढाउने गरिएको छ।

३.३. विस्तृत छानविन

प्रारम्भिक छानविनबाट थप छानविन गर्न आवश्यक देखिएका उजुरीहरूउपर आयोगबाट विस्तृत छानविन गर्ने निर्णय गरी अनुसन्धान अधिकारी तोकिन्छ । विस्तृत छानविनको क्रममा पीडित बुझ्ने, स्थानीय तह, सुरक्षानिकायसँग बुझ्ने तथा विभिन्न निकाय संस्थाबाट सूचना संकलन गर्ने कार्य भएको छ।

४. आयोगमा पेरका उजुरी र कारबाहीको अवस्था

वि.सं. २०७१ मा आयोग स्थापना भएपश्चात् विभिन्न समयमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारबाट उजुरी आह्वान गरी उजुरी संकलन गरिएको छ। मिति २०७३/०१/०२ देखि मिति २०७८ पुस मसान्तसम्म छ पटक उजुरी दिन सूचना

गरी उजुरी संकलन गरिएको थियो। शुरूमा स्थानीय शान्ति समितिमार्फत सबै जिल्लामा उजुरी संकलन गरिएको र पछि व्यक्तिले स्वयं आयोगमा उपस्थित भई दर्ता गराएका उजुरीहरू गरी कूल ३२८८ उजुरीहरू आयोगमा दर्ता भएका छन्। त्यसमध्ये केही उजुरी अनुसन्धानको क्रममा तामेलीमा राखेको, बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्ति पछि परिवारको सम्पर्कमा आएका उजुरी, दोहोरो उजुरी परेको र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसँग सम्बन्धित भई सो आयोगमा पठाइएका उजुरीहरूको लगत कट्टा भएको छ। हाल २५५८ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका उजुरीहरू आयोगले अनुसन्धान गरिरहेको छ।

आयोगमा परेका उजुरीहरूको छानविन सम्बन्धमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ अनुसार कुनै व्यक्तिलाई आयोगसमक्ष उपस्थित गराई जानकारी लिने, बयान गराउने, साक्षी बुझ्ने, कुनै लिखत तथा कागजातहरू सरोकारवाला निकायहरूबाट मगाउने, प्रमाण बुझ्ने तथा स्थलगत निरीक्षण गर्ने, प्रमाण पेश गर्ने आदेश दिनेसमेतको कार्य गरिएको छ। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसँग सम्बन्धित भई ४१४ थान उजुरीहरू सो आयोगको क्षेत्राधिकारमा पर्ने भनी तहाँ पठाइएकोमा १३७ उजुरीहरू यस आयोगमा नै फिर्ता आएको छ। १३७ थान उजुरीहरू दोहोरो परेकोले लगत कट्टा गरिएको, २९२ थान तामेलीमा राखिएको तथा ४८ उजुरीमा आयोगबाट निर्णय भई स्थिति सार्वजनिक भएको समेत ७५३ उजुरीहरूको फछ्र्यौट भई लगत कट्टा भएकोमा तामेलीमा रहेको आठ वटा उजुरी तामेलीबाट जगाई पुनः दर्ता भएकोले फछ्र्यौट भएका उजुरी ७४५ रहेको अवस्था छ।

आयोगमा परेको उजुरी छानविनसम्बन्धी कारबाहीको समग्र अवस्था

सि.न.	विवरण	उजुरी संख्या	कैफियत
१	आयोगमा दर्ता भएका कुल उजुरी संख्या	३२८८	
२	**फछ्र्यौट उजुरी संख्या**	**७५३**	
	(क) स्थिति सार्वजनिक गरिएको संख्या -४८		
	(ख) दोहोरो उजुरी परेको संख्या -१३६		
	(ग) तामेलीमा राखिएको संख्या -२९२ (८ वटा उजुरी तामेलीबाट जगाई पुनः दर्ता भएको)		
	(घ) सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा पठाएको उजुरी संख्या -२७७		
३	**बेपत्ता पारिएका भनी उजुरी परेका व्यक्तिको संख्या**	**२५५८**	
	(क) प्रारम्भिक छानविनमा रहेको उजुरी संख्या २८		
	(ख) एकै उजुरीकर्ताले एक भन्दा बढी बेपत्ता व्यक्तिको उजुरी दिएको संख्या -१५		
	(ग) विस्तृत छानविनको लागि आयोगबाट निर्णय भएको उजुरी संख्या -२५१५		
४	उजुरी परेका जिल्लाहरू	७५	मनाङ र मुस्ताङ जिल्लाबाट उजुरी नपरेको।

सि.न.	विवरण	उजुरी संख्या	कैफियत
५	परिचय पत्र वितरण कार्य प्रारम्भ भएका जिल्लाहरू	६७	सुनसरी, बारा, सिन्धुली, गुल्मी, पाल्पा, रुकुम पूर्व, जुम्ला र मुगु जिल्लामा परिचयपत्र वितरण कार्य प्रारम्भ नभएको।
६	पीडित परिचयपत्र प्राप्त परिवार संख्या	१३२१	
७	पीडित परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिको संख्या	३९९३	

आयोगमा सातै प्रदेशबाट व्यक्ति बेपत्ता पारिएको उजुरी परेका छन्। लुम्बिनी प्रदेशबाट सबैभन्दा बढी उजुरी परेको छ। सबैभन्दा कम उजुरी मधेस प्रदेशबाट परेको छ। अहिले आयोगमा विस्तृत छानविनको प्रक्रियामा रहेको उजुरी संख्या २५१५ छ। प्रारम्भिक छानविनको प्रक्रियामा रहेका उजुरी संख्या २८ छ भने अन्य उजुरी तामेली, दोहोरा परेकोले लगतकट्टा गरेको तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने भई अड्डासारसमेत गरिएको छ। प्रदेशगत उजुरीको विवरण निम्नानुसार रहेको छः-

उजुरीको छानविन सम्बन्धी कारवाहीको प्रदेशगत विवरण

सि.न.	प्रदेश	जम्मा उजुरी संख्या	विस्तृत छानबिनको प्रक्रियामा रहेको	प्रारम्भिक छानबिन कार्य जारी रहेको	तामेलीमा राखिएको	दोहोरो परी लगत काटिएको	सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा पठाईएको	स्थिति सार्वजनिक भई लगत कट्टा गरिएको	तामेलीबाट जगाईएको उजुरी
१	कोशी प्रदेश	४०५	३००	१	५८	१७	२१	९	१
२	मधेस प्रदेश	२१५	१५४	६	१२	६	३३	४	०
३	बाग्मती प्रदेश	५४४	३९७	९	७३	३७	२३	६	१
४	गण्डकी प्रदेश	३०७	२४७	३	३०	१७	६	७	३
५	लुम्बिनी प्रदेश	८८१	७२१	२	४९	२५	८४	०	०
६	कर्णाली प्रदेश	४२५	३३५	२	१६	११	५४	७	०
७	सुदूरपश्चिम प्रदेश	५११	३६१	५	५४	२३	५६	१५	३
	जम्मा	**३२८८**	**२५१५**	**२८**	**२९२**	**१३६**	**२७७**	**४८**	**८**

५. आयोगको नेपाल सरकार तथा अन्य संघसंस्थासँग अन्तरसम्बन्ध र सहकार्य

५.१. शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयसँगको अन्तरसम्बन्ध

नेपाल सरकारबाट शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयअन्तर्गत स्थापित द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति, परिवार तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको लगत संकलन कार्यदल २०६५ ले यकिन गरेको १५३० जना बेपत्ता व्यक्तिको हकदारलाई नेपाल सरकारको निर्णयअनुसार रू.१० लाखका दरले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमार्फत राहत उपलब्ध गराइएको थियो। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको सम्पर्क मन्त्रालयको रूपमा शान्ति तथा

पुनर्निर्माण मन्त्रालयले काम गरेको थियो। सो मन्त्रालयबाट प्राप्त सूचना, तथ्याङ्क तथा अभिलेखबाट आयोगले कार्य प्रारम्भ गरेको थियो। यो मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको स्थानीय शान्ति समिति आयोग स्थापनापश्चात्का शुरूका दिनमा पीडितहरूसँग सम्पर्क गर्ने प्रयोजनका लागि आयोगको स्थानीय इकाईका रूपमा रहेका थिए। आयोगले २०७५।३।३२ भन्दा अगाडि यिनै समितिहरूमार्फत उजुरी संकलन गरेको थियो। हाल आयोगले विभिन्न संघसंस्था र स्थानीय तहको सहयोग लिएर कार्य सम्पादन गर्दै आइरहेको छ।

हाल कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय आयोगको सम्पर्क मन्त्रालयको रूपमा रहेको छ।

५.२. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसँगको सहकार्य

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन हुनुभन्दा अगाडि यससम्बन्धी कतिपय घटनाको अध्ययन तथा छानविन कार्य राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट भएकोले सो आयोगको छानविन प्रक्रियासमेतका विषयमा आयोगका विज्ञसमेत सहभागी गराई प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो। द्वन्द्वकालमा घटेका मानवअधिकार उल्लंघन सम्बन्धी घटनाहरूका बारेमा मानवअधिकार आयोगले गरेका सिफारिस पनि यस आयोगका लागि महत्वपूर्ण सन्दर्भ सामग्री भएका छन्।

५.३. अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँगको सहकार्य

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगसँग सम्बन्धित ऐनमा गरिएको व्यवस्था प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको नभएको भन्दै यस आयोगलाई अन्तर्राष्ट्रिय निकायले त्यति महत्व नदिएको देखिन्छ। तथापि शुरूका दिनमा अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस र आई.सी. टी.जे. समेतका संस्थाहरूसँगको समन्वयमा आयोगका कामकारबाही र अन्यत्रको अनुभवको बारेमा जानकारी लिइएको थियो। यस सन्दर्भमा आयोगका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूले विदेशी द्वन्द्व विज्ञसँग छलफल गर्ने तथा अनुभव आदानप्रदान गर्ने अवसर प्राप्त भएको थियो।

६. आयोगबाट गराइएको अनुसन्धानमूलक कार्य

आयोगले आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा निम्नलिखित दुई विषयहरूमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गराएको थियोः-

१. नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको प्रवृत्ति, प्रकृति र स्वरूप,

२. नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकार उल्लंघनको प्रवृत्ति।

७. आयोगबाट गरिएको राहत सिफारिस

आयोगमा उजुरी गर्नेमध्ये छानविनको अवस्थामा रहेका उजुरीका हालसम्म राहत नपाएका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको पीडित परिवारलाई प्रति परिवार रू. १० लाखका दरले राहत उपलब्ध गराउन निम्नानुसार नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएको छः-

मिति	परिवार संख्या
२०७८।१।१७	९१
२०७८।८।०६	९३
२०७८।१०।२५	१७७
२०७९।१।२५	१७५
२०७९।३।२२	१३
जम्मा	**५४९**

आयोगबाट सिफारिस गरिएका मध्ये मिति २०७८।८।६ मा दोस्रोपटक सिफारिस गरिएका ९३ परिवारले मात्र नेपाल सरकारको मिति २०७८।९।३० को निर्णयअनुसार राहत प्राप्त गरेको जानकारी प्राप्त हुन आएको छ।

८. उजुरीहरूको वर्गीकरण

आयोगमा दर्ता भएका उजुरीहरू फरक-फरक प्रकृतिका छन्। हरेक उजुरीहरूको गम्भीरता, प्रकृति र तथ्य फरक छ। आयोगमा पदाधिकारीहरूको रिक्तताको अवस्थामा प्रशासनिक तहबाट ती उजुरीहरूलाई विभिन्न ४ भागमा वर्गीकरण गरिएको छ। जसअनुसार सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेको र आरोपित खुलेको उजुरीमा रातो रंगको स्टिकर लगाइएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेको तर आरोपित नखुलेको उजुरीमा हरियो रंगको स्टिकर लगाइएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित नदेखिएको उजुरीमा निलो रंगको स्टिकर र आवधिक बेपत्ता पारिएको भन्ने उजुरीहरूमा कालो स्टिकर लगाइएको छ।

९. समस्या तथा समाधान

९.१. आयोगको कार्यसम्पादनमा देखिएका समस्याहरू

- आयोगको खासगरी उजुरीउपरको छानविनको काम पदाधिकारीकेन्द्रित छ। पदाधिकारीको रिक्तताको अवस्थामा छानविनको कार्य निष्कर्षमा पुग्न सकेको छैन।
- अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, सर्वोच्च अदालतबाट पटक / पटक भएका आदेशअनुसार छानविनसम्बन्धी कानुनमा समयानुकूल संशोधन हुन सकेको छैन।
- आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विषयमा दक्षता नहुनु र कर्मचारीहरूको छिटो छिटो सरूवा हुनु पनि समस्याका रूपमा रहेको छ।
- आयोगबाट पीडितलाई राहतको लागि पटक/पटक सिफारिस गरिए पनि एकपटक गरिएको सिफारिसअनुसार मात्र राहत वितरण भएको, अन्य सिफारिसहरूका सन्दर्भमा कुनै निर्णय भएको जानकारी प्राप्त भएको छैन।
- छानविनको सन्दर्भमा विभिन्न निकाय तथा राजनैतिक दलहरूसँग सूचना माग गरिएकोमा सूचना दिइ सहयोग नभएको अवस्था छ।

९.२. समस्या समाधानका उपायहरुः

माथि उल्लेखित विभिन्न समस्याका कारणले गर्दा आयोगको उजुरी छानविनसम्बन्धी कार्य अपेक्षित रूपमा अगाडि बढ्न सकेको छैन । छानविन कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन देहाय बमोजिम हुन आवश्यक छः-

- संघीय संसद्मा विचाराधीन रहेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को संशोधन विधेयक शीघ्र पारित हुनुपर्दछ ।
- आयोगको पदाधिकारीकेन्द्रित छानविन प्रक्रियालाई केही लचक बनाई कर्मचारीहरूमा अधिकार प्रत्यायोजनको व्यवस्था हुन उपयुक्त हुन्छ ।
- आयोगमा कार्यरत रही विज्ञता हासिल गरेका कर्मचारीहरूको छिटोछिटो सरूवा हुने अवस्थाको अन्त्य गर्नु राम्रो हुन्छ ।
- संक्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन प्राथमिकतामा राखिएता पनि आयोगलाई पीडितको पहुँचयोग्य बनाउन आवश्यक गृहकार्य गर्नु पर्दछ ।
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारलाई राहतका लागि आयोगबाट भएको सिफारिस शीघ्र कार्यान्वनयन भएमा पीडितले न्यायको अनुभूति पाउने अवस्था हुन्छ ।
- छानविनको सिलसिलामा विभिन्न निकाय र पक्षहरूसँग माग गरिएका सूचना समयमा प्राप्त भएमा छानविनको कार्यमा सहयोग पुग्ने हुन्छ ।

१०. निष्कर्ष

वि.सं. २०६३ मंसिर ५ गते राज्य पक्ष विद्रोही पक्षबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएपश्चात हरेक वर्ष नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विषयले महत्व पाउँदै आएको छ । आयोग गठन भएपछि पनि प्रायः सबै वर्षहरूको नीति तथा कार्यक्रममा संक्रमणकालीन न्यायलाई प्राथमिकता दिँदै आएको छ । तर पनि संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी प्रक्रिया अपेक्षित रूपमा अगाडि बढ्न सकेको छैन । पदाधिकारीको बेलावखतको रिक्तता सबै भन्दा ठूलो समस्याको रूपमा देखा परेको छ । हाल सोसँग सम्बन्धित कानुन संशोधनको लागि प्रतिनिधिसभामा विचाराधीन रहेको छ । सो संशोधन पारित भई सबै पक्षले विश्वास गर्न सक्ने व्यक्तित्व आयोगको पदाधिकारी नियुक्ति हुन सकेमा आयोगमा रहेका उजुरी छानविन प्रक्रियाले गति लिई निष्कर्षमा पुग्छ भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरुः

- नेपालको संविधान
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१

- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७१
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको अन्तरिम प्रतिवेदन (प्रथमदेखि पाँचौसम्म)
- "सत्यको खोजी" जर्नल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग।

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको स्वरुप: एक अध्ययन

कुमुदप्रसाद शर्मा

लेखसार

“बाँच्न पाउनु” मानिसको पहिलो अधिकार हो । त्यसैले यो प्राकृतिक, नैसर्गिक र अहरणीय अधिकार पनि हो । मानवीय अस्तित्वको पहिचानसहित बाँच्न पाउने आधारभूत मानवअधिकारहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि धेरै अघिदेखि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा विभिन्न कानुनी प्रावधान एवं मान्यताहरू विकसित हुँदै आएतापनि द्वन्द्वरत अवस्थामा नागरिकहरू बेपत्ता हुने क्रम रोकिएको भने छैन ।

नेपालमा पनि वि. सं. २०५२ देखि २०६३ सम्म विद्रोही पक्ष तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) र सरकारबीच सशस्त्र द्वन्द्व चल्यो । उक्त द्वन्द्वमा थुप्रै मानिसहरू जबरजस्ती बेपत्ता, अपहरण, यातना, बलात्कार तथा गैर न्यायिक हत्यालगायत अन्य थुप्रै मानवअधिकारहरूको गम्भीर उल्लंघनबाट पीडित हुन पुगे । द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतासँगै विधिवत् रूपमा द्वन्द्वको अन्त्य भए तापनि संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया संस्थागत हुन नसक्दा देशमा अझै पनि यस किसिमको द्वन्द्व दोहोरिन सक्ने खतरा हट्न नसकेको अवस्था छ ।

दश वर्षभन्दा बढी चलेको सशस्त्र द्वन्द्व मनाङ र मुस्ताङबाहेक नेपालका सबै जिल्लामा विस्तार भयो । यसले सबै तह र तप्काका जनतालाई प्रभावित तुल्यायो । प्रस्तुत लेखमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका घटनाहरूलाई सरसर्ती हेर्दा देखिन आउने स्वरूपको आधारमा केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: सशस्त्र द्वन्द्व, बेपत्ता, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन, संक्रमणकाल, स्वरूप ।

१. परिचय

नेपालमा वि.सं.२०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र नेकपा (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वमा दुबै पक्षबाट थुप्रै मानिस बेपत्ता पारिए । सो अवधिमा बेपत्ता पारिएका मानिसको अवस्था अद्यापि अज्ञात नै छ । व्यक्ति बेपत्ता हुँदा उसको वैयक्तिक स्वतन्त्रता र समान संरक्षण एवं सुरक्षा अपहरित हुन्छ । व्यक्ति मरेको अवस्थामा आफ्नो रीत परम्पराअनुसार दाहसंस्कार गर्न पाउने हक उल्लंघन हुन्छ । छोराछोरी बालबालिकाको

पूर्व सहन्यायाधिवक्ता

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

पहिचानको हकमा असर गर्छ र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा पीडितको स्वच्छ सुनुवाइको हकमा प्रतिकूल असर पर्न जाने हुन्छ । परिवारको मुख्य व्यक्ति बेपत्ता हुँदा बाँकी सदस्यहरूले विभिन्न आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक कठिनाइ झेल्नुपर्ने हुन्छ भने छोराछोरी बेपत्ता हुँदा बाबुआमाको बुढेसकालको सहारा गुम्ने हुन्छ । यस्तो कार्यले पीडित वा निजको परिवारलाई कहिल्यै निको नहुने शारीरिक एवं मानसिक पीडा दिनुका साथै पारिवारिक एवं सामाजिक संरचनालाई नै तहसनहस पारिदिन्छ ।

सत्य, न्याय, परिपूरण तथा घटना नदोहोरिने प्रतिबद्धता पीडितका अहरणीय अधिकार भएकोले नयाँ कानुन, संयन्त्र र कार्यविधिहरू लागू गरेर भए पनि विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका पीडितहरूलाई सम्बोधन गरिनु पर्छ भन्ने संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा रहिआएको छ । व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको स्वरूपको यो अध्ययन यिनै विषयहरूसँग गाँसिएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावनामा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटना र घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्ने र त्यसबाट प्राप्त हुन आएको वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने कुरा उल्लेख भएको छ । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ३ मा पनि यही कुरालाई जोड दिइएको पाइन्छ । यसका लागि घटनाको स्वरूपको अध्ययन जरूरी हुन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा दस्तखत भएको १८ वर्ष र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भएकै पनि नौ वर्ष पुगिसकेको छ । यसबीच दुईवटा आयोग गठन भई आफ्नो कार्यकाल पूरा गरिसकेका छन् । तापनि पीडित परिवारले अझै पनि न्यायको अनुभूति गर्न नपाएको अवस्था छ । प्रस्तुत अध्ययनमा मूलत: बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट प्रकाशित अन्तरिम प्रतिवेदनहरू तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, ओएचसीएचआर, आइसीआरसी, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र तथा वामनप्रसाद न्यौपानेको समितिका प्रतिवेदनहरूलाई आधार लिइएको छ । यो अध्ययन मूलत: वि.सं.२०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेसम्म राज्यपक्ष र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनामा केन्द्रित रहेको छ । अध्ययनमा यथाशक्य बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट उपलब्ध तथ्याङ्कहरूलाई नै आधार बनाएको छ ।

२. नेपालमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य

२.१. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको अर्थ र परिभाषा

बलपूर्वक बेपत्ता सबै मानवअधिकारको उल्लंघनका स्वरूपहरूमध्ये सबैभन्दा निकृष्ट रूप हो । बलपूर्वक बेपत्ताले मानिसहरूको अस्तित्व र पहिचानलाई नै इन्कार गर्दछ । यस किसिमको कार्यले मानिसलाई निर्जीवमा रूपान्तरित गर्दछ ।[१] कानुनबमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात वा कानुन कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित नगराउने, मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष प्रचलित कानुनबमोजिम उपस्थित गराउनुपर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ,

[१] नाइल (म्यक डर्मोट इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिष्टका महासचिव) बलपूर्वक बेपत्ता र गैर न्यायिक हत्या: अनुसन्धान र कारबाही, अभ्यास निर्देशिका, इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिष्ट (२०१८)

कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने[२] तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कुनै संगठन वा संगठित वा असंगठित समूहको नामबाट कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ वा अपहरण गरी वा कब्जामा वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिई निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने[३] कार्यलाई नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको रूपमा लिइएको पाइन्छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा ३२८८ थान उजुरी दर्ता हुन आएको पाइन्छ। आयोगबाट हालसम्म भएको छानविनपश्चात् उक्त संख्या घट्न गई हाल २५५८ थान उजुरीहरू आयोगको छानविनको दायरामा रहेको देखिन्छ।[४] त्यसो त व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरूको सम्बन्धमा विभिन्न संस्था एवं निकायले सार्वजनिक गरेको तथ्याङ्कहरूबीच एकरूपता पाइँदैन। तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अभिलेखअनुसार यो संख्या १५२२ देखिन्छ भने आइसीआरसीको अभिलेखमा १३५९ जनिएको देखिन्छ। यसैगरी अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्रको अभिलेखमा ९२८ देखिन्छ।[५]

२.२. द्वन्द्वमा संलग्न पक्ष एवं निकायहरू

द्वन्द्वकालमा राज्यपक्षका तीनवटा सुरक्षा निकायहरू क्रियाशील थिए: नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र शाही नेपाली सेना। यी तीनवटै निकायहरू माओवादीले सुरू गरेको सशस्त्र द्वन्द्वको सामना गर्न पृथक् रूपमा र संयुक्त रूपमा समेत परिचालन भएका थिए। द्वन्द्व चर्कंदै गएपछि यसको सामना गर्न सशस्त्र प्रहरी बल स्थापना गरी परिचालन गरिएको थियो। द्वन्द्वको अर्को पक्ष नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) थियो। यसले विभिन्न कमान्डर पृतना गठन गरी संगठन विस्तार गरेको थियो। सो पार्टीका भ्रातृ संगठनहरू पनि द्वन्द्वमा सक्रिय रहेको देखिन्छ।

२.३. द्वन्द्वकालमा सञ्चालन गरिएका अभियानहरू

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा राज्यपक्षबाट विभिन्न अभियान एवं कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको देखिन्छ। ती अभियान एवं कार्यक्रमहरू राज्य पक्षबाट सञ्चालित किलो शेरा टु अपरेशन, आतंककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) ऐन, २०५८ जारी, संकटकालको घोषणा[६] शाही नेपाली सेना परिचालन थिए।

यसैगरी सरकारले माओवादी पार्टीलाई आतंककारी घोषणा[७] गर्नुका साथै मन्त्रिपरिषद्को २०५९ साल वैशाख १० गते बसेको बैठकले विद्रोही पक्षका प्रमुख व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने वा नियन्त्रणमा लिई जीवित वा मृतरूपमा सुरक्षाकर्मीहरूलाई बुझाउने व्यक्तिहरू र पक्राउ गर्न सघाउ पुऱ्याउने तथा निजहरूबारे सुराक दिने व्यक्तिहरूलाई नगद पुरस्कार दिने निर्णय गरेको थियो।

[२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २ (ट) (१)

[३] ऐजन दफा २ (ट) (२)

[४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन २०७९, पृष्ठ १

[५] श्यामकुमार भट्टराई बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको कामकारबाहीको वर्तमान अवस्था, सत्यको खोजी वर्ष ४ अंक १, जेठ २०७९,पृष्ठ ३१

[६] नेपाल राजपत्रः खण्ड ५१, मंसिर ११, २०५८ अतिरिक्ताङ्क ४८

[७] नेपाल राजपत्र: खण्ड ५१, मंसिर ११, २०५८ अतिरिक्ताङ्क ५०

२.४. विभिन्न प्रमुख घटनाहरू

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षबाट विभिन्न समयमा विभिन्न घटनाहरू घटाइएको पाइन्छ। तिनमा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका थुप्रै घटनाहरू भएको भनिन्छ। यस किसिमका घटनाहरूमा केही प्रमुख घटनाहरू यसप्रकार छन्:[८]

- २०५३।९।१९ मा भएको रामेछापको बेथान चौकी आक्रमण
- २०५६।९।१९ को जुम्ला प्रहरी चौकी आक्रमण
- २०५७।६।९ को डोल्पा सदरमुकाम दुनै आक्रमण
- २०५८।३।२८ को रोल्पाको होलेरी पुलिस आक्रमण
- २०५८।८।७ को दाङको घोराहीस्थित सेनाको ब्यारेक आक्रमण
- २०५८।११।४ को अछामको सदरमुकाम मंगलसेन आक्रमण
- २०५९।५।२३ को सिन्धुलीको भिमान आक्रमण
- २०५९।५।२४ को अर्घाखाँचीको सन्धिखर्क आक्रमण
- २०६०।४।३२ को रामेछापको दोरम्बा घटना
- २०६०।१२।७ को म्याग्दीको बेनी आक्रमण
- २०६१।१२।२५ र २६ मा भएको खाराको दोस्रो लडाइँ
- २०६२।२।२३ को चितवनको बाँदरमुढे घटना
- २०६२।१०।२ को थानकोट प्रहरी चौकी आक्रमण तथा
- २०६२।१२।२३ को सर्लाहीको मलंगवा आक्रमण प्रमुख छन्।

२.५. नेपालमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको स्वरूप

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरूलाई प्रवृत्ति, प्रकृति र स्वरूपको आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ। यी कुराको अध्ययनमा द्वन्द्वरत पक्षहरू, तिनले अपनाएको रणनीति, द्वन्द्वको विकासक्रम, द्वन्द्वलाई सामना गर्न राज्य पक्षबाट अघि सारिएको कार्यक्रम, त्यसले जनमानसमा पारेको प्रभाव महत्वपूर्ण हुन्छन्। यसका साथै विभिन्न स्थानको भौगोलिक अवस्था, संलग्नताको आधारमा देखिएका जात, पेशाका व्यक्तिहरूजस्ता द्वन्द्वका विविध पक्षले पनि महत्व राख्दछन्। प्रस्तुत लेखमा भने व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको स्वरूपहरूको बारेमा मात्र चर्चा गरिएको छ। सोबमोजिम गर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट सार्वजनिक गरिएको उजुरी र तत्सम्बन्धी विवरणहरूलाई र सो उपलब्ध नभएको अवस्थामा अन्य संस्थाले गरेको अध्ययनलाई आधार व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी बनाइएको छ। स्वरूपको आधारमा द्वन्द्वकालीन घटनाहरूलाई देहायबमोजिम हेर्न सकिन्छ :

[८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७९ को आधारमा तयार गरिएको।

२.५.१. उमेर समूहको आधारमा[९]

सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनामा कुनै एक उमेर समूहका व्यक्तिहरूमात्र बेपत्ता पारिएको नभई विभिन्न उमेर समूहका व्यक्तिहरू पीडित हुन पुगेको देखिन्छ । उमेर समूहको आधारमा हेर्दा देहायबमोजिमको अवस्था रहेको छ ।

क्र.सं.	उमेर समूह	बेपत्ता भनिएका व्यक्तिको संख्या	प्रतिशत
१	१५ वर्ष सम्मका	१०१	३.९५
२	१६ देखि ३० वर्ष सम्मका	१२३१	४८.१०
३	३१ देखि ४० वर्ष सम्मका	५१५	२०.१३
४	४१ देखि ५० वर्ष सम्मका	२६२	१०.२४
५	५१ देखि ६० वर्ष सम्मका	११८	४.६१
६	६१ देखि माथि	४०	१.५६
७	उमेर नखुलेका	२९१	११.३७
	जम्मा	**२५५८**	**१००**

२.५.२. प्रदेशगत आधारमा

व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरू सबै प्रदेशमा समानरूपमा घटेको पाइँदैन । कुनै प्रदेशमा यो संख्या अत्यधिक त कुनै क्षेत्रमा सो संख्या तुलनात्मकरूपमा देहायबमोजिम न्यून रहेको देखिन्छ ।

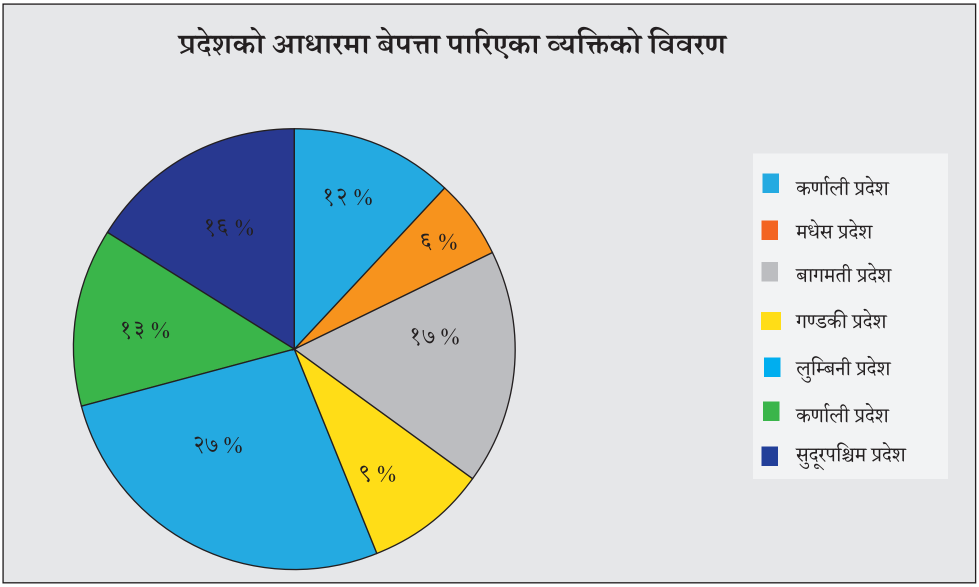

२.५.३. क्षेत्रगत आधारमा

क्षेत्रगत आधारमा पहाडी, तराई, हिमाली, भित्री मधेस र काठमाडौं उपत्यकाका जिल्लाहरूको उजुरी विवरणबाट देखिन आएको अवस्था तलको तालिकामा चित्रण गरिएको छ।[१०]

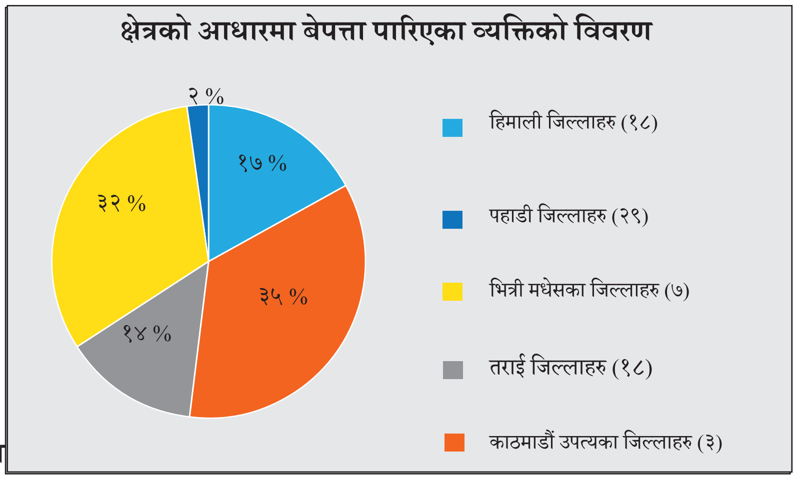

२.५.४. व

वर्षको आधारमा हेर्दा पनि सबै वर्षमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटना एकनास देखिँदैन। वार्षिक रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको विवरण तलको तालिकामा देखाइएको छ।[११]

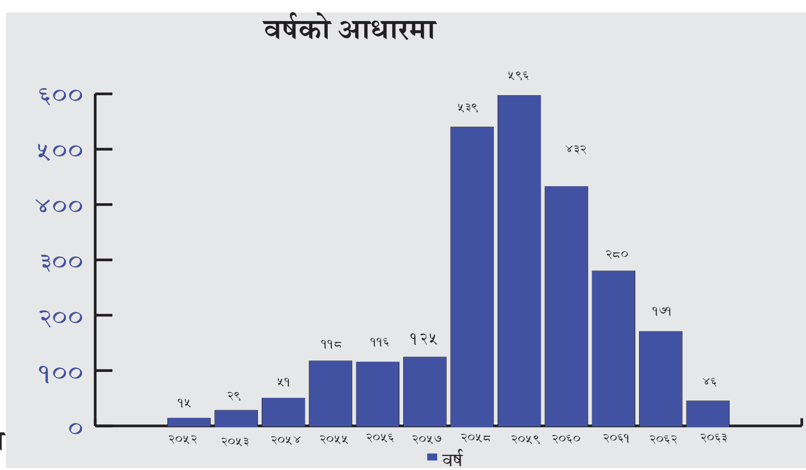

२.५.५. पेशागत

[१०] ऐ.ऐ.को तयार गरिएको।

[११] ऐ. को आधारमा तयार गरिएको।

पेशागत हिसाबले हेर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको विवरण देहायबमोजिम अवस्था देखिन आउँछ ।[१२]

क्र.सं.	पेशा	बेपत्ता पारिएको भनिएको व्यक्तिको संख्या	प्रतिशत
१	कृषि	१४५६	५६.९१
२	राजनीति	१२१	४.७३
३	विद्यार्थी	२८२	११.०२
४	नखुलेको	१९२	७.५
५	नेपाली सेना	४६	१.८
६	नेपाल प्रहरी	३८	१.४८
७	पत्रकारिता	४	०.१६
८	मजदूर	१७४	६.८
९	शिक्षक	६५	२.५४
१०	व्यवसायी	३३	१.२९
११	विद्रोही सेना	४३	१.६८
१२	सरकारी कर्मचारी	५२	२.०३
१३	रोजगारी	६	०.२३
१४	वैदेशिक रोजगारी	१४	०.५५
१५	सवारी चालक	७	०.२७
१६	चिकित्सा	५	०.२
१७	भारतीय सुरक्षाकर्मी	८	०.३१
१८	गृहिणी	५	०.२
१९	समाज सेवी	६	०.२३
२०	मानवअधिकार कर्मी	१	०.०४
	जम्मा	**२५५८**	**१००**

२.५.६. जातजातिको आधारमा

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको अन्तरिम प्रतिवेदनहरूमा जातिगत आधारमा विश्लेषण गरिएको पाइँदैन । तापनि अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र इन्सेकको प्रतिवेदन[१३] बाट देहायबमोजिमको अवस्था देखिन आएको छ:

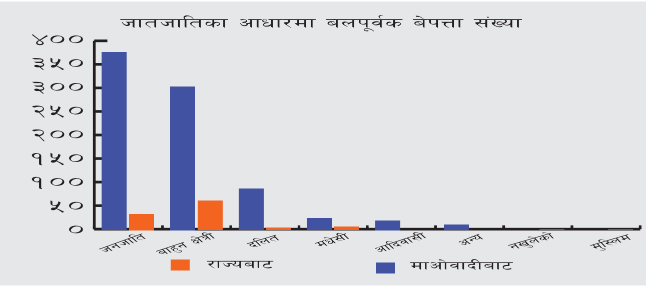

२.५.७. लैंगिक आधारमा

[१२] ऐ. बाट साभार गरिएको ।

[१३] उनीहरू कहाँ छन्, भाग ३, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र इन्सेक (२०६८), पृष्ठ ८

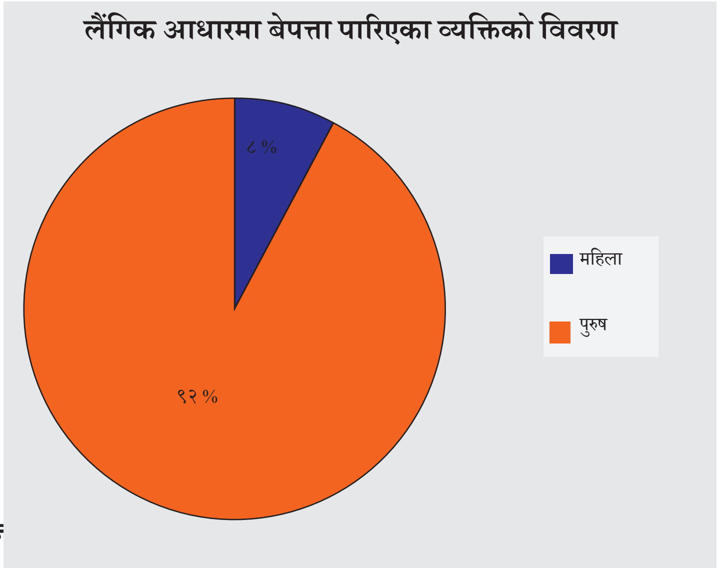

२.५.८. जि

जिल्लागत आधारमा हेर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संख्यामा ठूलो उतारचढाव देखिन्छ । ५० र सोभन्दा बढी भएका जिल्लाको संख्या २० रहेको छ । कञ्चनपुरपछि उजुरीको संख्या धेरै हुने जिल्लाहरूमा क्रमश: उदयपुर, झापा, काभ्रेपलाञ्चोक, चितवन, धादिङ, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, गोरखा, स्याङ्जा, कालीकोट, रूकुम पश्चिम, सल्यान, सुर्खेत, अछाम, कैलाली र डडेल्धुरा रहेका छन् । तलको तालिकामा सयभन्दा बढी संख्यामा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू भएको जिल्लाहरूलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।

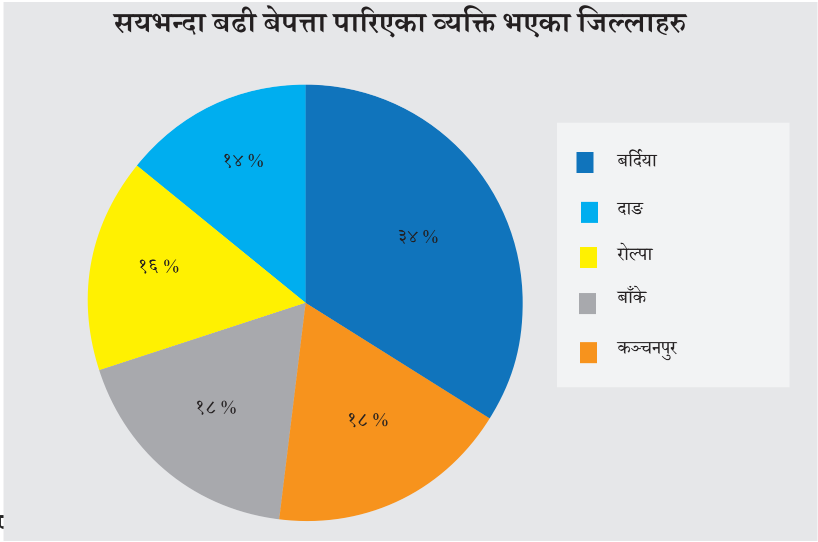

२.५.९. बेप

बेपत्ता पार्ने पक्षको आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको पाइँदैन । तथापि इन्सेकबाट प्रकाशित चार्ट साभार गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।[१४]

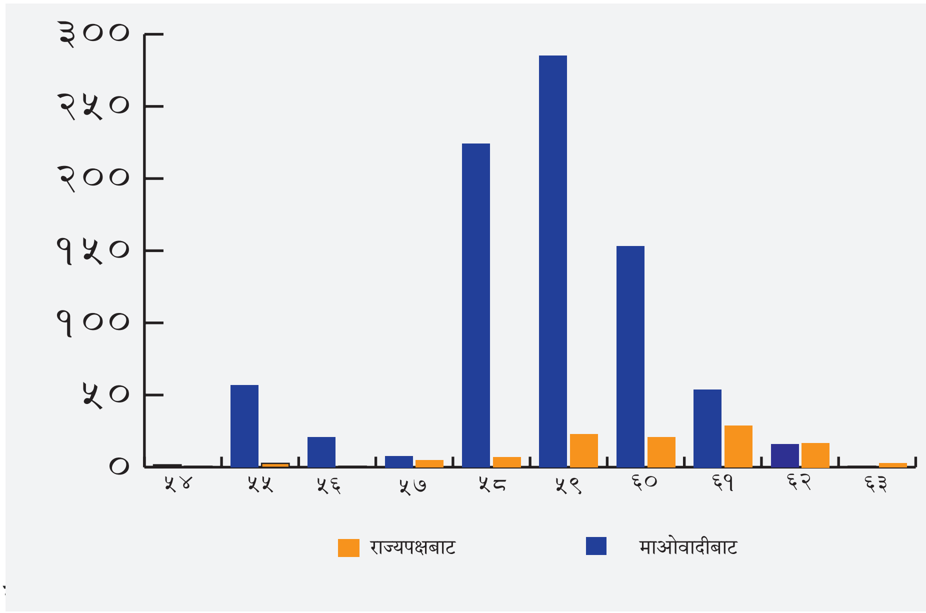

२.५.१०.

माओवादीहरूद्वारा पीडित बनाइएका राजनीतिकर्मीहरू तथा संगठनका सदस्यहरूको संख्यात्मक विवरण द्वन्द्वकालको फेला नपरे तापनि जुलाई २००० सम्मको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

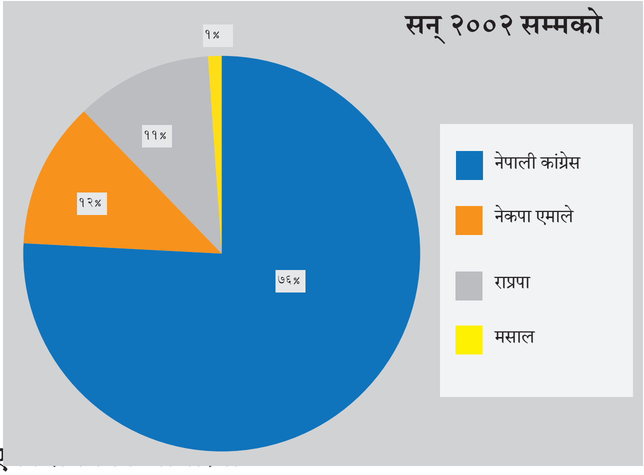

२.५.११. **बेपत्ता पारिए**

[१४] ऐ.ऐ. २०६८ पृष्ठ ४

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा केही समय वा अवधिको लागि मात्र बेपत्ता पारिएको अवस्था पनि देखिन्छ । सोधपुछ वा केरकारका लागि भनी केही व्यक्तिलाई पटक/पटक हिरासतमा राखिएको पनि पाइन्छ। पक्राउ परेको र छुटेको मितिको आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।[१५]

क्र.सं.	बेपत्ता पारिएको समयावधि	संख्या
१.	एक महिनासम्म	४
२.	एक महिनादेखि तीन महिनासम्म	५
३.	तीन महिनादेखि छ महिनासम्म	३
४.	छ महिनादेखि एक वर्षसम्म	५
५.	एक वर्षदेखि दुई वर्षसम्म	१३
६.	दुई वर्षदेखि चार वर्षसम्म	६
७.	चार वर्षदेखि माथि	४
८.	समयावधि नखुलेको	४
जम्मा		**४४**

२.५.१२. **बेपत्ता पारिएका सुरक्षाकर्मीहरूको आधारमा**

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा सेनातर्फ ४६ जना[१६], नेपाल प्रहरीतर्फ ३८ जना[१७] तथा सशस्त्र प्रहरीतर्फ ४१ जना[१८] गरी जम्मा १२५ जना सुरक्षाकर्मीहरू बेपत्ता भएको पाइन्छ। यसरी बेपत्ता पारिनेहरूको विवरण तलको तालिकामा दर्शाइएको छः

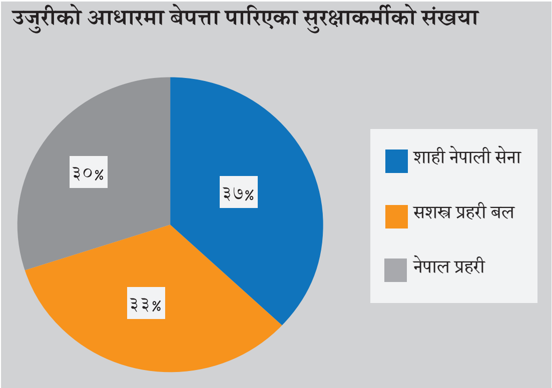

[१५] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट दिइएको जानकारीको आधारमा तयार गरिएको।

[१६] पूर्वपाद् ९

[१७] ऐ.ऐ.

[१७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट दिइएको जानकारी अनुसार

३. निष्कर्ष

उपर्युक्त तालिकाहरूबाट सरकार वा सुरक्षानिकायले विद्रोही पक्षउपर कठोर नीति अख्तियार गरेको समयमा व्यक्ति बेपत्ताको घटना बढी भएको र शान्तिवार्ताको क्रमसँगै यो घट्दै गएको देखिन्छ। दुबै पक्षहरूबाट अघि सारिएको अभियानको लगत्तै व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा वृद्धि भएको देखिन्छ। विद्रोही पक्षभन्दा राज्य पक्ष व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा संख्यात्मक हिसाबले अगाडि रहेको देखिन्छ।

द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने प्रवृत्ति सबै ठाउँमा एकनास देखिँदैन। बर्दियामा पक्राउ पर्नेहरूमा कृषकहरूको बाहुल्य देखिन्छ। काठमाडौंमा पक्राउ पर्नेहरूमा राजनीतिक संलग्नता भएका व्यक्तिहरूको संख्या बढी भएको पाइन्छ भने दोस्रोमा विद्यार्थी रहेका छन्। यसबाट कुन जिल्लामा कुन जातजातिको व्यक्ति बढी बेपत्ता पारिएको छ, तिनले के कस्तो पेशा अपनाएका छन्, त्यस ठाउँमा बेपत्ताविरूद्ध हस्तक्षेप गर्न सक्ने सक्षम निकाय छ छैन, त्यसमा र बेपत्ता पार्ने व्यक्ति वा अधिकारीमा भरपर्ने अवस्था देखिन्छ। उजुरी परेको घटनाका ४८ जना व्यक्ति परिवारको सम्पर्कमा आएको अवस्था देखिन्छ। छानविनको क्रम अगाडि बढ्दै जाँदा उजुरीको संख्या अरू घट्न सक्ने अवस्था पनि देखिन्छ। यसले बेपत्ता पारिएको भनिएका घटनाहरूको गहिरो छानविनको आवश्यकता औंल्याएको छ।

समग्रतामा हेर्दा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने घटना पहाडी जिल्लाहरू र त्यसपछि तराईका जिल्लामा अधिकरूपमा घटेको पाइयो। दाङ, बाँके, बर्दिया, कञ्चनपुर जिल्लामा थारू समुदायका व्यक्तिहरू अत्यधिक रहेको र महोत्तरी, सिरहा जिल्लाहरूमा यादव, मण्डल, साहहरू तथा रोल्पा र कालिकोटको अवस्था हेर्दा मगर, घर्ती, कामी, दमाई, बुढा, शाहीहरूको संख्या उल्लेख्य रहेको छ। यिनमा मिश्रितरूपमा अन्य जात जाति पनि रहेका छन्। त्यसैगरी बेपत्ता पारिनेमा महिलाहरूको संख्या पनि विचारणीय छ। यी आँकडाले ती क्षेत्रको अवस्था तथा त्यहाँका जाति एवं समुदायको पीडालाई राज्यले उचित रूपमा सम्बोधन गर्न नसकेको संकेत गरेको छ।

सत्यको खोजी वर्ष: ६, अंक: १, जेष्ठ २०८१

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाबाट भएका पीडितप्रति प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका

कृष्णराज पन्त

सारांश

नेपालमा शान्ति प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण अंगका रूपमा रहेका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, (Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons, CIEDP) र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (Truth and Reconciliation Commission, TRC) गरी दुई फरक-फरक संयन्त्रहरू कानुनद्वारा गठन गरी संक्रमणकालीन न्याय (Transitional justice) लाई व्यवस्थित गरिएको छ । उक्त आयोगहरूले स्थापनाकालदेखि हालसम्म द्वन्द्वकालीन घटनाहरूका उजुरी लिने, प्रारम्भिक जाँचबुझ, छानविन एवं विस्तृत छानविन गरिरहेको र केही घटनामा पीडित पहिचान गरी पीडित परिचयपत्र प्रदान गरेको, पीडित वा निजको परिवारको सदस्यलाई राहत, सुविधा उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नुका साथै स्थानीय तहसँग समन्वय गर्नेजस्ता कार्यहरू गर्दै आइरहेका छन् । यसै क्रममा संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू गठन गर्ने कानुन संशोधनको क्रममा रहेको वर्तमान सन्दर्भमा पीडित र पीडित परिवारहरूले मानवअधिकार, कानुनको शासनको प्रत्याभूति, संक्रमणकालीन न्यायको माध्यमबाट पीडितहरूको मागको उचित सम्बोधनको लागि कानुनमा परिमार्जन र संरचनागत सुदृढीकरणको अपेक्षा र प्रतिक्षा गरिरहेका छन् । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, (Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons, CIEDP) बाट सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाबाट पीडित तथा पीडित परिवारको परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिलाई सहयोग, सहुलियत प्रदान गर्ने सम्बन्धमा प्रदेश र स्थानीय तहको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाबाट पीडित तथा पीडित परिवारको सहुलियतका विषयमा निर्णय गर्दा उक्त निर्णय प्रक्रियामा पीडित तथा पीडित परिवार, पीडितहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने तथा आयोगबाट बेपत्ता पीडित परिवारको परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिलाई पीडितको सहमतिको आधारमा आवश्यक सहुलियत, सुबिधा र सहयोग प्रदान गर्ने र आयोगको छानविनसम्बन्धी कार्यमा दोहोरो सूचना सम्प्रेषणका माध्यमबाट पारस्परिक सहयोग र समन्वय गर्नेजस्ता विषयमा सम्बोधन गर्दै संक्रमणकालीन न्याय (Transitional justice) लाई स्थानीयकरण गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यिनै क्षेत्रहरूमा हाल भइरहेको सहयोग

सह सचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल (यस लेखमा उल्लिखित विचार तथा धारणाबाट कुनै पदिय र संस्थागत प्रतिनिधित्व गरेको हुने छैन ।)

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

र समन्वयलाई कानुनी रूपमा व्यवस्थित गरी थप प्रभावकारी बनाउनु पर्ने अपरिहार्यतातर्फ केन्द्रित रहेर यो लेख तयार गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : विस्तृत शान्ति सम्झौता, संक्रमणकालीन न्याय, अभियोजन, परिपूरण, सत्यापन, पीडित, स्थानीयकरण, संघ, प्रदेश, स्थानीय तह आदि ।

१. संक्रमणकालीन न्याय र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

सामान्यतया संक्रमणकालीन न्याय भन्नाले विगतमा भएका गम्भीर मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा अपनाइने न्यायिक प्रक्रिया जसमा अभियोजन, परिपूरण, सत्यापन, छानविनजस्ता माध्यमबाट न्याय निरुपण गर्न सम्बोधन गरिने संयन्त्रलाई बुझाउँछ । संक्रमणकालीन न्याय (Transitional justice) लाई अवधारणगत पक्षबाट परिभाषा गर्ने क्रममा 'National institutions or practices that identify and address injustices committed under a prior regime as part of a process of political change'[१]भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसै गरी Transitional justice is a process which responds to human violations through judicial redress, political reforms and culture healing efforts in a region or country, and other measures in order to prevent the recurrence of human rights abuse. Transitional justice consists of judicial and non-judicial measures implemented in order to redress legacies of human rights abuses. Such mechanisms "include criminal prosecutions, truth commissions, reparations programs, and various kinds of institutional reforms[२] भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । यसरी समग्रतामा हेर्दा न्यायिक एवं गैर न्यायिक तरिकाहरू, अभियोजन, सत्यापन, परिपूरण, सुधार कार्यक्रम तथा संस्थागत सुधार र तिनको संयुक्त स्वरूप नै संक्रमणकालीन न्यायको मुख्य अवधारणाका रूपमा मानिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा वि.स. २०५२ देखि २०६३ सम्म नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको आन्तरिक द्वन्द्वका क्रममा द्वन्द्वरत दुवै पक्षबाट गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू भएका थिए। यस क्रममा हजारौं मानिसको ज्यान जानुका साथै व्यक्तिहरू बेपत्ता परिएको घटना र सार्वजनिक तथा निजी सम्पत्तिको समेत क्षति भएका हजारौं घटना भएका थिए। यसलाई सम्बोधन गर्न संक्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाबाट घटनाको शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र तथा प्रभावकारी अनुसन्धान गरी पूर्ण न्याय प्रदान गर्न नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच वि.सं. २०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भई बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, (Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons, CIEDP) र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (Truth and Reconciliation Commission, TRC) गरी दुई फरक-फरक संयन्त्रहरू कानुनद्वारा गठन भई संक्रमणकालीन न्याय (Transitional justice) लाई व्यवस्थित गरिएको छ ।

शान्ति प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण अंगका रूपमा रहेका उक्त दुई संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूउपर द्वन्द्वले पारेका असरहरूलाई न्यून गर्ने, पीडितलाई न्याय प्रदान गरि भविष्यमा द्वन्द्वको अवस्था नदोहोरिने वातावरणका लागि

[२]https://www.britannica.com/topic/transitional-justice (visited on 3-5-2024)

सत्यापन छानविन, न्याय, परिपूरणलाई औजारका रूपमा लिई न्यायिक निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने दायित्व एवं जिम्मेवारी रहेको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले पीडितको सन्तुष्टी र न्यायलाई केन्द्रमा राखेर, विस्तृत शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधान, नेपालको संविधान, सम्मानित सर्वोच्च अदालतको फैसला वा आदेश र संक्रमणकालीन न्याय (Transitional justice) का स्थापित मापदण्ड तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका मूल्यमान्यताहरू सत्य अन्वेषण, न्याय, परिपूरण एवं सम्मानजनक सामाजिक न्याय प्रदान गर्नेजस्ता सिद्धान्तमा आधारित भई प्रचलित कानुनबमोजिम आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दै आइरहेको छ।

२. सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरू

नेपालमा द्वन्द्वरत पक्षहरू वा अन्य कुनै निकायद्वारा आरोपीसहित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको विवरण सार्वजनिक भएको वा आधिकारिक रूपमा प्रकाशन गरेको देखिँदैन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा पीडित परिवारले दिएको उजुरीको संख्याको तथ्यांकका आधारमा हेर्दा द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाहरूको कुल उजुरी संख्या ३२८८, बेपत्ता पारिएको भनी उजुरी परेका व्यक्तिको संख्या २५५८, पीडित परिचयपत्र प्राप्त परिबार संख्या १३२१, पीडित परिचयपत्र प्राप्त व्यक्ति संख्या ३९९३ रहेको उल्लेख भएको छ।[३] यसैगरी बेपत्ता भएका भनी उजुरी परेकोमा स्थिति सार्वजनिक गरिएको उजुरी संख्या ४८, दोहोरो उजुरी परेको संख्या १३६, तामेलीमा राखिएको संख्या २९२ र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा पठाइएको उजुरी संख्या २७७ गरी कुल ७५३ थान उजुरी फर्छौट गरी उजुरी लगत कट्टा गरिएको र आयोगबाट जम्मा ३२८८ थान उजुरीमध्ये विस्तृत छानविनका लागि निर्णय भएका उजुरी संख्या २५१५ तथा प्रारम्भिक छानविनमा रहेको उजुरी संख्या २८ गरी कुल २५५८ थान उजुरी छानविनमा रहेको देखिन्छ।[४]

बेपत्ता पारिएको घटनाको प्रकृतिको विश्लेषण गर्न हालसम्म आयोगमा रहेका उजुरीहरूकै आधारबाट अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी हेर्दा उजुरीकर्ताले उजुरी दिँदा उजुरीमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने आरोपित खुलाएको, उक्त आरोपित नखुलाएको तर घटना सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित भएको पुष्टि हुने प्रमाण संलग्न भएको, बेपत्ता पारिएको भनी उजुरी परेकोमा सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित भएको तर प्रमाण संलग्न नभएको र आवधिक बेपत्ता पारिएको घटनाहरू प्रमुख रूपमा देखिएका छन्। समग्रतामा हेर्दा प्रथमतः द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पारी हालसम्म अवस्था एकिन हुन नसकेका व्यक्ति र अर्को द्वन्द्वरत कुनै पक्षबाट हिरासत वा कब्जामा लिइएका व्यक्तिहरूमध्ये हालसम्म अवस्था एकिन हुन नसकेका गरी दुई रूपबाट बेपत्ता पारिएको अवस्था देखिन्छ।

३. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको कार्यक्षेत्र

मिति २०६३।८।५ गते राज्य पक्ष र विद्रोही पक्ष ने.क.पा.(माओवादी) बीच भएको साझा सहमतिको परिणामस्वरूप विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको थियो।[५]यसै सम्झौताअनुरूप बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मिति २०७१/०१/२८ मा जारी भयो। सर्वोच्च अदालतबाट २ वटा छुट्टा-छुट्टै आयोग गठन गर्नु भन्ने आदेशानुसार[६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप

[३]पाँचौ अन्तरिम प्रतिवेदन, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल २०७९, पृ. ६

[६] माधवकुमार बस्नेत वि. म.प. समेत, ने.का.प. २०७०, अंक १०,नि.नं.९०५१,

आयोग छुट्टा-छुट्टै गठन भएको हो । उक्त दुवै आयोगहरू मिति २०७१।१०।२७ मा पहिलोपटक ५ सदस्यीय गठन भएको र त्यसपछि पटक-पटक म्याद थप हुँदै आएको छ । आयोग गठन भएसँगै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगबाट पटक-पटक गरी उजुरी आह्वान गरिएको छ । मिति २०७९ असार मसान्तपछि उक्त आयोगहरू पदाधिकारीविहीन भएको र हाल आयोगको म्याद २०८१ असार मसान्तसम्म थप गरिएको छ ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको कार्यक्षेत्र सम्बन्धमा हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वरत पक्षबाट व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाको छानविन गरेर सत्य अन्वेषण तथा अभिलेखन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, पीडित तथा पीडकको एकिन गर्ने, पीडित वा निजको परिवारका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने, पीडितलाई तोकिएबमोजिमको परिचयपत्र तथा छानविनपछिको जानकारी उपलब्ध गराउने, पीडकलाई कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने,समेत कानुनी व्यवस्था छ ।[७] साथै सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानविन गर्ने र कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्ने व्यवस्था छ । यसैगरी आयोगले व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी घटनाको छानविन गर्दा पीडित वा निजको तर्फबाट कसैले आयोगसमक्ष उजुरी दिएमा, आयोगलाई कुनै स्रोतबाट जानकारी प्राप्त भएमा र आयोगले छानविन गर्न उपयुक्त सम्झेमा छानविन गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था छ ।

आयोगमा उजुरी दिने कार्यमा बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्तिलाई सहजता प्रदान गर्न आयोगले तोकिएबमोजिम छुट्टै व्यवस्था गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाबमोजिम आयोगले पीडितलाई प्राथमिकताका आधारमा सेवा प्रदान गरिरहेको छ ।[८]

४. आयोगबाट पीडित परिवारहरूलाई अन्तरिम राहतका लागि भएको सिफारिस एवं परिचयपत्र वितरण

आयोगबाट हालसम्म १३२१ परिवारका ३९९३ जना व्यक्तिलाई पीडित परिचयपत्र उपलब्ध गराइएको छ । मिति २०७८/१/१९ को निर्णयानुसार ९१ परिवारलाई, मिति २०७८/८/०६ को निर्णयानुसार ९३ परिवारलाई, मिति २०७८/१०/२५ को निर्णयानुसार १७७ परिवारलाई, मिति २०७९/०१/२५ को निर्णयानुसार १७६ परिवारलाई र मिति २०७९/३/२२ को निर्णयानुसार १३ परिवारलाई गरी ५५० परिवारलाई अन्तरिम राहतस्वरूप रू. दश लाख उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरिएकोमा हालसम्म ९३ जनाले मात्र सो राहत प्राप्त गरेको र ४५७ परिवारको हकमा कारबाहीको प्रक्रियामा रहेको छ ।[९]

५. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग तथा संघ प्रदेश र स्थानीय तहसँग समन्वय

[७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३

[८] पूर्वपाद् ३, पृ. ८

[९] ऐ. ऐ. पृ. २

नेपालको संविधानमा संघ प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको संघीय शासन प्रणालीको संवैधानिक व्यवस्था छ ।[१०] यसैगरी संघ प्रदेश र स्थानीय तहबीचको अन्तरसम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । उक्त तीन तहको अन्तर सम्बन्धलाई कार्यान्वयन र व्यवस्थित गर्न विशिष्टीकृत ऐन तथा कानुन जारी गरी लागू गरिएको छ ।

नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा मूल रूपमा संघीय तहको, नीति महत्वपूर्ण हुन्छ । सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित दुई संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना गर्ने कानुनलाई प्रदेश र स्थानीय तहमा नीतिगत रूपमा समावेशितासहितको पारस्परिक सहयोग र समन्वय गर्ने संयन्त्र सहितको बनाउन अत्यावश्यक छ । यसैगरी प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान र संघीय कानुनको प्रतिकूल नहुने गरी विभिन्न कानुन, मापदण्ड तथा कार्यविधि जारी गरि संक्रमणकालीन न्यायलाई स्थानीयकरण गर्न सकिन्छ । यसो भएमा सशस्त्र द्वन्द्वपीडित तथा पीडितका परिवारको माग छिटो र प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न सकिन्छ ।

आयोगले उजुरीको छानविन गरेर पीडित एकिन गरी केही पीडितलाई परिचयपत्र वितरणको कार्यसमेत गरिसकेको छ । यस सम्बन्धमा "ऐन संशोधनलगत्तै पीडितहरूको सक्रिय सहभागितामा विश्वसनीय आयोगहरू गठन गर्न, परिपूरण नीति तथा कोष निर्माण गरी परिपूरणका कार्यक्रमलाई सबै तहका सरकार (संघ, प्रदेश र स्थानीय) को समन्वयमा पीडितहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी लागू गर्दा अधिकांश पीडितको आवश्यकता सम्बोधन हुनुका साथै सरकारप्रतिको विश्वास वृद्धि र सरकारले अभिभावकत्व ग्रहण गरेको अनुभूति हुन्छ"[११] भन्ने धारणा समेत व्यक्त भएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा प्रदेश र स्थानीय तहबाट समेत द्वन्द्वपीडितलाई सम्बोधन गर्न विशेष कोष निर्माण गरी परिपूरण नीति लागू गर्ने गरी समन्वयका आधारहरू पहिचान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.१. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहसँग समन्वयका आधार तथा क्षेत्रहरू

आयोग र संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहसँग समन्वय गर्ने नीतिगत आधारहरूलाई संवैधानिक र कानुनी गरी दुई रूपबाट हेर्न सकिन्छ । संवैधानिक रूपबाट हेर्दा नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा राष्ट्रहित, लोकतन्त्र र अग्रगामी परिवर्तनका लागि नेपाली जनताले पटक-पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक जनआन्दोलन, सशस्त्र संघर्ष, त्याग र बलिदानको गौरवपूर्ण इतिहासलाई स्मरण एवं शहीदहरू तथा बेपत्ता र पीडित नागरिकहरूलाई सम्मान गर्दै संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न यो संविधान जारी गरिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ । संविधानले सुनिश्चित गरेका मौलिक हकअन्तर्गत निःशुल्क स्वास्थोपचारको हक[१२] तथा रोजगारीको हक[१३]का सम्बन्धमा रोजगारमूलक सीप विकासका कार्यक्रमहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ । शिक्षासम्बन्धी हक[१४]अन्तर्गत निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहले सार्वजनिक सेवा वितरण

---

[१०] नेपालको संविधान, धारा ५६ (१)

[१४] ऐ., धारा ३१

गर्दा वा रोजगारी प्रदान गर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारका सदस्यहरूलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने र पुँजीको अभावमा व्यवसाय गर्न नसक्ने पीडित परिवारहरूका लागि बिना ब्याज वा सहुलियतपूर्ण ब्याजमा ऋण सुविधा उपलब्ध गराउने नीति र विधि बनाई लागू गर्न आवश्यक छ। सामाजिक सुरक्षाको हक[१५]अन्तर्गत एकल महिला, एकल पुरूष, असहाय वा अशक्त जेष्ठ नागरिक एवं बालबालिका पीडितलाई विशेष सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्न सकिन्छ। आवासको हक[१६] अन्तर्गत उपयुक्त बसोबासको व्यवस्था गर्न र भूमिहीनका लागि निःशुल्क भूमि उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ। सामाजिक न्यायको हक[१७]लाई विशेष प्राथमिकतामा राखि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पीडित परिवारको हकमा प्राथमिकताका साथ अवसर दिलाउन प्रदेश र पालिकास्तरीय निर्देशिका, कार्यविधि आदि बनाई लागू गर्न सकिन्छ।

कानुनी आधार तर्फ हेर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा आयोगबाट परिचयपत्र प्राप्त पीडितहरू वा निजका परिवारको कुनै सदस्यलाई निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थोपचार, सीपमूलक तालिम, बिना ब्याज वा सहुलियतपूर्ण ब्याजमा ऋण सुविधा, बसोबासको व्यवस्था, रोजगारीको सुविधालगायतका सेवा सुविधा वा सहुलियत उपलव्ध गराउन आयोगले सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।[१८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ मा क्षतिपूर्ति, सुविधा तथा सहुलियत निर्धारणका आधार र मापदण्ड[१९] को अवलम्बन गरी सुविधा तथा सहुलियत उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ।[२०] उक्त कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा समावेशी र पीडित केन्द्रित भएर मात्रै संक्रमणकालीन न्यायलाई टुंगोमा पुर्‍याउन सकिने[२१] जस्ता मान्यतालाई आत्मसात् गरिनुपर्ने सुझावहरू औंल्याइएको छ। यसरी हेर्दा पीडितहरूको आवश्यकतालाई प्राथमिकतामा राखेर कानुनतः र नीतिगतरूपमा स्वीकार गरिसकेका उक्त न्यूनतम सेवा सुविधाहरू संघ, प्रदेश र पालिका तहमा पीडितहरूलाई समेत समावेश गरी वा सहभागी बनाई आवश्यकतामा आधारित भइ विशेष कार्यक्रम पारित गरी लागू गर्न सकिने अवस्था विद्यमान छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पीडित परिवारलाई उक्त कानुनबमोजिम परिपूरण सिफारिस गर्दा भौतिक, सामूहिक वा सांकेतिक परिपूरणद्वारा सहयोग गर्ने व्यवस्थाहरू प्रदेश र स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ। यसअन्तर्गत पीडितको मागका आधारमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको सरकारी सेवामा पीडित परिवारका सदस्यहरूले प्राथमिकता पाउने गरी काममा लगाउने वा रोजगारीको व्यवस्था गर्ने, सहुलियतपूर्ण कर्जा तथा ऋण सुविधा वा ब्याज अनुदान, ब्याज मिनाहा, पीडितहरूद्वारा सञ्चालित व्यवसायको सबै प्रकारका करमा

---

[१५] ऐ., धारा ४३

[१६] ऐ., धारा ३७

[१७] ऐ., धारा ४२

[१८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २३

[१९] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमाबली, २०७२ को नियम ३२

[२०] ऐ ऐ, नियम ३१

[२१] संक्रमणकालीन न्याय सजिलो विषय छैन - महासचिव गुटेरेस, कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, कार्तिक १४ २०८०, कान्तिपुर पब्लिकेसन्स लि.काठमाडौं, नेपाल

निश्चित छुट दिने, स्वरोजगारमूलक तालीम, विश्वविद्यालय तहसम्म निःशुल्क शिक्षा, निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार, स्वास्थ्य वीमा, सार्वजनिक यातायात (हवाई, रेल, बस) को यात्रामा भाडा छुट, पीडित परिवार र निजका नाबालक, अशक्त तथा अपाङ्ग सन्ततिलाई समेत सामाजिक सुरक्षा भत्ता एवं भूमिहीन पीडित परिवारलाई आवासको व्यवस्थालगायतका सुविधाहरू राज्यको तर्फबाट समावेश गर्न सकिन्छ। यसका साथै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्मानमा उहाँहरूको नाममा चौतारो, उद्यान, ताल/हिमाल, वृत्तचित्र/फिल्म, संग्रहालय, जंगल, पुस्तकालय, खेलकुद भवन, अस्पताल, विद्यालय, स्तम्भ शालिक, भवन/सडक/पुलपुलेसा/ गाउँ वा सार्वजनिक स्थल वा सम्पत्ति, प्रवेशद्वार, धार्मिक केन्द्र आदिको नामाकरण गरिदिनेजस्ता सामूहिक तथा सांकेतिक परिपूरण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने आदि समन्वयका मुख्य क्षेत्रहरू हुन्।

पीडितहरूलाई राज्यको तर्फबाट प्रदान गरिनुपर्ने माथि उल्लिखित सेवा, सुविधा वा सहुलियत प्रदान गर्ने कार्यलाई विलम्ब नगरी संघ, प्रदेश, स्थानीय तहबाट एकीकृत र छुट्टाछुट्टै कार्यक्रम लागू गर्नु पर्दछ। यस्तो सहयोग र समन्वयका स्वरूपहरूलाई मूलतः दुई रूपबाट हेर्न सकिन्छ। प्रथमतः प्रदेश र स्थानीय तहमा बेपत्ता पीडित परिवारलाई निर्णयको चरणमा सहभागी बनाई आवश्यकताका आधारमा सेवा, सुविधा वा सहुलियत प्रदान गर्ने र अर्को प्रदेश र स्थानीय तहले आयोगवाट हुने छानविन कार्यमा सूचना सम्प्रेषण एवं समन्वयको माध्यमबाट आयोगका कार्यलाई परिणाममुखी बनाउन सहयोग गर्ने नै हो।

५.२. द्वन्द्वपीडित परिवारप्रति स्थानीय तहबाट गरिएका कार्यहरू

प्रत्येक नागरिक तथा सशस्त्र द्वन्द्वपीडित एवं पीडितका परिवारहरूले, संघीय शासन प्रणालीसहितको नेपालको संविधान (२०७२) जारी भएपछि विभिन्न अपेक्षाहरू गरेका थिए। यसअन्तर्गत सशस्त्र द्वन्द्वपीडितले मानवाधिकार तथा कानुनको शासनको प्रत्याभूति एवं संक्रमणकालीन न्यायको माध्यमबाट पीडितहरूको उचित सम्बोधनको लागि संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट कानुनी र संरचनागत सुदृढीकरणको अपेक्षा गरिरहेको अवस्था छ। यस्ता स्वाभाविक अपेक्षाहरूलाई सम्बोधन गर्न आयोगद्वय र संघीय सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहबीच थप समन्वय हुन आवश्यक छ। साथै संक्रमणकालीन न्यायको स्थानीयकरण गर्नुपर्ने तथा पीडित एवं पीडितहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थासँगको सहकार्यबाट शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुर्‍याउन सकिने देखिन्छ।

स्थानीय तहबाट द्वन्द्वपीडित परिवारलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा विभिन्न कार्यहरू गरिएको भन्ने केही स्थानीय तहबाट प्राप्त विवरणहरूबाट देखिएको छ। जस्तै गोकर्णेश्वर नगरपालिका वडा नं. ४, जगडोल काठमाडौंमा राष्ट्रिय शहिद तथा शान्ति पार्क, निजामती (स्मारक) यज्ञडोल सामुदायिक वन पर्यटन प्रर्वधन तथा उद्यान व्यवस्थापन समितिले बेपत्ता स्मृति स्तम्भमा १३२१ बेपत्ता व्यक्तिको नामावली ताम्रपत्रमा प्रकाशन गरी सामूहिक र सांकेतिक रूपमा सम्मान व्यक्त गरेको छ। यसैगरी झापाको दमक नगरपालिकाले द्वन्द्वपीडित परिवारलाई रू. दुई लाखको स्वास्थ्य वीमा गरिदिएको, पुष्प/धिरेन्द्र मार्ग भनी सडकको नामाकरण गरिएको, पश्चिम नवलपरासीको बर्दघाट नगरपालिकाको पहिलो बैठकले द्वन्द्वपीडित परिवारलाई मासिक रू. दुई हजार भत्ता उपलब्ध गराउने निर्णय गरेको, कर्णाली प्रदेश सरकारले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा बेपत्ता

परिवारलाई सहयोग गर्ने नीति लिएको देखिन्छ । चितवनको भरतपुर महानगरपालिकाले जनयुद्ध तथा सवै प्रकारका जन-आन्दोलनमा शहीद भएका वा बेपत्ता पारिएका परिवारलाई आर्थिक सहायता प्राप्त गर्न निवेदन आह्वान गरी मिति २०७९/९/१७ मा सूचना प्रकाशन गरेको देखिन्छ । तनहुँको शुक्लागण्डकी नगरपालिकाबाट द्वन्द्वपीडित परिवारका सन्ततिलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरेको जस्ता सुविधा प्रवाह गरेको पनि देखिन्छ ।

आयोगबाट गरिएको सिफारिसबमोजिम परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने सेवा, सुविधा, छुट तथा सहुलियतका सम्बन्धमा कतिपय विषय कुनै एक मन्त्रालय वा निकायबाट मात्र सम्बोधन गर्न सकिने प्रकृतिको नभएकाले नीतिगत व्यवस्था तथा कानुनमा संशोधन गरी आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि सम्बन्धित मन्त्रालय तथा निकायलाई आवश्यक व्यवस्था मिलाउन माननीय कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीबाट मिति २०७८।०१।२१ मा निर्णय भई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को सचिवालयमा पेश भएको जानकारी आयोगलाई प्राप्त भएको[२२] र प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई सहजीकरण गर्न पत्राचार गरिएको[२३] समेतबाट आयोग तथा स्थानीय निकायबीच समन्वय गर्नेतर्फ आयोगले कार्य गरेको छ ।

कतिपय स्थानमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्मानमा चौतारो, उद्यान, वृत्तचित्र/फिल्म, संग्रहालय, पुस्तकालय, खेलकुद भवन, अस्पताल, विद्यालय, स्तम्भ शालिक, भवन/सडक/पुलपुलेसा/ गाउँ वा सार्वजनिक स्थल वा सम्पत्तिको नामाकरण, प्रवेशद्वार, धार्मिक केन्द्र आदिको नामाकरण गरिएको अवस्था छ ।

६. चुनौती तथा सुझावहरू

आयोगलाई संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरूको छानविन गर्ने, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्ने, उक्त घटनामा दोषी पहिचान गरी अभियोजन र कारबाहीका लागि सिफारिस गर्ने, पीडितलाई राहत, सुविधा, परिपूरण उपलब्ध गराउने, सिफारिस गर्नेजस्ता विषयका बाँकी कार्यहरू समयमा टुङ्गो लगाउन नसक्दा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने विषय थप चुनौतीपूर्ण बनेको छ। आयोगबाट हुने छानविनको कार्य पदाधिकारीबाट मात्र हुने भएको कारण पदाधिकारीविहिनताको अवस्थामा आयोगमा दर्ता रहेको उजुरीउपर छानविन गर्न नसकिने अवस्था छ। आयोगले गर्नुपर्ने कार्य र भए गरिएको कार्यहरूका बारेमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह तथा पीडितबीच समन्वय गराउने सम्बन्धमा प्रर्याप्त कानुनको अभाव छ । संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनको संशोधन गर्दा समेत सम्मनित सर्वोच्च अदालतको आदेश र पीडितको सरोकारलाई प्राथमिकतामा राखेको भन्ने अनुभूती पीडितहरूलाई महसुस गराउन सकिएको छैन। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट कानुनी र नीतिगत रूपमा पीडितलाई प्रदान गर्ने सेवा सहुलियत, सुविधाहरूको वितरण गर्दा समेत समतामूलक हुन सकिरहेको अवस्था छैन। संक्रमणकालीन न्यायलाई स्थानीयकरण गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण भए पनि सम्बोधन गर्न विलम्ब गर्न हुँदैन। पीडित एवं सरोकारवालाहरूलाई संघका साथै स्थानीय र प्रदेश तहबाट प्रदान गर्ने सेवा सहुलियत, सुविधाहरूको वितरण गर्दा निम्न विषयमा सम्बोधन हुनुपर्ने देखिन्छः-

- विद्यमान बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१

[२२] पूर्वपाद् ३, पृ. ३५

[२३] ऐ ऐ, पेज ३९

संशोधनको क्रममा रहेकोले संघीय तहबाट पीडितहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू, प्रदेश, स्थानीय तह र सरोकारवाला निकायसँग समन्वय गरी प्रदेश र स्थानीय तहबाट पीडितहरूलाई प्रदान गर्ने सेवा, सहुलियत,सुविधा सम्बन्धी प्रष्ट कानुनी व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

- प्रदेश र स्थानीय तहबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको पीडित परिवारलाई सेवा सुविधा उपलब्ध गराएकोमा सोको तथ्यांक वा जानकारी आयोगलाई उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- आयोगसमक्ष व्यक्ति बेपत्ता भएको बिषयमा उजुरी परि छानविन समेत भइरहेको सन्दर्भमा सो व्यक्तिको विवरण एवं नयाँ तथ्य सार्वजनिक भएमा सो को आधार सहितको जानकारी आयोगलाई उपलब्ध गराउने जस्ता कार्यमा सहयोग र दोहोरो सञ्चार हुनुपर्दछ ।
- आयोगले संघ, प्रदेश र स्थानीय तह तथा सरोकारवाला निकायसग समन्वय गरि छानविन सम्बन्धी व्यवस्थाको जानकारी गराउने र पीडितलाई प्रदान गर्ने सेवा सुविधा, सहुलियत र सहयोगका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- आयोगले संघ, प्रदेश र स्थानीय तह तथा पीडितबीच समन्वयकारी भूमिकालाई अझ बढि प्रभावकारी बनाउन नियमित रूपमा प्रदेश, स्थानीय तहमा पीडितमैत्री विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्दछ ।
- आयोगलाई यथा समयमै पूर्णता दिई छानविन कार्यलाई निरन्तरता दिई आयोगलाई जवाफदेही बनाउनु पर्दछ ।

७. निष्कर्ष

शान्ति प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण अंगको रूपमा रहेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग संक्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूमा आधारित भई स्थापना गरिएको कानुनी संयन्त्र हो । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ संशोधनको क्रममा रहेको छ । उक्त ऐन संशोधन गर्दा सर्वोच्च अदालतको आदेश, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन, संक्रमणकालीन न्यायका न्यूनतम मूल्य मान्यता, समावेशिताजस्ता विषयलाई गम्भीर रूपमा हेरिनुपर्दछ । यसका साथै संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुन संशोधन गर्दा पीडितलाई सेवा/सुविधा/परिपूरण प्रदान गर्ने सम्बन्धमा प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिकासमेत स्पष्ट गरी द्वन्द्वपीडित र पीडितको प्रतिनिधिमूलक संस्थाका प्रतिनिधिको सहभागिता सुनिश्चिता गर्ने तथा आयोगबाट गरिने छानविन कार्यमा समेत दोहोरो सूचना सम्प्रेषणका माध्यमबाट पारस्परिक सहयोगको वातावरण सृजना गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ ।

आयोगका कामकारबाहीमा राजनीतिक दलहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, नागरिक समाज एवं गैर सरकारी संस्थाबाट समेत आयोगसँग थप समन्वय हुनुपर्ने देखिन्छ । आयोगबाट गरिएका सिफारिसहरू सम्बन्धित निकायबाट प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । संघीय सरकारले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ लाइ परिमार्जन गरी प्रदेश एवं स्थानीय तह, पीडित, नागरिक समाज, सामुदायिक संस्थाहरू, पीडितहरूद्वारा स्थापित संजाल, र प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूबीच समन्वय र सहकार्य हुन सक्ने नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसरी पीडितलाई गरिने सहयोगलाई स्थानीयकरण गराउन सकीएमा संक्रमणकालीन न्यायलाई निर्ष्कषमा पुऱ्याउन सकिन्छ । यसो हुन सकेमा मात्र पुनः द्वन्द्व नदोहोरिने अवस्थाको

सुनिश्चिता हुन्छ । अत: संक्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यताहरूलाई आत्मसात् गरी संघ प्रदेश र स्थानीय तहको सक्रियतामा सम्मानजनक परिपूरण र सामाजिक न्याय प्रदान गरी पीडितलाई न्यायको अनुभूति गराउन सकिएमा मात्र नेपालमा कानुनको शासन र मानवाधिकारप्रति विश्व समुदायमा थप विश्वासको वातावरण सृजना हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- नेपालको संविधान (२०७२)
- विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२
- पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल, २०७९
- सत्यको खोजी, (विभिन्न अंकहरू), बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
- नागरिक दैनिक,कान्तिपुर दैनिक, नयाँ पत्रिका आदि

संक्रमणकालीन न्याय र फौजदारी कानुनमा समानता, भिन्नताहरू र व्यावहारिक प्रयोग

गोपालप्रसाद रिजाल

१. विषय प्रवेश

फौजदारी कानुनले अपराधको परिभाषा गर्नुका साथै त्यस्तो घटित अपराधबापत हुने सजाय वा दायित्वको निर्धारण गर्दै अपराध नियन्त्रण गर्नका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपाय (कार्यविधि) को समेत व्यवस्था गरेको हुन्छ। समाजमा शान्ति सुव्यवस्था र अमनचैन कायम गर्नु नै फौजदारी कानुनको उद्देश्य हो। फौजदारी कानुनले अपराधका विभिन्न आयामका बारेमा व्यवस्था गरेको हुन्छ। जुन निश्चित सिद्धान्तमा आधारित वा निरन्तरको अभ्यासबाट निखारिएर विकसित भएको हुन्छ। सामान्यतया कानुनले व्यवस्था गर्नु अघिका कार्य (retrospective) लाई फौजदारी दायित्व बहन गराईनुहुँदैन अर्थात् फौजदारी कार्य कानुन बन्नु पछि (Prospective) मात्र लागू हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। तथापि संक्रमणकालीन न्याय फौजदारी कानुनको यही मान्यता "कानुनले अपराधीकरण नगरेको वा अन्यथा व्यवस्था गरेको अवस्थाका पहिलेका कार्यवापत जिम्मेवार बन्न नपर्ने" भन्ने सिद्धान्तको अपवादको रूपमा विकसित भएको मान्यता हो। संक्रमणकालीन न्याय सामान्य फौजदारी कारवाहीको अवस्थामा र पीडितले नचाहेको अर्थात पीडितको स्वतन्त्र सहमतीबिना क्रियाशिल हुँदैन। तथापि मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनालाई समयमा सम्बोधन हुन नसकेमा पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न नसक्ने हुँदा पीडित न्यायका दृष्टिकोण र दीगो शान्तिका हिसाबले समेत संक्रमणकालीन न्यायले कार्य गर्न नसकेको अवस्थामा देशको फौजदारी न्याय स्वाभाविक रूपमा क्रियाशील हुन्छ। त्यसैगरी सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका हरेक कार्य खासगरी आतंककारी वा विध्वंसात्मक वा गम्भीर अपराधजन्य कार्य संक्रमणकालीन न्यायको दायराभित्र नपरी फौजदारी न्याय प्रणालीका विषयभित्र पर्दछन्। संक्रमणकालीन न्यायमा न्याय सम्पादन गर्ने पीडितकेन्द्रित विशिष्ट कार्यविधि निर्धारण गरिएको हुन्छ। जहाँ सामान्य फौजदारी कार्यविधिका समग्र प्रक्रिया र हदम्यादको कठोर नियम लागू नगरिने पनि हुन्छ।

संक्रमणकालीन न्याय नियमित फौजदारी कानुनबमोजिमको न्याय प्रणालीको विकल्प नभई सहयोगी/परिपूरकका रूपमा रहन्छ। फौजदारी कानुनमा नसमेटिएको अवस्थामा र पीडितको सहमतीमा प्रचलित फौजदारी कानुनको कार्यान्वयनको उपयुक्त उपायका रूपमा संक्रमणकालीन न्यायले काम गर्दछ। त्यसैले यहाँ संक्रमणकालीन न्याय र

नायब महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय (यो लेखमा उल्लिखित व्यहोराले पदिय र संस्थागत प्रतिनिधित्व गरेको हुने छैन)

फौजदारी कानुनको अन्तरसम्बन्ध वा पृथकताबारे कानुन, सिद्धान्त र स्थापित मान्यताका आधारमा नियाल्ने प्रयास गरिएको छ।

२. फौजदारी कानुन

कानुनबिनाको अपराध हुदैन भने अपराध नभइ दण्ड सजाय गरिंदैन। कानुनविपरीतका कार्यलाई कानुनको दायरामा ल्याई आपराधिक कार्यमा संलग्नताको स्तरअनुरूप दोषीलाई कानुनबमोजिम सजाय र पीडितलाई परिपूरणसहितको न्याय दिलाउनु नै फौजदारी कानुनको मुख्य अभीष्ट हो।

नेपालको संविधानमा न्यायसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकका रूपमा राखी तत्काल प्रचलित कानुनले सजाय नहुने कुनै काम गरे बापत कुनै व्यक्ति सजायको भागीदार नहुने र कसुर गर्दाको अवस्थामा कानुनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय नदिइने उल्लेख छ।[१]

अपराधका विभिन्न अवधारणागत पक्षहरू जस्तैः आपराधिक दायित्व, अपराधका तत्वहरू, अपराधमा सहभागीहरू, अपराधका विभिन्न आयाम (दुरूत्साहन, षडयन्त्र, उद्योग, मतियार आदि), सजाय तथा क्षतिपूर्तिजस्ता व्यवस्थाहरू कानुनमा स्पष्ट, सरल, बोधगम्य र सर्वसुलभ रूपमा राखिनुपर्दछ, यसलाई अदालती व्याख्याको विषय बनाइनुहुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ। कुनै पनि व्यक्तिले किन अपराध गर्छ भन्ने मूल कारण पत्ता लगाई अपराध नगर्ने अवस्थाको वातावरण निर्माण गर्ने अर्थात् प्रवर्द्धनात्मक/ निरोधात्मक कार्य गर्ने र घटित अपराधका लागि कानुनबमोजिम उचित प्रक्रिया पुऱ्याएर दण्ड दिने राज्यको प्राथमिक दायित्व भित्र पर्ने कुरा हो।

अपराध वा कसुरको बारेमा नेपाल कानुनमा परिभाषा गरिएको छ। विषयगत फौजदारी कानुनले तत्सम्बन्धी ऐनको प्रयोजनका लागि अपराधको परिभाषा गरेका छन् भने सामान्य कानुनले समेत अपराधको परिभाषा गरेको छ। कानुन व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० ले कसुर- यो शब्दले प्रचलित कानुनबमोजिम गरेमा वा नगरेमा सजाय हुने कार्य सम्झनुपर्छ[२] भनी र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले "कसुर" भन्नाले अपराध संहिता वा अन्य ऐनबमोजिम सजाय हुने काम सम्झनुपर्छ[३] भनी परिभाषा गरेको छ।

कुनै पनि कानुन निषिद्ध कार्य कसुर हुनका लागि आपराधिक मनसाय Men's Rea- "guilty mind", आपराधिक कार्य Actus Reus-"guilty act" र त्यस्तो कार्यको परिणाम Consequence (Result) आएको हुनुपर्ने फौजदारी कानुनको सर्वमान्य सिद्धान्त हो। तथापि फौजदारी कानुनमा न्यायका मान्य सिद्धान्त एवं अपराधका विभिन्न आयामको महत्वपूर्ण सान्दर्भिकता रहन्छ, जस्तो किः तथ्यको भ्रममा परी असल नियतले गरेको काम कसुर नहुने, बालबालिकाले गरेको काम कसुर नहुने, होस ठेगानामा नरहेको व्यक्तिले गरेको काम कसुर नहुने, असल नियतले दिएको जानकारीबाट क्षति पुगेकोमा कसुर नहुने, डरत्रासमा परि गरेको काम कसुर नहुने, हानि नोक्सानी बचाउन असल नियतले गरेको काम कसुर नहुने, निजी रक्षा (ज्यान, सम्पत्ति) को लागि गरेको काम कसुर नमानिने, अपराधको जरिया

---

[१] नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (४)

[२] नेपल कानुन व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (थ)

[३] मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २ को खण्ड (ङ)

(Causation) अपराधका सहभागि (participation) आपराधिक दायित्व (Criminal liability), क्षतिपूर्ति, दण्ड, यसको निर्धारण तथा कार्यान्वयन, सजायमा छुट आदि । त्यसैगरी फौजदारी कार्यविधि कानुन, जस्तो किः कसुरको अनुसन्धान, अभियोजन, प्रतिरक्षा, स्वच्छ सुनुवाइ, न्याय निरूपण, पुनरावेदन आदिसमेत फौजदारी कानुनले समेट्ने विषय हुन् । फौजदारी कानुनका यी सर्वमान्य सिद्धान्त र बहु-आयामिकताका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छैन ।

३. संक्रमणकालीन न्याय

नेपालका लागि संक्रमणकालीन न्याय नवीनतम् अभ्यासका रूपमा रहेको छ । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) ले राज्यसत्ता परिवर्तनका लागि समेत गरेको सशस्त्र विद्रोह वि.सं.२०५२ मा शुरू भई २०६३ सालमा शान्तिपूर्ण रूपमा अवतरण भएता पनि तत्कालीन सरकार र विद्रोही पक्षबाट सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा निर्दोष सर्वसाधारणउपर भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको सम्बोधन संक्रमणकालीन न्यायका माध्यमबाट शीघ्रातिशीघ्र हुनुपर्नेमा यसको अद्यापि समाधान हुन सकेको छैन । द्वन्द्वकालीन सबै घटनाका सम्बन्धमा फौजदारी कानुनको कसीमा मात्र न्याय निरूपण गर्न खोज्दा प्रमाण संकलन र प्रमाणको प्राप्ति सहज रूपमा हुन नसक्ने साथै पीडितको सन्तुष्टि तथा दीगो शान्तिका हिसाबले समेत उपयुक्त र प्रभावकारी हुने देखिँदैन । तसर्थ पीडितले न्यायको अनुभूत गर्ने गरी राज्यमा दीगो शान्तिका लागि कानुनबमोजिम द्वन्द्वकालीन घटनाको सम्बोधन संक्रमणकालीन न्यायले गर्न सक्नुपर्दछ । संक्रमणकालीन न्याय सम्पादन तथा व्यवस्थापन गर्न बनेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुन, अन्य देशका सफल अभ्यास, अदातलका आदेश तथा प्रतिपादित सिद्धान्त र व्याख्या संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संरचनाका लागि मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा रहने हुन्छन् ।

४.संक्रमणकालीन न्यायको अर्थ

देशमा राजनैतिक व्यवस्था वा शासन सत्ता परिवर्तनका लागि सशस्त्र द्वन्द्व भई पुरानो व्यवस्था परिवर्तन भएको तर नयाँ व्यवस्था वा नयाँ शासन पद्धति नबस्दासम्मको अवस्थालाई संक्रमणकालीन अवस्था भनिन्छ । संक्रमणकालमा पुरानो सत्ता समाप्त भइसकेको हुन्छ तर नयाँ सत्ताको सबै आधारशिला खडा भइसकेको हुँदैन । परिवर्तित राजनैतिक परिस्थितिमा राज्यका अंग, संविधान तथा अन्य कानुनहरू र कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायले साविक बमोजिम कार्य गर्न नसकी परिवर्तित परिस्थिति र सबै खालका संक्रमणकालीन घटनाहरूको पूर्णतः सम्बोधन गर्न नसकिरहेको अवस्थामा रहने हुँदा अघिका घटनाका सम्बन्धमा पछि आएर संक्रमणकालीन न्यायले काम गर्नुपर्ने हुन्छ । संक्रमणकालीन न्याय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूको मानवअधिकारको प्रत्याभूति एवं प्रवर्द्धन हो- जहाँ विगतमा भएका व्यापक मानवअधिकार उल्लंघनको सम्बोधन गर्न तथा उपचार प्रदान गर्न विभिन्न अदालती तथा गैर अदालती उपायहरू अवलम्बन गरिन्छ । संक्रमणकालीन न्यायलाई न्याय र संक्रमणबीचको सम्बन्धको रूपमा लिने गरिन्छ- जसबाट राज्य दीगो शान्ति र मेलमिलाप तर्फ उन्मुख हुन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायको परिभाषा गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघले the full range of processes and mechanisms as_ sociated with a society's attempts to come to terms with a legacy of largescale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation. It has noted that these may include both judicial and non-judicial mechanisms, with differing levels of international

involvement (or none at all) and individual prosecutions, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals, or a combination thereof.[४] भनेको छ ।

निश्चित राजनितिक उद्देश्यका साथ वा राज्यमा बृहत् परिवर्तनको साझा उद्देश्य लिएर विद्रोही पक्षले र तत्कालीन कानुन तथा शासकको आदेशमा राज्य पक्षबाट भएका हरेक क्रियाकलापलाई विशुद्ध फौजदारी कानुनको आँखाले मात्र हेर्न हुँदैन । तर सशस्त्र द्वन्द्वकालमा राष्ट्रिय कानुनको अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन र मानवीय कानुनविपरित भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूलाई भने क्षम्य र दण्डहीनताको अवस्थामा रहन दिनुहुँदैन भन्ने विश्वव्यापी मान्यतामा संक्रमणकालीन न्याय आधारित रहेको छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका दुई प्रणालीभित्र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन पर्दछन् । यी दुवै एक अर्काका परिपूरक हुन् । मानवअधिकार कानुन द्वन्द्व र शान्ति जुनसुकै अवस्थामा पनि लागू हुन्छ भने मानवीय कानुन युद्धको समयमा लागू हुन्छ । तर यी दुवैको उद्देश्य मानव मर्यादाको रक्षा वा संरक्षण गर्नु नै हो । मानवअधिकार मानिसमात्रले प्राप्त गरेका नैसर्गिक, अहरणीय र अभेद्य अधिकार हुन् । यी अधिकारहरूको कुनै पनि निहुँमा अतिक्रमण गर्ने वा उल्लंघन गर्ने छुट राज्य वा अन्य कुनै निकाय वा व्यक्ति कसैलाई पनि रहेको हुँदैन । कतिपय मानवअधिकारहरू राज्यमा संकटकाल वा युद्धको अवस्था आइपरेका बेलामा समेत अनतिक्रम्य भई संरक्षित रहनुपर्दछ भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनका दस्तावेजमा स्वीकार गरिएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनले पक्ष राष्ट्रउपर दायित्व तोकेको देखिन्छ भने मानवीय कानुन द्वन्द्वरत सबै पक्षलाई समानरूपमा लागू हुन्छ । उक्त कानुनहरूले मुख्यतः मानवताविरूद्धको अपराध, आम नरसंहार, जातिहत्या, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने, मानव बेचबिखन र बलात्कार, क्रूर अमानवीय व्यवहार, यातना र गैर कानुनी हत्याजस्ता अपराधहरूलाई मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर घटनाको रूपमा लिएको पाइन्छ ।[५]

५. संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकता

संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकतालाई देहायबमोजिम औंल्याउन सकिन्छः-

५.१. द्वन्द्वलाई निश्चित विन्दु भन्दा अगाडि बढ्न नदिई यसको न्यायपूर्ण, सर्वमान्य र सन्तुलित व्यवस्थापनका लागि

गतिशील समाजमा द्वन्द्व स्वाभाविक मानिन्छन् । द्वन्द्वले नकारात्मकमात्र होइन- कतिपय अवस्थामा सकारात्मक परिणाम पनि सिर्जना गर्दछ । त्यसको लेखाजोखा द्वन्द्व विश्लेषकहरूले गर्ने नै छन् । तर द्वन्द्वलाई एउटा निश्चित विन्दुभन्दा अगाडि बढ्न दिइरहनु कसैको पनि हितमा हुँदैन । यसको लागि द्वन्द्वको न्यायपूर्ण, सर्वमान्य र सन्तुलित व्यवस्थापन अपरिहार्य हुन्छ । द्वन्द्वको असरले पीडित बन्न पुगेको समाजको ठूलो वर्गले उपेक्षित र अन्यायको महसुस गरिरहने अवस्था कायम गर्न खोज्नु द्वन्द्वको ठीक ढंगबाट व्यवस्थापन नगर्नु र पुनरावृत्तिलाई आमन्त्रण गर्नुसरह नै हो । द्वन्द्वका असर र प्रभावहरूलाई सही रूपमा उजागर नगर्नु तथा तिनको न्यायोचित

[४] Report of the Secretary-General, "The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies" (S/2004/616). Cited From - https://reliefweb.int , visited on 2024.01.04

[५] ने.का.प. २०७४, अंक १, नि.नं. ९७३८ (संयुक्त ईजलाश)

सम्बोधन गर्न नसक्नुले द्वन्द्व पुनरावृत्ति हुने अवस्थालाई टेवा प्रदान गर्दछ भन्ने कुरा बिर्सन नहुने भनी सर्वोच्च अदालतबाट भएको व्याख्याले समेत संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकता द्वन्द्वको न्यायपूर्ण, सर्वमान्य र सन्तुलित व्यवस्थाका लागि पर्ने कुरा स्पष्ट पारेको छ ।[६]

५.२. द्वन्द्वकालीन घटना पुनः दोहोरिन नदिन, द्वन्द्वपीडितका लागि प्रभावकारी परिपूरण, गल्ती गर्ने व्यक्तिको पहिचान र जिम्मेवारी बोध गराउन

संक्रमणकालीन न्यायमा मुद्दा अभियोजनको माध्यमबाट मात्र पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने होइन। समान प्रकृतिका घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिन सत्य अन्वेषण गर्ने निकायको सुधार, प्रभावकारी तथा पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको परिपूरणको व्यवस्था, गल्ती गर्ने व्यक्तिको औपचारिक जानकारी र जिम्मेवारी संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाका अनिवार्य र विचारणीय पक्षका रूपमा रहेका हुन्छन् । अभियोजन मात्रले मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाका पीडितको मागलाई पूरा गर्न सक्दछ भन्न सकिँदैन । त्यसैले निर्णय गर्दा पीडित र सम्बन्धित पक्षको चासोलाई केन्द्रमा राख्नुपर्दछ । सत्य उद्घाटित नगरिकन र परिपूरणको प्रयास नगरिकन पीडकको सानो हिस्सालाई मात्र दण्डित गर्ने कार्यले राजनीतिक प्रतिशोधलाई दर्शाउँछ । यसर्थ द्वन्द्वकालमा भएका विभिन्न कसुरजन्य कार्यलाई सम्बोधन गरी न्याय सम्पादन गर्दा संविधान, कानुन, सेना परिचालनको अवस्था, विस्तृत शान्ति सम्झौता र यस अदालतबाट विगतको द्वन्द्वलाई सम्बोधन हुने गरी भएका सम्पूर्ण आदेश तथा फैसलाको समग्र विश्लेषण गरी न्यायको माध्यमबाट द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको सुरक्षित रूपमा अन्त्य गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । तथापि मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनालाई समयमा सम्बोधन हुन नसकेमा पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न नसक्ने र दोषी देखाइएका व्यक्तिहरूले सफाइको उचित अवसर पाउन नसक्ने र अनावश्यक लाञ्छनाको शिकार बन्न पुग्दछ । सार्वजनिक उत्तरदायी पदमा आसीन व्यक्तिका उपर लाग्ने मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू झन बढी संवेदनशील हुन्छन् । त्यस्ता घटनाहरूलाई समयमा टुंगो लगाई पीडित एवं आरोपित व्यक्ति दुवैका लागि शीघ्र अनुसन्धान, अभियोजन र निरूपण गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । छानबिन गरी तथ्यगत निष्कर्षमा पुग्नुभन्दा आरोप प्रत्यारोपमा उत्रिन सक्ने खतरा भई न्यायको निकास बन्द हुन सक्दछ भनी सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भएको छ ।[७] त्यसैले संक्रमणकालीन न्यायको मार्गलाई अनन्तसम्म रहन नदिई शीघ्र कार्यान्वयन गरी द्वन्द्व पुनः दोहोरिन नदिन, पीडितका लागि प्रभावकारी परिपूरण गर्न र गल्ती गर्ने व्यक्तिलाई जिम्मेवारीबोध गराउन संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकता पर्दछ ।

५.३. द्वन्द्वका समयको पीडित र पीडकका बीचको तिक्ततापूर्ण सम्बन्धलाई मेलमिलाप, परिपूरण र पुनःस्थापनाका माध्यमबाट सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्न संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकता पर्दछः

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएको मानवीय कानुन र मानवअधिकार कानुनको उल्लंघनमा संलग्न पीडक र पीडितबीचको तिक्ततापूर्ण सम्बन्धलाई सत्य स्थापना, मेलमिलाप, परिपूरण र पुन:स्थापना गर्ने असाधारण समयको विशेष न्यायका रूपमा संक्रमणकालीन न्यायको अभ्यास विश्वका विभिन्न देशहरूमा भएको देखिन्छ । संक्रमणकालीन न्यायले कानुनी, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक उत्तरदायित्वको लागि न्यायिक

निशस्त्रीकरण, स्थिरीकरण र सामाजिक केन्द्रविन्दुमा राखी सदाका लागि शान्ति एकता र न्याय स्थापित गर्दछ भन्ने मान्यताबमोजिम नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ र विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ बमोजिम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भई सोबमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग गठन भएको भएता पनि समयमै काम गर्न नसकेको कारण अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन।

६. संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतका आधारमा संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्यलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः-

- द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानुनविरूद्ध वा मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर कसुरहरू रोक्ने, ती कसुरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा आत्मसम्मानको भाव उद्‍वोधन गराउने राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानुनी राज्यको पुनःस्थापन गरी शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने,[८]
- द्वन्द्वकालमा भएको घटना परिघटनाको अभिलेखन, सत्य अन्वेषण र सत्यको साक्षात्कार (Truth seeking and truth telling), परिपूरण, न्याय निरूपण, उद्धार र पुनर्स्थापनालगायतका विभिन्न न्यायको व्यवस्थापनका तत्त्वहरू सम्मिलित कार्ययोजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन नीति तथा क्षमतासहित कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा बेपत्ताको खोजी कार्य एवं सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको प्रक्रियालाई संक्रमणकालीन न्याय सम्पादनको क्रममा महत्वका साथ हेर्ने,
- संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्यांकन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ, त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), क्षतिपूर्ति (reparation), संस्थागत सुधार (Institutional reforms), परीक्षण (vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गर्ने,
- द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानुनविरूद्धका वा मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर कसुरहरू रोक्ने, ती कसुरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्‍बोधन गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानुनी राज्यको पुनःस्थापना गर्ने, अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने,[९]
- सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका घटनाको सत्यतथ्य पत्ता लगाई उजागर गर्ने, समाजमा मेलमिलापको वातावरण बनाउने, गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका अपराधमा दोषी देखिएका व्यक्तिलाई कानुनी कारबाही गर्ने, पीडितलाई परिपूरण दिने, संस्थागत सुधार गर्ने तथा विगतमा भएको मानवअधिकारविरूद्धका ज्यादतीहरूलाई सम्बोधन गरी उत्तरदायित्वको सुनिश्चितता गर्ने,

---

[८] मिरा ढुंगानासमेत विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयसमेत, ने.का.प. २०७३, अंक ३, नि.नं. ९५५१ (बिशेष ईजलाश)

[९] ने.का.प. २०६५, अंक ९, नि.नं. ८०१२ (संयुक्त ईजलाश)

- कानुनको शासनप्रति सम्मान जगाउने र पीडितलाई बदलाको भाव जागृत हुन नदिई मेलमिलाप कायम गर्ने, भविष्यमा मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू हुन नदिन प्रभावकारी रोकथाम गर्ने आदि।

७. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी नेपाल कानुन

नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच २०६३ मंसिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.५ मा दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमत छन्[१०] भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यो सम्झौताको व्यवस्थावाट नेपालको संक्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्न एउटा आयोग गठन हुने भन्ने देखिन्छ। त्यसै गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले धारा ३३ को खण्ड (त) (ध) (द) (ध) मा संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित देहायको व्यवस्था रहेको पाइन्छः

- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मारिएका व्यक्तिको परिवारलाई तथा यसक्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएका व्यक्तिलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनःस्थापनाको व्यवस्था गर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने,
- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा विस्थापितहरूको पुनस्थापना गर्ने, नष्ट भएका निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिहरूका हकमा राहत प्रदान गर्ने तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनःर्निमाण गर्ने विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने।

वि.सं. २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी घटनाको छानविन गरी वास्तविक सत्यतथ्य जनसमक्ष ल्याउन, समाजमा मेलमिलाप गराउन, पीडितलाई उचित परिपूरणको व्यवस्थालगायत गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीका लागि सिफरिस गर्नेसमेत उद्देश्यले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावनालाई आत्मसात् गरी मिति २०७१।१।२८ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको छ। सो ऐनअन्तर्गत बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन नियमावली, २०७२ र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नियमावली, २०७२ समेत बनाइएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को तेश्रो संशोधन विधेयक हाल संघीय संसद् (प्रतिनिधिसभा) मा दर्ता भई विचाराधीन रहेको देखिन्छ।

[१०] नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची - ४, पेज ९३

८. संक्रमणकालीन न्याय र फौजदारी कानुनबीचको अन्तरसम्बन्ध

संक्रमणकालीन न्याय देशको फौजदारी कानुनको विकल्प नभई परिपूरक हो। यी दुवैको उद्देश्य दण्डहीनताको अन्त्य र दिगो शान्ति नै हो। सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा भएको व्याख्यासमेतका आधारमा यिनको अन्तरसम्बन्धलाई देहायका बुँदामा स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छः-

८.१. सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका घटना सम्बोधन गर्ने संरचना नबनेको वा क्रियाशील नरहेको अवस्थामा नियमित फौजदारी कानुन अवलम्बन गरिनेः

द्वन्द्वकालमा भएका घटनाहरूको विधिसम्मत र तर्कसंगत ढंगले सम्बोधन गर्नुपर्ने कुरामा कसैको विमति रहन सक्दैन। पीडित वा सरोकारवालाको समन्वयमा तिनीहरूको आफ्नो हक वा सरोकारको विषयमा उनीहरूको सहमतिमा समुचित विकल्पद्वारा सम्बोधन गरी विवादको टुङ्गो लगाउने एउटा पक्ष हुन सक्छ। तर पीडितको मागमा फौजदारी कानुनको प्रक्रियाअन्तर्गत मुद्दा दायर भएको अवस्थामा त्यसको विधिसम्मत ढंगले सम्बोधन गरिदिनुपर्ने हुनाले संक्रमणकालीन न्याय सम्पादन गर्दासमेत फौजदारी न्यायको सर्वोच्चता कायमै रहन्छ र जस्तोसुकै अवस्थामा पनि फौजदारी न्याय प्रशासनका अवयवहरूले आ-आफ्नो कार्य प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता रही आएको छ। द्वन्द्वकालीन घटनाका सम्बन्धमा अदालतमा पर्न बाँकी मुद्दाको हकमा अवस्थाअनुसार सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनबमोजिमको प्रयोग हुन सक्ने कुरा एउटा पक्ष हो। तर सो ऐन आउनुअघि नै प्रचलित कानुनबमोजिम अधिकारक्षेत्र निहित रहेको अदालतमा दर्ता भइसकेको मुद्दाका हकमा फौजदारी न्याय प्रशासन मुल्तबी गर्ने सोच राख्न सकिँदैन।[११]

८.२. सशस्त्र द्वन्द्वकै क्रममा भए पनि विश्वव्यापी मान्यताअनुसार मानवताविरूद्धका गम्भीर अपराधमा फौजदारी कानुनका स्थापित मूल्य-मान्यताअनुसार दायित्व वहन गराउनुपर्नेः

विश्वव्यापीकरण र भूमण्डलीकरणले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी कानुन र मानवीय कानुनको उल्लंघनका विषयलाई कुनै एउटामात्र मुलुकको चासोको विषयको रूपमा सीमित हुन नदिई विश्व जगत्कै साझा सरोकार, चासोको विषय भएको हुँदा यस्ता विषयहरू न्यायको दायराभित्र पर्ने हुन्छ। मानवअधिकारको उल्लंघन एवं मानवताविरूद्धको अपराध गर्ने कसुरदारलाई फौजदारी कानुनका स्थापित मूल्य र मान्यताअनुरूप फौजदारी दायित्व वहन गराउनु आवश्यक हुन्छ। वस्तुतः गम्भीर मानवअधिकारसम्बन्धी अपराध र अन्य गलत कार्यहरूलाई एकै ठाउँमा राख्न सकिँदैन। गैर न्यायिकरूपमा व्यक्तिहत्या गर्ने कार्य जोसुकैले गरेको भए पनि आपत्तिजनक हुन्छ र त्यसलाई न्याय निरूपणको प्रक्रियाबाट नै सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। तत्काल घटित अपराधहरूका सम्बन्धमा तत्कालको परिस्थितिले अनुसन्धान हुन नसकेको भए पनि फौजदारी कानुनले उन्मुक्ति दिएको वा समर्पण गरेको मान्न सकिँदैन। द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वसँग राजनीतिकरूपले सम्बद्ध भएको घटना र आपराधिकरूपले गरेको कसुरको कार्यलाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्न मिल्दैन। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेको देखिएमा मात्रै फौजदारी कानुनबाहेक वा संक्रमणकालीन न्यायका अन्य उपायबाट सम्बोधन गर्न मिल्ने हो- विशुद्ध आपराधिक घटनाहरूलाई होइन। द्वन्द्वकालमा भएको विशुद्ध कसुरजन्य कार्यलाई द्वन्द्वका क्रममा भएको

[११] पूर्वपाद् ५

घटना भनी उन्मुक्ति दिन मिल्दैन त्यसलाई प्रचलित फौजदारी कानुनले सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ ।[१२]

८.३. द्वन्द्वकालमा पीडितले भोग्नुपरेका आहतलाई पीडितकै इच्छाअनुसार प्रचलित फौजदारी कानुन वा संक्रमणकालीन न्यायमध्ये पीडितले रोजेको विकल्प अवलम्बन गरिनेः

द्वन्द्वकालमा घटित मानवताविरूद्धका गम्भीर कसुरमा प्रचलित कानुन र स्थापित न्यायिक मूल्य-मान्यताका आधारमा पीडित पक्षले न्यायको अनुभूति गर्ने गरी अनुसन्धान, अभियोजन एवं न्यायिक कारबाही गरिएन भने समाजमा दिगो शान्ति कायम हुन सक्दैन। पीडितले भोग्नुपरेका सबै प्रकारका आहतहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउन पीडितले रोजेको न्यायप्रणालीमार्फत न्याय पाउने अवसरको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ भने आरोपित पक्षले पनि स्वच्छ सुनुवाइको माध्यमबाट स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट आफूविरूद्धका आरोपहरूको खण्डन गर्ने र स्वच्छ सुनुवाइद्वारा न्याय प्राप्त गर्ने अवसर पाउनुपर्दछ। न्यायको सुनिश्चितताका लागि द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन एवं मानवताविरूद्धका घटनाहरूलाई सामान्य फौजदारी न्याय प्रणालीको दायराभित्र ल्याउनुलाई कानुनसम्मत मानिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बद्ध भए पनि संविधान, मानवाधिकार कानुन वा मानवतासम्बन्धी कानुन प्रतिकूल हुन्छ भने सोसँग सम्बन्धित प्रश्नलाई न्याययोग्य नबनाउन मिल्दैन। द्वन्द्वको राजनीतिक सम्बन्धको कुरा जे भए पनि तिनको कानुनी पक्षलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन। कुनै कार्य राजनीतिक द्वन्द्वसँग सम्बद्ध भन्नु र द्वन्द्वकालसँग सम्बद्ध भन्नु पनि एउटै होइन। द्वन्द्वकालभित्र राजनीतिक र आपराधिक अनेकौं घटनाहरू घटित भएका हुन सक्छन्। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा विशुद्ध राजनीतिकरूपमा भएको घटना र आपराधिकरूपमा आएको घटना एकै वर्गमा राख्न सकिँदैन।[१३]

८.४. न्यायिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि द्वन्द्वकालमा भएका फौजदारी कसुर तथा गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनलाई फौजदारी न्याय प्रणालीको दायराभित्र ल्याउनुपर्नेः

द्वन्द्वकालमा भएका हत्याहिंसालगायतका मानवअधिकार उल्लंघनका सबै प्रकारका घटनाहरू संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका माध्यमबाट अन्त्य हुन्छन् भन्ने होइन। द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका घटना र फौजदारी अपराध कसुरहरूको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्न संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रबन्ध भइनसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी न्यायप्रणाली स्थगन वा निष्क्रिय भएको सम्झन नमिल्ने।[१४] आफूविरूद्ध भएको अन्यायको उपचार खोज्न पीडित पक्ष पूर्णरूपमा सार्वभौम र स्वतन्त्र रहन्छन्। नागरिकको त्यस्तो नैसर्गिक अधिकारलाई संक्रमणकालीन न्यायप्रणालीले संकुचन वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन। न्यायिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि पनि द्वन्द्वकालमा भएका फौजदारी कसुर अपराध तथा गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई सामान्य फौजदारी न्याय प्रणालीको दायराभित्र ल्याउन सकिन्छ। त्यसैगरी गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघन गर्ने पीडक व्यक्तिलाई निजले गरेको कार्यको उत्तरदायित्व वहन गराउन सीमित हदम्यादको व्यवस्था गर्न नहुने र द्वन्द्वको एक पक्ष भएको भन्ने आधारबाट

[१२] ऐ.ऐ.

[१३] पूर्वपाद् ६

[१४] ने.का.प. २०७०, अंक १२, नि.नं. ९०९१ (संयुक्त ईजलाश)

मात्र अदालतको फैसलाबमोजिमको आपराधिक दायित्ववाट उन्मुक्ति पाउने भन्ने हुँदैन।

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र आवश्यक संयन्त्र नभए / नबनेको अवस्थामा द्वन्द्वकालीन घटना र वारदातका सम्बन्धमा कानुनबमोजिम अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्नेलगायतका कार्य सम्पादन गर्न नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली निष्क्रिय भइरहन सक्दैन। लोकतान्त्रिक मुलुकमा कानुन र न्याय प्रणाली कहिल्यै सुषुप्त हुँदैनन्। कानुन कहिल्यै शून्य हुँदैन। फौजदारी अपराधको सूचना प्राप्त गर्ने, कानुनबमोजिम अनुसन्धान र अभियोजन गर्नेलगायतका कार्य सम्पन्न गरी न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढ्दछ। नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली स्थगन नभई गतिशील भइरहने हुन्छ।

संक्रमणकालीन न्यायलाई मूर्तरूप दिन बनेको कानुन र सो कानुनअन्तर्गत बनेका संरचनाले न्यायिक संस्थालाई विस्थापन, न्यायिक कार्यको प्रतिस्थापन र न्यायिक कार्यको विकल्प दिन सक्तैन भन्ने कुरा सबैले संस्मरण गर्नुपर्दछ। वास्तवमा आयोग स्वयंमा न्यायिक प्रक्रियाको सहयोगी वा सहायकमात्र हो। यसले उत्खनन गरेका सत्य र प्रमाणका आधारमा परिणामतः गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका मुद्दाहरू अदालतबाटै निप्टारा हुने हुँदा न्यायिक प्रक्रियामा सघाउ पुऱ्याउन संस्थापित अस्थायी प्रकृतिको निकाय र राज्यको स्थायी संरचना न्यायपालिकाबीचको अन्तर छुट्याउनु र सोहीअनुरूप बुझ्नुपर्दछ।[१५]

९. निष्कर्ष

समाजमा शान्ति र व्यवस्था कायम गरी भयमुक्त वातावरणका लागि कानुनले कसुर करार (Criminalized) गरेका कार्यलाई कानुनको दायरामा ल्याई आपराधिक कार्यमा संलग्नताको स्तरअनुरूप दोषीलाई कानुनबमोजिम सजाय र पीडितलाई परिपूरण सहितको न्याय दिलाउनु नै फौजदारी कानुनको मूख्य उद्देश्य हो। फौजदारी कानुन राज्यको प्राथमिक दायित्वभित्रको विषय पनि हो। त्यसैगरी संक्रमणकालीन न्याय देशमा दीगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण कायम गर्न विगतको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा पीडित हुन पुगेका त्यस्तो द्वन्द्वमा प्रत्यक्ष सहभागी वा पक्ष नभएका सर्वसाधारणहरूको मानवअधिकारको प्रत्याभूति एवं प्रवर्द्धन हो- जहाँ द्वन्द्वका क्रममा व्यापक मानवअधिकार उल्लंघनको सम्बोधन गर्न तथा उपचार प्रदान गर्न विभिन्न अदालती तथा गैर अदालती उपायहरू अबलम्बन गरिन्छ।

चाहे फौजदारी कानुन होस् वा संक्रमणकालीन न्याय- दुवैको मुख्य ध्येय दण्डहीनताको अन्त्य गरी पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु हो। तर नियमित फौजदारी कानुनअन्तर्गतको अभियोजनका माध्यमबाट मात्र संक्रमणकालीन न्यायमा पीडितले न्याय प्राप्त गर्न नसक्ने भएकाले वास्तविक न्यायका लागि समान प्रकृतिका घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिन सत्य अन्वेषण गर्ने निकायको सुधार, प्रभावकारी तथा पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको परिपूरणको व्यवस्था, गल्ती गर्ने व्यक्तिको औपचारिक जानकारी र जिम्मेवारी संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाका अनिवार्य र विचारणीय पक्षका रूपमा रहेका हुन्छन्।

[१५] पूर्वपाद् ६

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका घटनाको सत्यतथ्य पत्ता लगाई उजागर गर्ने, समाजमा मेलमिलापको वातावरण बनाउने, गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका अपराधमा दोषी देखिएका सबैलाई कानुनी कारबाही गर्ने, पीडितलाई परिपूरण दिने,संस्थागत सुधार गर्ने तथा विगतमा भएको मानवअधिकारविरूद्धका ज्यादतीहरूलाई संवोधन गरी उत्तरदायित्वको सुनिश्चितता गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको मुख्य उद्देश्य हो।

नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायबमोजिमको उद्देश्य प्राप्तिका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ र विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ बमोजिम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भई सोबमोजिम दुईवटा आयोगहरू सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग गठन भई कार्य भइरहेको छ।

द्वन्द्वपीडितको स्वतन्त्र सहमति र सरोकारवालाको समन्वयमा तिनीहरूको आफ्नो हक वा सरोकारको विषयमा समुचित विकल्पद्वारा सम्बोधन गरी मानवअधिकार उल्लंघनसम्बन्धी विवादको टुङ्गो लगाउनु महत्वपूर्ण पक्ष भएता पनि पीडितको मागबमोजिम फौजदारी कानुनको प्रक्रियाअन्तर्गत मुद्दा दायर भएको अवस्थामा त्यसको विधिसम्मत ढंगले सम्बोधन गरिदिनुपर्ने हुनाले संक्रमणकालीन न्याय सम्पादन गर्दासमेत देशको फौजदारी न्यायको सर्वोच्चता कायमै रहन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी कानुन र मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लंघनका विषय कुनै एउटा मात्र मुलुकको चासोको विषय नभई विश्व जगत्कै साझा सरोकार, चासोको विषय भएको हुँदा यस्ता विषयहरू कुनै एक देशले चाहँदैमा अन्यथा गर्न मिल्दैन र फौजदारी न्यायको दायराभित्र पर्नै पर्ने हुन्छ।

संक्रमणकालीन न्यायको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेको देखिएमा मात्रै फौजदारी कानुनबाहेक वा संक्रमणकालीन न्यायका अन्य उपायबाट सम्बोधन गर्न मिल्ने भए पनि विशुद्ध आपराधिक घटनाहरूलाई तत्काल घटित अपराधहरूका सम्बन्धमा तत्कालको परिस्थितिले अनुसन्धान हुन नसकेको भए पनि फौजदारी कानुनले उन्मुक्ति दिएको वा समर्पण गरेको मान्न मिल्दैन र प्रचलित फौजदारी कानुनले सम्बोधन गर्नुपर्दछ।

आफूविरूद्ध भएको अन्यायको उपचार खोज्न पीडित पक्ष पूर्णरूपमा सार्वभौम र स्वतन्त्र हुने हुँदा न्यायको सुनिश्चितताका लागि द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन एवं मानवताविरूद्धका घटनाहरूलाई सामान्य फौजदारी न्याय प्रणालीको दायराभित्र ल्याउनुलाई कानुनसम्मत मानिन्छ र यस्तोमा संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीले संकुचन वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन।

सत्य अन्वेषणमा मिडिया चुक्दै छ कि राज्य ?

गोविन्द लुइँटेल

संक्रमणकालीन न्यायलाई राजनीतिक निर्णयका आधारमा टुंग्याउन द्वन्द्वरत पक्षको पछिल्लो समय स्वार्थ देखिन थालेको छ । तर पीडितलाई न्यायको अनुभूति हुने र समाजमा दिगो शान्तिका लागि न्यायिक बाटोबाटै टुंग्याउनका लागि मिडियाले निरन्तर निगरानी र खवरदारी गर्ने दायित्वमा अरू सशक्त भूमिका खेल्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ ।

१. पृष्ठभूमि

द्वन्द्वकालमा पीडितको पीडा, भावना र मानवीय संवेदनालाई बाहिर उजागर गरेका मिडियाले संक्रमणकालीन आयोगहरू बनेपछि भने ती आयोगको कामकारबाही र गठनजस्ता विषयलाई समाचार सामग्री बनाइरहेका छन् । तर यति लामो समयसम्म संक्रमणकालीन न्यायमा किन विलम्ब भइरहेको छ भन्ने विषयमा मिडियाबाट द्वन्द्वपीडित सुसूचित हुन भने सकिरहेका छैनन् । तर पीडितको मानवीय संवेदना बुझ्दै संक्रमणकालीन न्यायको विषय निरन्तर उठाइरहेका मिडियाको पछिल्ला भूमिकाप्रति पीडितमात्रै होइन कि मिडियाका जानकारहरूले समेत प्रश्न उठाइरहेका छन् ।

पीडितको संवेदनालाई मिडियाले बुझेर उजागर गरे पनि उनीहरूको न्यायको लडाइँमा साथी हुन नसकेको आरोप लाग्न थालेको छ । पीडितको न्याय र परिपूरणका लागि राज्य अभिभावक हुन्छ । मिडिया पीडितको मानवीय पीडासँग नजिक हुन्छ । तर बेपत्ता भएको व्यक्ति खोज्ने वा मृत्यु भएको व्यक्ति फर्काउन मिडियाले सक्दैन । पीडितलाई न्याय दिने विषय पनि मिडियाको नभएर राज्यकै दायित्व हो । यद्यपि पीडितको न्यायमा साथै रहेर सहयोग गर्नु मिडियाको दायित्व र धर्म भित्रै पर्दछ ।

संक्रमणकालीन न्यायका समग्र प्रक्रियाको निगरानी गरी दोषीलाई सजाय दिलाउने पीडितलाई न्यायको अनुभूति गराउने र दण्डहीनतालाई अन्त्य गर्दै राज्यमा दिगो शान्ति स्थापना गर्नेजस्तो महत्वपूर्ण भूमिका मिडियाकै हुन्छ । त्यसैले पनि स्वतन्त्र मिडियाको भूमिका प्रभावकारी र सशक्त हुनुपर्दछ । विश्व प्रसिद्ध स्वर्गीय नेता नेल्सन मण्डेलाले स्वतन्त्र मिडियाको महत्वलाई जोड दिँदै संक्रमणकालीन न्यायकालागि अझ पनि बढी भूमिका र जिम्मेवारी बहन गर्न सक्ने निष्कर्ष निकालेका थिए ।

लेखक मानवअधिकार, संक्रमणकालीन न्याय र सुशासनका विषयमा रिपोटिङ गर्ने पत्रकार हुनुहुन्छ ।

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग, नेपाल

न्यायको कठिन र निकै चुनौतीपूर्ण मोडमा पनि मिडियाको भूमिका रचनात्मक हुने गरेको अध्ययनबाटै पुष्टि हुन्छ । सन् १९९० को युगोस्लाभियामा कम्युनिष्ट सरकारले गरेको गम्भीर मानवअधिकार उल्लघंनमा सहिण्णुता प्रदर्शन गर्न र व्यापक छलफलको विषय बनाउन मिडियाको भूमिका व्यावहारिक बनेको अनुसन्धानकर्ता मारिजा सजकासको विश्लेषण छ । संक्रमणकालीन न्यायका लागि स्वतन्त्र मिडियाले सत्यको खोजीमा बहस सृजना र क्षमादानसम्मका विषयहरू बाहिर ल्याउने उनको तर्क छ । उनको अनुसन्धानमा गम्भीर मानवअधिकार उल्लघंनका ती घटनामा सत्य पत्ता लगाउनका लागि मिडियामा प्रकाशित र प्रसारित तथ्यसहितको कागजी प्रमाण सहयोगी बन्छ किनभने सत्य बोल्ने औजार नै मिडिया हुन् । सन्तुलित र तथ्यपूर्ण रिपोर्टिङका माध्यमबाट अँध्यारोमा रूमलिरहेको समाजलाई बाटो देखाउने काम मिडियाकै हो । मिडियाले हिंसा न्यूनीकरणमा चेतना दिन्छ । समाजमा शासक र राजनीतिकका गम्भीर गल्ती औल्याउँदै त्यस्ता गल्ती नदोहोऱ्याउन जिम्मेवार बनाउदैँ समाजलाई गतिशील बनाउन मिडियाले भूमिका खेल्छ । पीडकलाई जवाफदेही बनाउन, समाजमा आवश्यक न्यायिक बहस सृजना गर्न र न्यायको खोजीमा सहयोगी भूमिका खेल्ने कार्य मिडियाको भएको उनको अनुसन्धानको निचोड छ । विश्वप्रसिद्ध नेता नेल्सन मण्डेलाले (हाल स्वर्गीय) स्वतन्त्र मिडियाको महत्वलाई जोड दिँदै संक्रमणकालीन न्यायका लागि मिडियाले अझ पनि बढी भूमिका र जिम्मेवारी बहन गर्न सक्ने निष्कर्ष निकालेका थिए ।

सञ्चार माध्यम मानवअधिकार रक्षकको अग्रपंक्तिमा रहेर काम गर्दछ । मानवअधिकारका रक्षक नै सञ्चारकर्मीलाई मानिन्छ । राज्यका विभिन्न निकायहरुको वाचडगका रूपमा स्थापित संस्थालाई समेत जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउने काम मिडियाकै हो ।

द्वन्द्वकै मारका कारण शान्ति पत्रकारिता विकास भयो । नेपाल वि.सं. २०५२ देखि २०६३ सम्म सशस्त्र हिंसामा पऱ्यो । नेपालसँगै दक्षिण एसिया, अफ्रिका, युरोपका बोस्निया चेचेन्या आदि देश पनि हिंसात्मक द्वन्द्वको मारमा परेका थिए ।

बढ्दो हिंसाले पत्रकारिताको नयाँ धारको रूपमा शान्ति पत्रकारितालाई जन्मायो । शान्ति पत्रकारिताले शान्तिको प्रर्वद्धनमा जोड दिन्छ । द्वन्द्व मत्थर पार्न सघाउँछ । स्वतन्त्र र जिम्मेवार मिडियाले हिजोको द्वन्द्व र हिंसालाई पारदर्शी बनाउँदै समाजमा परेको सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक असरहरूका साथै दीर्घकालसम्म पार्न सक्ने क्षतिहरू समेत उजागर गर्दछ ।

२. द्वन्द्व र त्यसपछि मिडियाको भूमिका

हिजो नेपालमा हिंसामा संलग्न राजनीतिक पार्टी र तत्कालीन सरकारलाई युद्ध अन्त्य गर्न बाध्य पार्न मिडियाको पनि हात छ । फलस्वरूप नेपालमा अन्तराष्ट्रिय र छिमेकी मुलुक भारतको संलग्नतामा २०६३ मंसिर ५ मा विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो । त्यसकारण विस्तृत शान्ति सम्झौता अगाडि मिडियाको भूमिका आफैमा महत्वपूर्ण बन्न पुग्यो ।

द्वन्द्वका क्रममा व्यक्तिको जिउज्यान र धनको सुरक्षाको विषय होस् वा द्वन्द्व पछिको न्याय प्राप्तिमा भइरहेको विलम्ब यी विषयमा विश्वव्यापी रूपमा मिडियाको नजर पर्दछन्- किनभने द्वन्द्वले समाजमा क्षति गर्ने भएकाले यस्तो गम्भीर र महत्वपूर्ण विषय समाधान गर्नु सबैको हितमा छ भन्ने मान्यता विश्वव्यापी रूपमा स्वतन्त्र मिडियाको हुन्छ ।

द्वन्द्वका बेला जीउज्यान जोखिममा पारेर पत्रकारले गरेका रिपोर्टिङले ती घटनाहरुबारे जनतालाई सुसूचित पार्न मात्रै नभई त्यसको अभिलेख गर्न पनि सघाएको छ । तर पीडितका रोदन र क्रोधनकै आधारलाई समाचार पस्किएको कतिपय प्रयाप्त प्रमाण बन्न भने सकेका छैनन् । द्वन्द्वरत पक्षको आतंकले गर्दा पीडितले पीडकको नाम लिने अवस्था थिएन । आज जस्तो ठाउँ-ठाउँमा पुगेर खोज गरी गहन सामग्री तयार गर्ने अवस्था नहुँदा उतिबेला घटना रेकर्ड मात्र गर्ने काम पत्रकारबाट भएका छन् । थप अनुसन्धान आवश्यक छ भनेर बाटो खोल्ने काम भने मिडियाले प्रशस्त गरेको छ ।

द्वन्द्वका बेला गरिएका रिपोर्टिङले अहिले उजुरी लिनदेखि छानविनका लागि प्रारम्भिक प्रमाणको रूपमा काम गरेको छ । राज्यका निकायमा घटनाको अभिलेख गर्नेदेखि त्यसका आधारमा पीडक पहिचान र न्याय निसाफ गराउने काम पनि भएको छ । मिडियामा आएका घटनाकै कारण केश स्थापित बनेका र पीडितले न्याय पाएका थुप्रै दृष्टान्त छन् ।

द्वन्द्वकालको अमानवीय र हृदयविदारक घटनाका रूपमा वि.सं. २०६० साल असोज २१ गते भएको जनकपुर धनुषाका पाँच युवाको हत्याको घटनालाई लिइन्छ । उक्त घटना मिडियामा सार्वजनिक भएपछि मात्रै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले छानविनका क्रममा शव उत्खनन गरी सत्य तथ्य बाहिर ल्याएको थियो । त्यस आधारमा दोषीलाई सजायको सिफारिस गरेको थियो ।

दैलेखका पत्रकार डेकेन्द्र थापाको हत्या पनि मिडियाबाटै सार्वजनिक भयो । वि.सं. २०६१ असार १२ मा भएको यो घटना मिडियामा आएपछि मात्रै मानवअधिकार आयोगले उजुरी लिएर छानविन अगाडि बढाएको थियो । पीडक पहिचान गर्नेदेखि दोषीलाई कारबाहीको सिफारिससमेत गर्‍यो । १७ वर्षपछि दैलेख जिल्ला अदालतले बमबहादुर खड्का र केशव खड्कालाई जन्मकैदको फैसला सुनाएको थियो । उनीहरूमाथि अपहरणपछि यातना दिएर हत्या गरेको उजुरी मानवअधिकार आयोगमा परेको थियो ।

काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको कटुञ्जे खरेलथोक- ६ की मैना सुनुवारको बेपत्तापछि हत्यामा संलग्न तत्कालीन शाही नेपाली सेनाका मेजरलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गरेको थियो । वि.सं.२०६० फागुन ५ मा आफ्नै घरबाट पक्राउ परेकी उनका आफन्तले आयोगमा २०६० फागुन २० मा उजुरी दर्तासमेत गरेका थिए । उनको हत्या भएर शवसमेत गायब बनाइएको थियो । अदालतमा मुद्दासमेत चल्यो । सम्बन्धित दोषीलाई ज्यान मुद्दामा सजाय हुने गरी फैसला भएको थियो ।

३. द्वन्द्वकालीन घटनाको सत्य अन्वेषणमा मिडियाका सामग्रीको उपयोगिता कति ?

तथ्यगत, सन्तुलित र विश्वसनीयता समाचारका गुण हुन् । पाठक वा श्रोतालाई दिइएको समाचारमा समेटिएका सूचना, जानकारी र आँकडाहरू सधैं सही हुनुपर्दछ । जानेर वा नजानेर गल्ती हुन गएमा पाठक वा श्रोतामा भ्रम फैलिन जान्छ । मिडियाको धर्म नै तथ्यको आधारमा सत्य पहिचान हो । तथ्य भनेको समाचारका पाठक श्रोता आदिले चाहेको खण्डमा आँफैले पनि छानविन वा परीक्षण गर्न सकिने खालको सूचना हो । यसले समाचारको विषय वा सन्दर्भलाई स्पष्ट पार्न सहयोग गर्दछ । कुनै घटना वा प्रक्रियाका वस्तुगत तथ्यले त्यस घटना वा प्रक्रियाका वास्तविक स्वरूपलाई पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ । तथ्य र तर्कको प्रयोग गर्दै सन्तुलित ढंगका समाचारले समाजमा प्रभाव पार्दछ । द्वन्द्वका

घटना वा कुनै आपराधिक गतिविधिको अनुसन्धान गर्नुपर्ने त्यस्ता विषयवस्तुकालागि ती समाचार अभिलेख बन्न पुग्दछन् । यसरी आउने समाचार पनि त्यस्ता अनुसन्धानका क्रममा प्रमाण बन्ने गरेका छन् ।

हिजो द्वन्द्वका घटनाहरूलाई जिम्मेवार र वस्तुगत रूपमा पत्रकारले गरेका रिपोर्टिङ आज प्रारम्भिक प्रमाण बन्न सकेका छन् । हिजो ज्यान जोखिममा पारेर स्वतन्त्रपूर्वक समाचार पस्किएका पत्रकारहरूको कर्मले आज ती घटनाहरूमा थप अनुसन्धान गर्न बाटो खोल्ने काम गरेको छ । त्यसलाई आधार मानेर निर्णय गर्ने अवस्था नभए पनि पुनः प्रमाण जाँच गर्ने र खोज्ने जिम्मा भने संक्रमणकालीन न्यायका लागि स्थापित आयोगहरूकै जिम्मेवारी हो ।

बेपत्ता आयोगले तथ्य एकिन गर्न तत्कालीन समयमा पीडितको उजुरी लिएसँगै विभिन्न संघसंस्थाले गरेको विवरण संकलन, तत्काल छापा मिडियामा आएका सामग्री साथै सरोकारवाला र रिपोर्टिङ गरेका पत्रकारसँग छलफल र समन्वयसमेत गरेको थियो ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले द्वन्द्वकालका घटना मिडियामा के कसरी आएको छ, त्यसलाई दोस्रो प्रमाणको रूपमा लिएर परीक्षण गरेको थियो । द्वन्द्वपछिका घटनामा पनि त्यसै गरिरहेको छ । त्यसरी दोस्रो प्रमाणको रूपमा लिदाँ उजुरी छानविनमा पर्याप्त प्रमाण फेला पारेर दोषी पहिचानमा सहयोग पुग्ने गरेको सो आयोगको ठम्याई रहेको छ ।

४. तथ्य प्रमाण संकलनमा राज्यकै छैन चासो

प्रमाण शब्द अंग्रेजी शब्द Evidence को रूपान्तर रूप हो । यो शब्दको उत्पत्ति प्राचीन रोमन भाषाको evidens वा evident बाट भएको हो- जसको अर्थ कुनै कुरा स्पष्ट रूपमा प्रदर्शन गर्नु (to show clearly), कुनै कुरा स्पष्ट पार्नु (to make planinly certain) वा कुनै कुरा प्रमाणित गर्नु (to prove) भन्ने हुन्छ ।

पक्षहरूबीच विवादको वास्तविकता पत्ता लगाउन वा कुनै कुरा हो वा होइन भन्ने निष्कर्षमा पुग्न अदालतलाई शंकारहित विश्वास दिलाउनलाई प्रस्तुत गरिने कुनै पनि सबुत,भौतिक प्रमाण (दशी), लिखित प्रमाण (सक्कल कागजात वा कीर्ते गरिएको कागज) साक्षी, रासायनिक परीक्षण, फोटो, मौखिक प्रमाण, विशेषज्ञको राय, प्राविधिक, विज्ञ मेडिकल रिपोर्ट सूचनाका श्रोत आमसञ्चार माध्यमलाई पनि प्रमाणको श्रोतका रुपमा लिँदै आएको छ ।

हिजो द्वन्द्वकालका घटना किन कसरी भयो भन्ने जान्न पाउने हक प्रत्याभूत गर्न र दोषी पहिचान गर्न तथ्य र प्रमाणलाई मुटु नै मानिन्छ । तथ्य प्रमाणले घटना प्रमाणित गर्दछ । अपराधजन्य साथै गम्भीर मानवअधिकार उल्लघंनका घटना कसरी भयो भन्नेबारेमा प्रमाण नै बोल्छ ।

मनुका अनुसार मुद्दा प्रमाणित गर्ने कडी नै प्रमाण कानुन हो । अपराध गरेको सम्बन्धमा प्रयाप्त प्रमाण नभइ प्रक्राउ गर्न नुहने मनुस्मृतिमा उल्लेख छ ।

नेपालको प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ प्रमाण कानुनको सन्दर्भमा तथ्य वा कुरा भन्नाले कुनै व्यक्तिले आफ्नो बाहिरी ज्ञानेन्द्रियले चाल पाउने वा मानसिक रुपमा अनुभूत गरेको चीज, वस्तुको अवस्था र त्यस चीज वस्तुको सम्बन्ध तथ्य भित्र पर्दछन् । अदालती निर्णयको मुख्य उद्देश्य नै विवादको विषयको रूपमा देखा पर्ने तथ्यलाई प्रमाणका आधारमा हक अर्थात् अधिकार न्याय दिलाउनु हुन्छ ।

प्रमाणका आधारमा गरिने निर्णयलाई समाजले पचाउँछ । पीडितले न्याय अनुभूत गर्दछ । एउटा अनुसन्धानलाई अन्तिम निष्कर्षमा पुऱ्याउनमात्रै होइन- त्यसलाई विश्वसनीय र र्निविवाद बनाउँदै दावी गर्ने वा अस्वीकार गर्ने पक्षले समेत तथ्य र प्रमाणका आधारमा वास्तविकता स्वीकार गर्न विवश हुन्छ । त्यसैले प्रमाण अमूल्य हुने कारण विवाद निरूपणमा यसलाई वैज्ञानिक आधार साथै प्राण नै मानिन्छ । घटनापछि प्रमाणहरू यथाशीघ्र संकलन गर्नुपर्दछ, नत्र नष्ट हुने जोखिम उत्तिकै रहन्छ ।

मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी घटनाको छानविन, सत्य अन्वेषण तथा अभिलेख गर्दै पीडित र पीडक यकिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ ले स्पष्ट कार्यादेश दिएको छ । सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा ६४ हजार र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा ३ हजार २ सय ८८ उजुरी दर्ता भएको छ । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले करीब २ हजार ४ सय ९० उजुरी विस्तृत अनुसन्धानका गर्ने निर्णय गरेको छ । तर आयोगहरूले तथ्य प्रमाण संकलनको काम सुरू गरेका छैनन् । दुई दशकअगाडि घटेका घटनामा आयोगले जे जति तदारुकताका साथ काम गर्नुपर्ने हो सो नहुँदा प्रमाण नष्ट हुने खतरा बढेको छ । आयोगको प्रमाण संकलनमा देखिएको उदासिनता र पीडित परिवारको पुस्तान्तरण, साक्षी तथा पीडित परिवार छिन्नभिन्न एवं बसाइसराईजस्ता कुराले प्रक्रिया थप जटिल बन्दै जाने अवस्था छ । घटनाका ठोस प्रमाण नष्ट भइसकेका छन् । दुई वर्षयता दुवै आयोगबाट पदाधिकारीविहीनताको अवस्थाले ठोस काम हुन सकेको छैन । राज्यको ढुकुटीको रकममात्रै खेर गइरहेको छ । यता पीडित भने आशै आशमा बस्न विवश छन् । यसमा मिडियाको सशक्त पहरेदारी र निगरानी आवश्यक देखिएको छ । तर मिडिया पीडितले न्याय नपाएका विषय उठाउँदै पीडित झैं थाकेको अनुभव आम पाठकले गरिरहेका छन् ।

राज्यले न्यायिक प्रक्रियाबाट संक्रमणकालीन न्याय टुंग्याउन नचाहेर विलम्ब गरी प्रमाण नष्ट गर्न यस्तो चाल गरेको पीडितको आशंकालाई बल दिएको छ । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले एन्टिमोर्टम तथ्यांक संकलन गरेको छैन- जुन पीडित पहिचान र पीडकसम्म पुग्न सघाउने माध्यम हो । डीएनए समेत संकलन भएको छैन । एउटा पुस्तान्तरणपछि डीएनए म्याच नहुने अनुसन्धानबाटै पुष्टि भइसकेको छ । दुई दशकअगाडिको द्वन्द्वका घटनामा ठोस प्रमाण पाउन गाह्रो बन्दैमात्रै गएको छैन- परिवारमा जेनेरेशन ग्याप पनि अर्को समस्या बन्न थालेको छ । परिवारका प्रत्यक्षदर्शीको मृत्यु, उमेरको कारण विस्मरण र स्थानान्तरणका कारण पनि प्रमाण संकलनमा कठिनाइ भइसकेको यो क्षेत्रमा कार्यरत गैर सरकारी संस्था आईसीआरसीको ठम्याइ छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा द्वन्द्वकालका अझ पनि २ हजार उजुरी टुंग्याउन बाँकी छन् । प्रमाण संकलन समयमा नहुँदा उजुरी छानविनमा कठिनाइ भइरहेको छ । उतिबेलाका प्रमाण लोप भइसकेकोले पनि उजुरी टुंग्याउन कठिन भएको आयोगका पदाधिकारी नै स्वीकार गर्दछन् । पछिल्लो समय त ती उजुरी छानविनमै आयोगको चिन्ता र जाँगरसमेत देखिएको छैन । विगतका घटनाको प्रमाण खोज्ने झन्झटले अनुसन्धान गरी न्याय दिलाउन स्वयं आयोगको उदासीनताले थप प्रश्न तेर्स्याएको छ । त्यसले पीडितमाथि उस्तै निराशा बढाएको छ ।

५. अबको दायित्व

आवाजविहीन र शक्तिहीन साथै कमजोरहरूको कुरा अलि ठूलो स्वरमा सुनाउने काम मिडियाको हो। सही काममा लागि दबाव दिनु नै उसको भूमिका हुन्छ। विश्वव्यापी रूपमा हेर्दा एउटा जानकारी दिनु र अर्को दबाव दिनु नै मिडियाको खास भूमिका देखिएको छ। द्वन्द्वकालमा मिडियाले जे जसरी घटनाको बारेमा सुसूचित पार्ने काम गऱ्यो। त्यहीअनुरूप पीडितको न्यायमा विलम्ब हुँदा त्यसभित्रको स्वार्थ के हो ? किन यस्तो भइरहेको छ ? कुन राजनीतिक स्वार्थले काम गर्न खोजिरहेका छन्- यस्ता कुरा गहन र पारदर्शी हिसाबबाट नआएको पूर्व प्रधानन्यायाधीश अनुपराज शर्माको बुझाई छ।

द्वन्द्व अगाडि तथा त्यसको केही पछिसम्म मिडियाले खेलेको भूमिका सकारात्मक रहे पनि संक्रमणकालीन न्याय लम्बिएर विषय विवादित बन्दै जानु र मुद्दालाई पछ्याइरहे पनि जस नपाइने एवं समाधान पनि नहुने देखेपछि आजित भएर यी विषय उठाउन मिडिया पछाडि सरेको आभास भइरहेको छ।

द्वन्द्वपीडित सुमन अधिकारी पछिल्लो समय यी विषय सामान्य अपडेट गर्नेबाहेक समाधानका लागि कसले के गर्नुपर्ने हो, राज्य ती विषयमा जिम्मेवार नबनिरहेको देखिरहे पनि गहन समाचार र विश्लेषणात्मक आलेखको मिडियामा अभाव खड्किएको अनुभव सुनाउँछन्। कहिलेकाही यी विषय पनि भर्ने (फिलअफ) हिसावले मात्रै आइरहेको उनको गुनासो छ। न्याय दिन भइरहेको विलम्बले पीडितलाई न्यायभन्दा राहत, क्षतिपूर्ति, आर्थिक कुराबाट मात्रै समाधान गर्ने गरी राजनीतिक स्वार्थअनुरूप टुंग्याउन राज्यका संयन्त्र साथै सरकारबाट व्यवहार भइहेको छनक दिए पनि यी विषय मिडियाको मुद्दा बन्न सकेको छैन।

विश्वका विभिन्न मुलुकमा द्वन्द्व र गृहयुद्ध पछिको परिर्वतन पूर्ववर्ती शासकहरुले गरेका मानव अधिकारको उल्लघंनका सम्बन्धमा सत्य तथ्य विवरण संकलन गर्ने, दोषीउपर कारर्वाही गर्ने,पीडितलाई राहत दिने, मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्ने उद्देश्यले विकसित भएको सिद्धान्त संक्रमणकालीन न्याय हो। पूर्ववर्ती सत्ता र शासकले गरेको ज्यादती र मानव अधिकार उल्लघंनको घटनाको छानविन गरी त्यस्तो कार्य भविष्यमा हुन रोक्ने, मानव अधिकार उल्लघंनकर्ताको पहिचान गरी कारर्वाही गर्न, दण्ड दिन, पीडितलाई परिपूरण र राहत दिने मुख्य काम यसको हो। भविष्यमा त्यस किसिमको अधिकार दुरुपयोग हुन नदिन मेलमिलापको वातावरण तयार गरी लोकतन्त्रको संस्थागत विकास र मुलुकमा शान्ति कायम गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको मुख्य उद्देश्य हो।

संक्रमणकालीन न्यायको केन्द्रमा पीडितलाई न्याय दिनु नै पर्दछ। तर न्यायलाई पर्गेल्दै परिपूरण र राहतमात्रै दिएर समस्याको दिगो समाधान हुने अवस्था देखिन्न। समाजमा दिगो शान्तिका लागि गर्नुपर्ने धेरै काम बाँकी नै छन्। संक्रमणकालीन न्यायमा क्षतिपूर्ति, राहत, परिपूरण, दण्ड, सजाय, सम्मान, भविष्यको सुनिश्चितता, न्याय, घटनाको पुनरावृत्ति नहुने सुनिश्चितता र विश्वासजस्ता सबै तत्वहरू एकैसाथ सत्य र तथ्यको कसीबाट हेर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले सत्य निरूपण, न्याय र दीर्घकालीन शान्तिको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित छ।

संक्रमणकालीन न्याय खास किन ढिला भइरहेको छ- खोजी पत्रकारिता हुन सकेको छैन । यसमार्फत् राजनीतिक शक्तिलाई छिटो समाधान गर्न इच्छा शक्ति जगाउन सकिने भए पनि यी विषयमा मिडियाले सशक्त भूमिका नदेखाएको मिडिया अनुसन्धानकर्ता तथा प्राध्यापक रामकृष्ण रेग्मीको भनाइ छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लघंन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न रहेकाहरुको सम्बन्धमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्न दुवै पक्ष सहमत भएको भनी सम्झौता (५.२.५) मा स्पष्ट छ । आयोग गठन भएको ९ बर्ष पूरा भएको छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताअनुरूप दिगो शान्तिका लागि संक्रमणकालीन न्यायलाई प्रक्रियागत रूपमा टुंग्याउनुपर्ने हुन्छ । पीडितलाई न्याय दिने गरी गरिएको राजनीतिक सम्झौता भएको यतिका वर्षसम्म पनि संक्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया जहाँको त्यही छ । विभिन्न बहानावाजीमा राज्य र आयोग समेत पीडितलाई थकाउने गलाउने काम भैरहेकाले अन्तमा परिपूरण र राहतमा टुंग्याउने चालबाजीमा देखिएका छन् । त्यस्ता विषयवस्तुलाई पारदर्शी हिसावले पीडितसामु उजागर भने मिडियाले गरिरहेका छैनन् ।

पीडितको न्यायपछिको आवश्यकताका विषय पनि मिडियाले उठाउनुपर्दछ । द्वन्द्व नदोहोरिन राज्यले खेल्नुपर्ने विविध कुरा पनि मिडियाको विषयवस्तु बन्नुपर्दछ । तर मिडियाले विकाउ विषयवस्तुलाई मात्रै रिर्पोटिङको रुपमा विषयवस्तु चयन गरिहेको देखिएको छ । तर पीडितले न्याय नपाउने र भविष्यमा द्वन्द्व नदोहोरिने सुनिश्चिताका लागि संक्रमणकालीन न्यायलाई प्रक्रियागत रूपमा टुंग्याउनुपर्ने कुरामा मिडियाले खास भूमिका खेल्दै निरन्तर निगरानी आवश्यक देखिएको छ ।

कोबाट किन व्यक्ति बेपत्ता भयो अथवा किन मारियो जान्ने थाहा पाउने कुरा व्यक्तिको सूचनाको हकसँगै न्यायको हकसँग जोडिन्छ । पीडितको न्याय प्राप्तिका लागि गठित आयोगको मूल दायित्व र जिम्मेवारी नै सत्य तथ्य पहिचान गरी न्याय दिलाउनु पहिलो दायित्व हो भने पीडितलाई परिपूरण दिलाउनु दोस्रो दायित्व हो । तर तथ्य प्रमाण नपहिल्याई पीडितले कोबाट कसरी घटना भयो भन्नेसम्म जान्न नपाउने तथा पीडक थाहा नपाउने स्थिति उत्पन्न हुने र घटनाको वास्तविकता नै थाहा नहुने अवस्था हुन सक्छ । किनभने पीडितलाई गलाउने र धेरै प्रमाण नष्ट भएपछि राजनीतिक निर्णयको आधारमा प्रक्रिया नै टुंग्याउने चालबाजी द्वन्द्वरत पक्षको हुने गर्दछ ।

द्वन्द्व पीडित र बेपत्ता परिवारमा काजक्रिया गर्न पाएका छैनन् । बेपत्ता परिवारमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको भए नभए थाहा नहुँदा सम्पति हस्तान्तरण उस्तै समस्या देखिएको छ । विदेशमा भने लामो समय व्यक्ति बेपत्ता भएको अवस्थामा बेपत्ता प्रमाण पत्र दिइन्छ- जसले सम्पति हस्तान्तरण जस्ता कुरा सहज बन्छ । सत्य तथ्य पीडितले थाहा पाउनु पर्दछ । जब पीडित सामु पीडक प्रस्तुत हुने र माफी माग्ने काम हुन्छ, तब स्वच्छिक रुपमा पीडितले माफी स्वीकार गर्ने वातावरण बन्छ ।

आयोगहरुले पाएको कार्यदेशका काम कारबाही र अहिले भइरहेको अकर्मण्यताले न्याय होइन राजनीतिक स्वार्थमा आर्थिक विषय जस्तै परिपूरण र राहतमै लगेर टुंग्याउने संभावनालाई बल प्रदान गरेको छ । यसरी टुंग्याउनु पीडित

र आमनागरिकका लागि थप पीडादायी हुन्छ । समाजमा दण्डहिनताले प्रशस्त ठाउँ पाउँछ । यस्ता घटना भविष्यमा दोहोरिने उतिकै संभावना रहन्छ । यस्तो अवस्थामा मिडियाप्रतिको भूमिका र जवाफदेहीतामा प्रश्न उठ्ने विश्लेषण मानव अधिकार आयोगका पूर्व अध्यक्ष अनुपराज शर्माको छ ।

प्रक्रिया सक्ने नाउँमा आयोगले ढिलो गरी प्रमाण र तथ्य विनै केवल उजुरी र प्रारम्भिक घटनाको अभिलेखकै आधारमा निर्णय लियो भने राज्यको ढुकुटी सक्न मात्रै गठन भएको र सरकारले समेत न्यायमा छलछाम गरिएको प्रष्ट मात्रै हुँदैन अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसम्म पनि राज्यकै बेइज्जती हुने जानकारहरु बताउँछन् । राजनीतिक रुपमा समाधान खोज्दै राहत क्षतिपूर्ति मै टुंग्याउने अवस्था तर्फ अग्रसरताले व्यक्तिको न्याय मात्रै होइन संक्रमणकालीन न्याय त्यसै टुंगिन सक्छ ।

पीडितको हकमा न्याय दिलाउन असफल भइसकेका आयोगलाई आउने दिनमा मानव अधिकार उल्लघंन र ज्यादतिका सम्पूर्ण घटनालाई एक एक गरी सम्बोधन गर्नुपर्ने काम आफैमा सहज हुने छैन । पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न सक्ने र सही ढंगले न्यायिक समाधान खोज्नु पर्ने आवश्यकता छ । कतिपय जघन्य अपराधका घटनामा परेका पीडितहरुलाई न्यायबाट सोझै बञ्चित गराइ पीडकहरुकै पक्षपोषण गर्ने वा उनीहरुलाई सहजै उन्मुक्ति दिने कार्य अझै ठूलो र गम्भीर मानव अधिकार उल्लघंन गर्ने छ । यसले समाजमा अरु दण्डहिनताको स्थितिलाई पक्षपोषण गर्नेछ । सक्रमणकालीन न्यायको विषयलाई कसैले पनि सौदाबाजीको विषय ठान्नु हुँदैन । मिडियाले त्यही भएर सही दिशाबाट संक्रमणकालीन न्यायलाई टुंग्याउन खोजिएको छ वा राजनीतिक स्वार्थमा कसरी निरुपणको तरर्खर गरिदै छ जिम्मेवार ढंगले पीडितलाई सुसूचित गर्ने भूमिकाबाट उम्कन कदापी मिल्दैन ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- गुरूङ हस्तः शान्तिको लागि पत्रकारिता, हिमाल किताब, २००४
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६ –२०७७
- आयोगको २० वर्ष (२०५७ जेठ –२०७७) सिफारिसहरू र कार्यान्वयन अवस्था २०७७, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
- मानवअधिकारको गहिराइ, भट्टराई वेद, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि.(२०८१)
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौ अन्तरिम प्रतिवेदन २०७९ : बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
- प्रमाण कानुन, पैरवी बुक्स पैरवी बुक हाउस प्रा.लि.
- विस्तृत शान्ति सम्झौता
- https://mentor-adepis.org/importance-of-evidence/
- https://in.sagepub.com/sites/default/files/upm-assets/80480_book_item_80480.pdf
- The Role of Evidence In Criminal Investigations : sage publications, 2017
- www.nepallawcommision.gov.np
- Interviewing Victims, tips and technique ; website Michigan state University; Victims and Media Programme
- www.ciedp.gov.np
- www.nhrc.gov.np
- sambahak human right journal vol 22

संक्रमणकालीन न्यायः एक अद्वितीय आशाको न्यायिक दृष्टिकोण

टेकनारायण कुँवर

१. विषय प्रवेश

विश्वमा आजसम्म पनि संक्रमणकालीन न्यायका लागि कुनै निश्चित मोडल वा अनुकरणीय दृष्टिकोण निर्माण भइसकेको छैन । यो एउटा समाज वा मुलुक सापेक्ष विषय हो । यस अर्थमा यो एक असामान्य अवस्थामा घटेका जघन्य र गम्भीर अपराधका पीडितलाई न्याय र दोषीलाई उत्तरदायी बनाउने अद्वितीय न्यायिक दृष्टिकोण हो । संक्रमणकालीन न्याय भन्नसाथ मुलुकमा न्यायको अर्को प्रबन्ध पनि छ- जुन निरन्तर चलिरहेको छ भन्ने कुरा यसै पनि अनुमान हुन्छ । त्यो निरन्तर चलिरहने पद्धति भनेको संविधान र कानुनअनुसार नियमित अदालतहरूले देवानी तथा फौजदारी मुद्दामा सम्पादन गर्दै आएको न्यायिक कार्य हो । अर्कोतिर संक्रमणकालीन न्याय भने कुनै खास कालखण्डमा द्वन्द्वका कारणबाट मुलुकमा घटेका आपराधिक घटनालाई सम्बोधन गर्ने र त्यसपछि अस्तित्वमा नरहने विशिष्ट प्रकृतिको न्यायको खोज हो । तसर्थ यसलाई अद्वितीय मानिएको हो । यस बुझाइमा न्यायको यो आयामलाई सामान्य न्याय र संक्रमणकालीन न्याय भनेर पृथक् गर्न सकिन्छ । यी दुवै न्यायका बनोट, पद्धति र प्रक्रिया निश्चित रूपमा केही समान र मिल्दा प्रकृतिका भए पनि केही चाहीँ बिल्कुल फरक छन् । धेरै कुराहरू फरक फरक नै छन् । द्वन्द्वकालमा घटेका आपराधिक घटना र सामान्य अवस्थामा घटेका आपराधिक घटनाको न्यायिक अनुसन्धान अभियोजन र सुनुवाई पद्धतिलाई फरक ढंगले हेरिने अभ्यास रहेको छ ।

धेरै अध्ययनहरूले द्वन्द्वकालबाहेकका सामान्य अवस्थाको न्याय प्रक्रियामा त्यसका सुनिश्चित अन्तर्निहित विषयवस्तुका गुणहरूले गर्दा व्यावहारिक लोकतान्त्रिक प्रणालीका अन्तर्वस्तु विद्यमान रहेको हुन्छ । संक्रमणकालीन न्यायको परिभाषात्मक परिप्रेक्ष्य भने अलि फरक नै हुन्छ । यसमा समय वा अवधि वा खास कालखण्डको अन्तरालको तर्क गरिन्छ । संक्रमणकालीन न्यायका धेरै नै सीमितताहरू छन्- जुन वस्तुगत र प्रक्रियागत दुवैमा समीक्षा गरिने विषयको रूपमा देखा पर्दछन् । संक्रमणकालीन न्यायको कुनै निश्चित आकार वा प्रकार हुन्छ भन्ने पनि छैन । यस्तो आकार निर्धारण गर्नु जटिल विषय हो । त्यसकारण सामान्य परिकल्पना यो हो कि संक्रमणकालीन न्यायको परिचालन प्रक्रियामा अनिश्चितताको विद्यमानता रहन्छ । त्यसैले नै संक्रमणकालीन न्यायलाई अद्वितीय बनाउँछ किनभने यसलाई

माननीय न्यायाधीश, उच्च अदालत (हाल माननीय अध्यक्ष, विशेष अदालत काठमाण्डौं)

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग, नेपाल

हरेक पटक नयाँ परिप्रेक्ष्यमा हेर्ने क्षमता चाहिन्छ । अतः यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा संक्रमणकालीन न्याय अद्वितीय हुन्छ- जुन समाधान प्रक्रियाको अनिश्चितताबाट नै उत्पन्न हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

'संक्रमणकालीन न्याय' शब्दले आशा र पुनर्जागरणलाई जगाउँछ । एक तिहाइ शताब्दीभन्दा अघि,दोस्रो विश्वयुद्धपश्चात टोकियो ट्रायल र नुरेम्बर्ग ट्रिबुनल स्थापना गरी जब संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विश्वमा पहिलोपटक उठाइयो- द्वन्द्व र पीडामा परेका समाजहरूले यसलाई अझ आशावादी भविष्यको पुलको रूपमा अँगाल्ने प्रयास गरेका छन् । द्वन्द्वको समाप्तिपछि निराशाको गहिराइमा रहेका धेरै राज्य र हिंसाको अनन्त चक्रले त्रसित देशहरूले संक्रमणकालीन न्यायका उपकरणहरूलाई लोकतान्त्रिक पद्धति र विधिको शासनको लागि राज्यको सम्भावित संरक्षकको रूपमा हेर्छन् ।

धेरै समुदायमा संक्रमणकालीन न्याय राजनीतिक र सामाजिक असन्तुलनमा रहेका समाजहरूलाई पुन: निर्माणको दावी गर्न उत्प्रेरकको रूपमा लिइन्छ । क्रान्तिपछि मुलुकका लागि यो उपागम शान्ति र विकासको एक विश्वासनीय समाधानको विषयसमेत बनेको छ । मुलुकका वरिष्ठ राजनीतिज्ञ र प्रमुख शिक्षाविद्हरूले समाजलाई सभ्यतामा फर्काउने माध्यमका रूपमा संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण स्थान हुने कुरालाई समर्थन गरेका छन् । यो न्याय पद्धति विश्वका विभिन्न क्षेत्रहरू युरोप तथा मध्य र ल्याटिन अमेरिकादेखि अफ्रिका र एसियासम्म संक्रमणकालीन न्याय एउटा विचार, प्रक्रिया र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसमेतले प्रस्ताव गरेको अद्वितीय न्यायिक अवधारणा हो- जसमा समाजमा दिगो शान्ति चाहने न्याय अपेक्षित वर्ग केही आशाको किरण र केही त्रासको भुमरीमा बाँचेको पाइन्छ । संक्रमणकालीन न्यायका लागि विश्वमा भइरहेका पहलका धेरै सफलताहरू मिलेका छन्, तर यसका चुनौतीहरू पनि त्यति नै जोखिमयुक्त रहेका छन् । यस पद्धतिको कार्यान्वयनले अपेक्षाकृत नयाँ विचारका यी आशा र डरहरूलाई उत्खनन गर्न खोज्छ । यस पद्धतिले संक्रमणकालीन न्यायको उपागमको बारेमा चिन्ताजनक प्रश्नहरू सोध्नका लागि र समाधान पहिल्याउनका लागि कानुन एवं नीति निर्माता र कार्यान्वयनकर्ताहरूसँग नयाँ तथा फरक आवाजहरू खोजेको छ । धेरै विज्ञहरूले यसलाई अझै पनि आलोचनात्मक लेन्सका साथ हेर्ने गरेका छन् । नेपाल पनि अहिले यही विन्दुमा उभिएको छ र हामीले यही परिप्रेक्ष्यमा समाधानको बाटो पहिल्याउन आवश्यक छ । हामीले यसमा धेरै ढिला गरिसकेका छौं ।

२. संक्रमणकालीन न्यायको अर्थ

संक्रमणकालीन न्याय भनेको न्याय र संक्रमणबीचको सम्बन्ध हो । सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएका मुलुकहरूमा मात्र लोकतान्त्रिक संक्रमणको क्रममा संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भ उठ्दछ । संक्रमणकालको समयमा यसलाई न्याय वा "Justice" भन्दा पनि अझै भिन्न प्रकृतिको विषयको रूपमा उठाइएको हुन्छ । तसर्थ संक्रमणकालीन न्यायका केही निश्चित चरित्रहरू हुन्छन् । यसमा पहिलो, न्यायको अवधारणा समेटिएको हुन्छ । यसमा दोषीहरूमाथि अभियोजनको प्रश्न मूल रूपमा उठ्दछ । निश्चय पनि उनीहरूमाथि अभियोजन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका सिद्धान्तहरूमा आधारित रहेको हुनुपर्दछ। यसभित्र परिपूरणका कार्यक्रमहरू (Reparation programs) एवं सत्य उद्घाटन संयन्त्र (Truth seeking mechanism) जस्ता कुराहरू पनि समावेश भएका हुन्छन् ।

दोस्रो, संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा भन्नाले मुख्य राजनीतिक रूपान्तरणको अवस्थालाई इंगित गर्दछ । जस्तो कि यसभित्र सर्वसत्तावादी सत्ताको समाप्ति भएको हुन्छ- अर्थात् दमनकारी शासनबाट जनताद्वारा निर्वाचित हुने लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था स्थापित भएको हुन्छ। द्वन्द्वबाट शान्ति र स्थायित्वतर्फको बाटो निर्धारणका लागि यो अत्यावश्यक कुरा हो।

संयुक्त राष्ट्रसंघका पूर्व महासचिव कोफी अन्नानले संक्रमणकालीन न्यायलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख मुलुकको समाजले उत्तरदायित्वको सुनिश्चय, न्यायका प्राप्ति र मेलमिलाप कायम गर्ने सन्दर्भमा विगतका ठूल्ठूला अधिकारको उल्लंघन वा दुरूपयोगको विषयमा तय गरेको सम्पूर्ण कार्यविधि र व्यवस्था समाविष्ट न्याय नै संक्रमणकालीन न्याय हो। (The notion of the transitional justice (…) comprises the full range of processes and mechanisms associated with a society's attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation. These may include both judicial and non-judicial mechanisms, with differing levels of international involvement (or none at all) and individual prosecution, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals, or a combination thereof.)

उपर्युक्त परिभाषाबाट के बुझिन्छ भने संक्रमणकालीन न्याय अदालतबाट प्रदान गरिने न्याय भन्दा विस्तृत र व्यापक हुन्छ। द्वन्द्वबाट आक्रान्त मुलुकमा कानुनमा बाँधिएको साँगुरो वा छरपस्ट व्यवस्थाले मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट सोचिएको जस्तो परिणाम दिन सक्दैन । तसर्थ, यसमा वृहत् सोचको जरूरत पर्छ । सत्यको खोजी, दोषीउपरको कारबाही, हानिपूरण, राज्यका संरचनाहरूको सुधार, पुरानो सत्तासँग सम्बद्ध मानवअधिकारको उल्लंघनकर्ताहरूलाई बन्देज लगाउने कार्य र उनीहरूलाई नयाँ सत्तामा हावी हुनबाट रोक्ने इत्यादि कार्यहरू नै संक्रमणकालीन न्यायका विशेषताहरू हुन्।

संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (International Center for Transitional Justice- ICTJ) ले संक्रमणकालीन न्यायलाई "समाजहरूले हिंसात्मक द्वन्द्व वा उत्पीडनको अवधिबाट शान्ति, लोकतन्त्रतर्फ सर्ने क्रममा व्यापक वा व्यवस्थित मानवअधिकार दुरूपयोगको विरासतलाई गणना गर्ने दृष्टिकोणको दायरा भनेर परिभाषित गरेको छ। यसमा कानुनको शासन र व्यक्तिगत एवं सामूहिक अधिकारको सम्मान स्थापित हुनुपर्दछ। यसलाई दुइ किसिमबाट हेर्न सकिन्छः-

१. ऐतिहासिक रूपमा, संक्रमणकालीन न्यायको परिभाषा "राजनीतिक संक्रमणकालमा न्यायको अवधारणा हो।"
२. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी अध्ययन र साहित्यले विशिष्ट न्यायशास्त्र फेला पार्छ। यसमा संक्रमणकालीन सरकारहरूको नैतिक प्रणाली र संस्थागत मुद्दाहरूको समाधान निकालिन्छ।

संक्रमणकालीन न्यायलाई बुझ्नका लागि यसका आयामहरू (Dimensions of Transitional Justice) लाई विस्तृत रूपमा हेरिनु आवश्यक छ । यसका अध्येताहरूले विभिन्न प्रकारका अनुसन्धान गरेर संक्रमणकालीन

न्यायलाई मुख्यतः तीनवटा आयामहरूमा आधारित रही व्याख्या गर्ने गरेको पाइन्छ। कुनै पनि युद्ध तथा हिंसात्मक द्वन्द्वको परिणामस्वरूप समाजमा हुने अन्यायको कारण, त्यसका लक्षण र परिणामहरू नै यी तीनवटा आयामभित्र समेटिएको पाइन्छ।

पहिलो आयामअन्तर्गत विशुद्ध न्याय (Reificatory Justice) को प्राप्तिलाई लिइएको छ। यसले त्यस्ता अन्यायहरू (Injustices) लाई शुद्धिकरण (Rectifying) गर्दछ- जसमा द्वन्द्वको प्रत्यक्ष परिणाम देखिएको हुन्छ। नागरिकहरूविरूद्ध गरिएको आपराधिक गतिविधिहरू, निःशस्त्र व्यक्तिमाथि गरिएका अत्याचारहरू, मानवअधिकारका गम्भीर उल्लंघनहरू, युद्ध अपराध र मानवताविरूद्धका अपराधहरू सबै द्वन्द्वका प्रत्यक्ष प्रतिफलका रूपमा रहेका हुन्छन्।

दोस्रो आयामअन्तर्गत कानुनी न्याय वा कानुनको शासन (Legal justice or the rule of law) पर्दछ। द्वन्द्वका कारणबाट न्याय प्रदान गर्दा अनुभूति गरिने एउटा सामान्य भनाए (Common tell) के रहेको छ भने कानुनी न्यायले मात्र न्याय प्राप्त हुन सक्दैन। यो द्वन्द्वोत्तर न्यायमा देखिने लक्षणहरूमध्ये नागरिकहरूले व्यक्त गर्ने एउटा आम अवधारणा हो। हुन त यसले एक प्रकारले कानुनको शासनप्रति नै अविश्वास सिर्जना गर्दछ। यदि कानुनको शासन र संक्रमणकालीन न्यायलाई सन्तुलन गर्न सकिएन भने यसको परिणति कानुन प्रणालीमा राजनीतिक विचलन (Political manipulation) पनि हुन सक्दछ। फलस्वरूप विधायकहरू भ्रष्ट हुन सक्छन्। त्यस्तै कानुनको व्याख्या गर्ने न्यायाधीश र कानुन लागू गर्ने अधिकारीहरू पनि। परिणामतः अन्यायलाई बढाबढ गर्ने र न्यायको माग प्रति वेवास्ता गर्ने प्रवृत्तिको विकास भएमा जनताहरूले गर्ने गुनासाहरू थपिँदै जान सक्छन्। अन्ततः भविष्यमा पुनः द्वन्द्व भड्किन सक्दछ।

तेस्रो आयाम भनेको व्यवहारमा अत्यन्तै परित्यक्त रूपमा रहेको र लक्ष्य प्राप्ति गर्न ज्यादै टाढाको विषयको रूपमा मानिएको वितरणमुखी न्याय (Distributive Justice) हो। यो पनि राज्य यन्त्रको बनोटको आधारमा (Structural) र योजनाबद्ध (Systematic) रूपमा अन्यायको जगमा उभिएको हुन्छ। न्यायको वितरणमा देखिने असमानताको कारणले गर्दा वारम्वार द्वन्द्व भड्किने खतरा यसभित्र रहिरहेको हुन्छ। त्यसैकारण द्वन्द्वोत्तर न्यायको बारेमा कुरा उठाउँदा जहिले पनि पुनःस्थापकीय न्याय पद्धतिलाई कुन धरातलमा टेकेर लागू गर्न सकिन्छ भन्ने प्रश्न उठिरहेको हुन्छ। यस विषयको सूक्ष्म निरीक्षण गर्न र विषयवस्तुको गहिराईमा पुग्न आवश्यक पर्ने मूलभूत सूत्र भनेको संक्रमणकालीन न्यायका स्रोतहरू नै हुन्। ती श्रोत भनेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनहरू हुन्। तिनको विशिष्टीकृत प्रकारको कार्यविधिहरू नै हुन्।

द्वन्द्वग्रस्त मुलुकहरूले सामना गर्न परिरहेको संक्रमणकालीन न्याय अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा आधारित रहेको हुन्छ। यस अवस्थामा राज्यले केही निश्चित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वहरू वहन गर्न बाध्य हुनुपर्दछ- जुन दायित्व वहनको क्रममा विद्यमान मानवअधिकारको दुरूपयोगका घटनाहरू तत्काल रोक्नुपर्दछ। ती घटनामा जिम्मेवार व्यक्तिहरूमाथि दण्डको उचित प्रबन्ध गरिनुपर्दछ। विगतमा भएका अपराधहरूको छानविन गरिनुपर्दछ। वास्तविक रूपमा मानवअधिकारका उल्लंघनकर्ताहरूलाई पत्ता लगाउनुपर्दछ। पीडितहरूलाई हानिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। भविष्यमा त्यस्ता दुरूपयोगहरू दोहोरिनबाट रोक्नुपर्दछ। शान्तिप्रति प्रतिबद्धता र संरक्षण तथा शान्तिपूर्ण वातावरण स्थापना गरी व्यक्तिगत तथा राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरणलाई प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ।

मानवअधिकार कानुन र मानवीय कानुनको दुरूपयोग केवल एउटा राज्यको आन्तरिक मामिलामात्र नभएर यसको दायरा अन्तर्राष्ट्रिय परिधिसम्म फैलिएको छ। यदि यो अत्यधिक मात्रामा (excessive), गम्भीर (grave) र खतरापूर्ण (likely to peril) को अवस्थामा रहेको छ भने आन्तरिक मानवीय मूल्य र दर्शनसमेतको आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय ध्यान आकृष्ट हुन जान्छ। साथै यसबाट अन्तर्राष्ट्रिय हस्तक्षेपको लागि वातावरण तयार हुन पुग्दछ।

अर्को कुरा, संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीमा वारम्वार उठ्ने प्रश्न भनेको द्वन्द्वग्रस्त अवस्थाबाट गुज्रेको मुलुकमा संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकता कति छ भन्ने हो। यस अवस्थामा द्वन्द्वोत्तर मुलुकमा शक्तिको दुरूपयोगको कारण न्याय व्यवस्था विग्रही हुन्छ। जोखिम यो पनि रहन्छ कि शक्ति दुरूपयोगकर्ताको हस्तक्षेपको कारणबाट विद्यमान न्याय प्रणाली कमजोर अथवा भ्रष्ट वा अप्रभावकारी हुन सक्तछ। परिणामस्वरूप गम्भीर कसुरका अपराधीहरूमाथि मुद्दा चलाउने कार्य विद्यमान कानुन, मानव स्रोत, बजेट, संस्थाको स्वतन्त्र अस्तित्वजस्ता तत्वहरूको कमीबाट प्रभावित हुन पुग्दछ। यो स्थितिले गर्दा सो कार्य सम्पूर्ण रूपमा सम्पन्न गर्न पर्याप्त वातावरण उपलब्ध हुन नसक्ने हुँदा मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर घटनाहरूको छानविन, कानुनको शासन लागू गर्ने र दमनकारी घटनाका नायकहरू पत्ता लगाई कारबाहीको दायरामा ल्याउने कार्य निकै दुष्कर हुन जान्छ।

तसर्थ न्यायको परिपूरक प्रणालीको आवश्यकता महसुस गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायिक चरित्रको संयोजन गरेर राष्ट्रिय फौजदारी न्याय प्रणालीलाई सुदृढ गरिनुपर्ने परिकल्पना गरिएको हुन्छ। यसअनुरूप विभिन्न मोडल सहितको संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको खोजी भएको हो। यसप्रकार संक्रमणकालीन न्यायका उपागमहरू (Approaches of Transitional Justice) लाई राष्ट्रमा शान्ति, स्थायित्व, लोकतन्त्र, समानता, स्वच्छता र पीडित तथा तिनका परिवारप्रति न्याय दिने उद्देश्यबाट अत्यावश्यक र व्यवहारिक उपायका रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

संक्रमणकालीन न्यायले एकै समयमा के कुरा सम्बोधन गर्दछ भने कुनै पनि राष्ट्र वा समाज नयाँ शीराबाट पुनः संरचनातर्फ लागिरहेको हुन्छ र एउटा नयाँ शुरूवात (Gests a fresh start) को चरणमा रहेको हुन्छ। साथै संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी जुन संयन्त्र (Mechanism) छ, त्यसले यो नयाँ शुरूवात (Fresh start) को प्रक्रियालाई वास्तविक रूपमै सफल पार्न मद्दत पुऱ्याउँदछ। विषयवस्तुको तथ्ययुक्त विश्लेषणबाट यसको दायरा पत्ता लगाउन सकिन्छ। हुन त संक्रमणकालीन न्याय मात्र कुनै पनि राष्ट्रको नयाँ शुरूवात (Fresh tart) गर्ने संयन्त्र होइन। तर विगतमा सत्ताको बागडोर लिई सरकारमा रहेनहरूले क्षतिपूर्ति दिलाउन र भविष्यमा हिंसात्मक घटना दोहोरिन नदिनका लागि कतिपय अवस्थामा पश्चातदर्शी भएरसमेत समाधान निकाल्न सक्ने महत्वपूर्ण उपायका रूपमा संक्रमणकालीन न्याय पद्धतिलाई लिन सकिन्छ। तर जेसुकै भएता पनि न्यायको केन्द्रविन्दु भनेको पीडितहरू (Vic_ tims), द्वन्द्वबाट बाँचेकाहरू (Survivors) र उनीहरूका परिवारहरूप्रति नै लक्षित रहेको हुन्छ।

यसरी संक्रमणकालीन न्याय भनेको एउटा त्यस्तो न्यायिक प्रक्रिया हो, जसले विगतमा भएका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्निहित मूल्य मान्यताहरूमाथिको आक्रमणका परिणति र दमन (Atrocities) हरूलाई पुनः दोहोरिन नदिने प्रयास गर्दछ। अझै अगाडि भन्नुपर्दा, यसले विगतमा भएका मानवअधिकारको दुरूपयोग, आम संहार, अन्य प्रकारका गम्भीर प्रकृतिका सामाजिक घाउहरू जस्तै आमहत्या र आन्तरिक युद्धबाट सृजित अवस्थाहरूलाई समाजले कसरी हेरिरहेको

छ र त्यसको न्यायिक समाधानका लागि के कस्ता क्रियाकलापहरूको अपेक्षा गरिएको हुन्छ ताकि भविष्यमा अझै बढी प्रजातान्त्रिक, न्यायपूर्ण र शान्तिपूर्ण समाजको स्थापना गर्न सकियोस् भनेर आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरिरहेको हुन्छ।

३. संक्रमणकाल कहिलेसम्म पर्खिने विषय हो ?

संक्रमणकालीन न्यायमा समय अवधिका तर्कहरू महत्वपूर्ण हुन्छन्। यो अवधि कति लामो चल्न सक्छ भनेर सीमा निर्धारण गर्न पनि सम्भव देखिन्न। विभिन्न मुलुकको अभ्यास हेर्दा संक्रमणकालीन अवधिमा राज्यद्वारा शक्तिको वैध प्रयोगका मापदण्डहरू निरन्तर प्रवाहमा छन्, विगतका मापदण्डहरू अझै पूर्ण रूपमा अस्वीकार गरिएका छैनन् र नयाँ मापदण्डहरू अझै पूर्ण रूपमा सीमांकित भएका छैनन्। जबकि एक स्थिर, लोकतान्त्रिक शासनको सामान्य सन्दर्भमा न्यायको स्थिर अवधारणा स्थापित भएको हुन्छ- जसले राज्यको शक्तिको प्रयोगलाई वैध बनाउँछ। यस तर्कका केही चुनौतीहरू संक्रमणकालीन र सामान्य न्याय सन्दर्भहरू बीचको समानताहरूमा केन्द्रित छन्। पोस्नर र भर्म्युले तर्क गर्छन् कि स्थिर समकालीन लोकतन्त्रको तुलनामा संक्रमणकालीन न्यायको संघारमा रहेका मुलुकमा पनि न्यायको सन्दर्भ वास्तवमा केही फरक हुन सक्दैन- जसमा राजनीतिक व्यवस्था र न्यायको समान रूपमा परिवर्तन भएको हुन्छ।[१] यसबाहेक, एउटा अर्को तर्क पनि गर्न सकिन्छ कि संक्रमणकालीन अवधि र नयाँ शासनको बीचमा एक ओभरल्यापिङ हुन्छ। जब कानुनी सुधार हुन्छ र अक्सर पहिले पदमा बस्नेहरूले नयाँ व्यवस्थामा आएपछि पनि संक्रमणकालीन अवधिमा आफ्नो भूमिका कायमै राख्छन्- उनीहरूले नयाँ प्रणालीको पुनर्निर्माणका लागि आधारभूत रूपमा योगदान गर्न सक्दैनन्। यसलाई विद्यमान अवधारणाहरूले सम्बोधन गर्दैन। राजनीतिक मेलमिलाप सम्भव हुन आवश्यक पर्ने परिवर्तन र प्रक्रियाहरूको प्रभावकारी पद्धति चाहिन्छ। तर, यो विचारलाई चुनौती दिन हामीले संक्रमणकालीन सन्दर्भमा पुरानो व्यवस्था उदारवादी थिएन र संक्रमणकालीन अवधि चरित्रमा पूर्णतया भिन्न हुन्छ भन्ने कुरालाई विचार गर्नुपर्छ।

युद्धविराम वा शान्ति सम्झौताको माध्यमबाट पतन भएका सरकारहरूको लोकतन्त्रमा संक्रमणको समय र अवधि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसै बीच शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेर सरकारको संक्रमण अन्त्य हुँदैन। त्यसपछि लामो समयसम्म पनि संक्रमण जारी रहन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिनु जरूरी छ। संक्रमणकालीन न्याय अध्ययन र साहित्यले संक्रमणकालीन सरकारका विशिष्ट न्यायशास्त्र, नैतिक र प्रणालीगत एवं संस्थागत मुद्दाहरू पहिचान गर्दछ। संक्रमणकालीन विकासले प्राय: एउटा साझा चुनौतीको सामना गर्छ। पुरानो शासनबाट फौजदारी र नागरिक न्यायका लागि पूर्वव्यापी प्रणालीहरू प्रयोग गर्ने वा नयाँ स्थापनाहरूको विकास गर्ने भन्ने चुनौती रहेको हुन्छ। त्यसकारण यो विषय कहिले टुंगिन्छ भन्ने समय अवधि तोक्न गाह्रो छ। परिवर्तनपछि मुलुकमा स्थापित शक्तिहरूको राजनीतिक इच्छाशक्ति र कार्यकुशलतामा परिणाम निर्धारित हुन्छ। अर्को महत्वपूर्ण कुरा बाह्य शक्तिको इच्छा र चाहना एवं सहयोग र सद्भावमा पनि यो कुरा निर्भर रहेको हुन्छ।

[१] Posner EA and Vermeule, A. (2004). Transitional justice as general justice. Harvard Law Review, 117(3), pp. 761-825; Murphy, C. (2010) An Ethical Theory of Political Reconciliation. Cambridge, Cambridge University Press.

४.संक्रमणकालीन न्यायका सीमितताहरू

वर्तमानमा उपलब्ध अध्ययन र साहित्यहरूले लोकतान्त्रिक पद्धतिमा प्रवेश गरेका सरकारको संक्रमणकालमा न्यायका लागि विगतका गल्तीहरूको सार्वजनिक खुलासा आवश्यक रहेको कुरामा प्रकाश पार्दै आएको पाइन्छ। पतन भएको पुरानो शासनपछि विगतमा न्यायको विरूद्ध रहेका शक्ति समूहलाई सजायको प्रकृति कस्तो निर्धारण गरिनेछ भन्ने कुरामा नयाँ व्यवस्थामा आइसकेपछि पनि दुविधा उत्पन्न हुन्छ। खास गरेर अनैतिक कार्यहरू कडा सजायको अधीनमा हुनुपर्छ भन्ने जनताको ठूलो माग रहेको हुन्छ। प्रायः यो परिवर्तनको समयमा दण्डित हुनुपर्ने व्यक्तिहरू पुरानो शासनका अधिकारी वा सत्ताधारीहरू नै हुन्छन्। यसका लागि एउटा नवीन न्याय पद्धतिका रूपमा सामुदायिक हित र मेलमिलापको प्रयोगमा परिणत हुने न्यायको नयाँ अवधारणाको विकास भएको छ। त्यही नै संक्रमणकालीन न्याय हो र यो अद्वितीय छ।

यसबाहेक, पीडितहरूको पुनःस्थापना र सामाजिक न्याय व्यवस्थाको लागि उचित अपेक्षाका लागि, व्यक्तिगत पीडित र व्यक्तिगत अपराधीहरूलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक हुन्छ अन्यथा नयाँ सरकारको पुनःस्थापना दिगो हुने छैन भन्ने राष्ट्रहरूको अनुभवले देखाएको छ। राजनीतिक र नागरिक मेलमिलापका लागि विकसित पद्धति र अनुसन्धानका अवधारणाहरू गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनबाट ग्रस्त समुदायहरूको पुनर्निर्माणका लागि अत्याधुनिक प्रकृतिका हुन्छन्। त्यसकारण तिनीहरू संक्रमणकालका मुद्दाहरूमा सामाजिक सम्बन्धहरू निर्माण गर्न विशेष खालका साधनको रूपमा अबलम्बन गरिंदै आएका छन्।

उदाहरणका लागि दक्षिण अफ्रिकी सत्य र मेलमिलाप आयोग (TRC) लाई विचार गर्दा कतिपय अवस्थामा घोर मानवअधिकार उल्लंघनका दोषीहरूलाई समेत माफी दिइएको पाइन्छ। अन्यत्रको अभ्यासमा त्यो हदसम्मको समाधान पहिल्याएको र प्रयोग गरिएको पाइँदैन। दक्षिण अमेरिकामा त्यस्ता आयोगहरूको इतिहासमा पहिलोपटक विशेष शर्तहरू पूरा गर्दा आम माफी दिइएको थियो। यो अभ्यास थप सक्रिय प्रक्रिया थियो र मूलतः पीडित-अपराधी मेलमिलापको सिद्धान्तमा आधारित थियो। यसका योगदानहरूमार्फत TRC ले दक्षिण अफ्रिकी समाजलाई अन्यायपूर्ण विगतबाट न्यायोचित समाजमा रूपान्तरण गर्न मद्दत गर्‍यो जहाँ न्यायले एक प्रकारको त्यस्तो सर्वस्वीकार्य आदेशलाई स्थापित गरियो- जुन त्यहाँको समुदायको लागि नव निर्माणका खातिर ज्यादै महत्वपूर्ण छ। यसबाट यस्ता राष्ट्रहरू आफ्ना राजनीतिक मुद्दाहरूका लागि आफ्नै निर्णयहरू गर्न सक्षम हुनुपर्दछ र दिगो शान्ति स्थायित्व र विकासको लागि यो अति मूल्यवान हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

त्यसकारण संक्रमणकालीन न्याय सामान्य न्यायजस्तो केही होइन, र यो अद्वितीय अनि विशिष्ट छ किनभने प्रत्येक संक्रमणकालीन सरकारको आफ्नै गल्तीबाट विगतको मानवअधिकार उल्लंघनलाई सम्बोधन गर्नका लागि अक्षमता पनि देखिन सक्छ। तर जहीँ पनि कुनै पनि "one-size-fits-all" भन्ने मोडेल छैन। यही कारणले गर्दा प्रत्येकपटक सरकार वा शासन पतन हुँदा संक्रमणकालीन मुद्दाहरू र विगतका गलत कामहरूका लागि उत्तरदायी बनाउने जनचाहनाहरू सम्बोधन गर्न विशिष्ट परिस्थिति निर्माण हुँदै जाने देखिन्छ।

५. नेपालको सन्दर्भ

संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्यांकन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ। त्यसैले अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजन, सत्य अन्वेषण, क्षतिपूर्ति, संस्थागत सुधार, परीक्षणलगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध रूपमा विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। ती सबै कामहरूमा चुस्तता वा प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने कानुनहरू, सीपहरू र संस्थागत क्षमताहरू विद्यमान हुनु जरूरी छ।

द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानुनविरूद्धका वा मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर कसुरहरू रोक्ने, ती कसुरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानुनी राज्यको पुनःस्थापना गर्ने, तत्पश्चात् शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुर्‍याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्टहरू हुन्।

नेपालको सन्दर्भमा पनि उपर्युक्त स्थितिहरू वान्छित छन् भन्ने कुरामा कुनै विमति नहोला। तर ती स्थितिहरू स्वतः वा सहजै बहाल हुने कुराहरू भने अवश्य होइनन्। यसमा न्यायपालिकाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। यसका अतिरिक्त राज्यले नै नयाँ शिराबाट सोच्नु अति जरूरी हुन्छ। द्वन्द्वपूर्व, द्वन्द्वकालमा वा द्वन्द्वोत्तर कालमा पनि न्यायपालिका र कानुन कार्यान्वयनका निकायहरू थिए र छन्। पूर्ण रूपमा नभए पनि आधारभूत रूपमा कानुनी व्यवस्थाहरू पनि विद्यमान नभएका अवश्य होइनन्। कानुनी राज्यलाई पूर्ववत् वा यसको सिद्धान्तअनुरूप सही रूपमा सञ्चालनमा राख्नका लागि र कानुनी राज्यकै पुनःस्थापना गर्ने दृष्टिले पनि संक्रमणकालीन न्यायका चुनौतीहरूउपर उदासीनता प्रदर्शित गर्न मिल्दैन।

संक्रमणकालीन न्यायका मोडेलहरू विभिन्न राष्ट्रमा प्रभावकरी रूपमा खासगरी सन १९८० पश्चात् प्रयोगमा आइरहेको पाइन्छ। तथापि संक्रमणकालीन न्यायका यी मोडलहरूको व्यवहारिक प्रयोगमा धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने अवस्था त्यत्तिकै टड्कारो रूपमा रहेको छ। उपर्युक्त मोडेलहरूमध्ये कुनै एक मात्रको प्रयोगबाट संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य प्राप्त हुन सक्दैन। कतिपय अवस्थामा तिनीहरूलाई सँगसँगै अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ। विभिन्न अध्ययनहरूले पनि यस तथ्यलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ।

शुरूदेखि नै संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य प्राप्त गर्नको निम्ति देखा परेका चुनौतीहरूमा पीडितहरूको पहिचानको प्रश्न एकातिर छ भने अर्कोतिर दोषीहरूको पहिचान र सो प्रमाणित गर्न आवश्यक पर्ने ठोस प्रमाणको अभावबाट सिर्जित समस्याहरू पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ। अपराधका योजनाकार, घटनामा संलग्न उच्चस्तरका पदाधिकारी र मध्यमस्तरका एजेन्टहरूको संलग्नताको मात्रा छुट्याउन पनि त्यत्तिकै गाह्रो छ। त्यस्तै विश्वमा विजेताको न्याय (Victor's justice) लाई बढावा दिई पीडितहरूप्रतिको दायित्वलाई बेवास्ता गरिने खतरापूर्ण प्रचलनहरू पनि रहेका छन्। क्षतिपूर्ति यकिन गर्ने कार्य तथा फौजदारी कारबाहीको न्यूनता अथवा संस्थागत सुधारका प्रक्रियाहरू त्यति सहज र सरल देखिँदैनन्। संक्रमणकालमा लोकतान्त्रिक प्रक्रिया धेरै तरल अवस्थामा रहने भएकोले त्यसको सबलीकरणतर्फ त्यत्तिकै ध्यान जानु आवश्यक छ। नयाँ राज्यसत्ताले विगतका दुर्व्यवहारहरूप्रति उत्तरदायी व्यक्तिहरूलाई कानुनको दायरामा ल्याउन राजनीतिक रूपमा धेरै सन्तुलन गर्नुपर्ने अवस्था रहन्छ। यसबखत कानुनको शासन द्वन्द्व र युद्धबाट

आक्रान्त भई अत्यन्त कमजोर भएको हुन्छ । भ्रष्ट र अक्षम न्याय प्रशासनका कारणबाट आशातीत् न्याय प्राप्त नहुने खतरा पनि रहि नै रहन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले युद्धअपराधीहरूलाई न्यायको कठघरामा ल्याउन उत्प्रेरित गरेता पनि रूवाण्डा र युगोस्लाभियाको उदाहरण हेर्दा यो अत्यन्तै महँगो सावित हुन गएको छ ।

यसर्थ, माथिका चुनौतीहरू हेर्दा, संक्रमणकालीन न्यायको सर्वोत्तम समाधान न त फौजदारी कारबाही हो, न त सत्यनिरूपण वा जाँचबुझ आयोगहरू नै हुन् । फौजदारी कारबाहीमा मात्र जोड दिँदा पुनः युद्ध भड्किने खतरा रहन्छ भने सत्य निरूपण र मेलमिलापतर्फ बढी जोड दिँदा अपराधीहरूले उन्मुक्ति पाउने अर्को खतरा रहन्छ । यसबाट पीडितहरूप्रति गरिने न्याय पनि पूर्ण हुन सक्दैन । हुन त सत्य, न्याय, क्षमा र मेलमिलाप (Truth, Justice, forgiveness र healing) को माध्यमबाट विगतलाई बिर्सेर सुखद भविष्यको सिर्जना गर्नेतर्फ संक्रमणकालीन न्यायको पद्धतिले जोड दिएको हुन्छ । तर, फौजदारी उत्तरदायित्व र सामाजिक सद्भावबीचको पारस्परिक सन्तुलन कायम गर्न सकेमा मात्र यसको वास्तविक उद्देश्य पूरा हुन सक्दछ भन्ने मान्यतालाई कदापि बिर्सन हुँदैन ।

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा एउटा एकीकृत संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्था (Comprehensive transitional justice mechanism) अत्यावश्यक देखिन्छ । विगतमा भएका व्यापक मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा दोषीलाई कारबाही गर्न र त्यस्ता घटनालाई भविष्यमा कहिल्यै दोहोरिन नदिनको लागि यस प्रकारको न्यायिक संयन्त्र हुनु आवश्यक परेको हो । जो घटनाबाट पीडित भएका छन्- उनीहरूलाई उचित न्यायको अनुभूति दिलाउन पनि यसको आवश्यकता परेको हो ।

नेपालको वर्तमान न्यायिक संरचना, विद्यमान कानुन र न्याय प्रणालीबाट सशस्त्र द्वन्द्वको बेलामा घटेका व्यापक हिंसाका घटनाको छानविन गरी मानवअधिकारका उल्लंघनकर्ताहरूलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्न सक्ने क्षमता र सम्भावना देखिँदैन । त्यसकारण मुलुकमा दिगो शान्ति स्थापनाका लागि संक्रमणकालीन न्यायको एउटा बृहत् कार्यक्रम (Comprehensive Programme) ल्याउन जरूरी छ । जसअन्तर्गत संक्रमणकालीन न्यायका विभिन्न मोडलहरूमध्ये सत्य तथा मेलमिलाप आयोग (Truth and Reconciliation Commission) र फौजदारी उत्तरदायित्व बहन गराउने अभियोजनात्मक संयन्त्र उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेका छन् । यस उद्देश्य प्राप्तिका निमित्त राष्ट्रव्यापी रूपमा पीडितहरू, विभिन्न सरकारी अधिकारीहरू, सरोकारवालाहरू र नागरिक समाज (Victims, Various authorities, Stakeholders &Civil society) को बीचमा एकै मञ्चमा बसेर छलफल चलाउन आवश्यक देखिन्छ । नागरिक समाजका मुख्य अभिनेताहरू, विधायिकाका सदस्यहरू र अन्य सरोकारवालाहरूलाई सँगै राखेर पीडितको निम्ति न्याय दिलाउन आवश्यक पर्ने कुराहरू पहिचान गरी दोषिलाई कसरी कानुनी उत्तरदायित्व बोक्न सक्ने बनाउन सकिन्छ भन्नेबारेमा र कस्तो कानुनी संरचना आवश्यक पर्दछ- सोसमेत विचार गरी व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

यसप्रकार माथि उल्लेख गरिएका कार्यहरूको अतिरिक्त मानवअधिकारको पुनःस्थापना गरी मानिसहरूलाई भय, त्रास र अभावबाट मुक्त गर्ने, न्यायका सवालहरूको सम्बोधन गर्ने, आर्थिक विकासलाई प्रोत्साहित गर्ने र उत्तरदायी शासनको पुनःस्थापना गरी द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधान गर्ने कार्य नै संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य रहेको हुनाले त्यसतर्फ राज्यको विशेष ध्यान खिचिनुपर्दछ । संक्रमणकालीन न्यायसंग सम्बन्धित अन्य कुराहरूमा विधिको

सर्वोच्चता, कानुनको निष्पक्ष एवं स्वच्छ प्रयोग, शक्तिको पृथकीकरण, निर्णयको प्रक्रियामा सहभागिता, कानुनी निश्चितता र कानुनी एवं कार्यविधिगत पारदर्शिता हुनु अति नै आवश्यक हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा द्वन्द्वोपरान्त न्याय सम्पादन गर्ने संस्थागत सुधारहरू हुनुपर्दछ। द्वन्द्वोत्तर न्यायमा घटनाको गम्भीर अवस्थालाई सामान्यीकरण गर्ने उपायतर्फ ध्यान केन्द्रित हुनुपर्दछ न कि संक्रमणकालीन अवस्थाको डरलाग्दो समस्याको रूपमा। हाम्रो न्याय प्रणालीका आफ्ना थुप्रै कमिकमजोरीहरू रहेका छन्। यस अवस्थामा संक्रमणकालीन न्यायको नाउँमा बढी राजनीतिक सन्तुलन गर्ने निहुँमा अपराधीलाई उम्कने बाटो दिइनुहुँदैन। नेपाली फौजदारी कानुनमा न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गर्ने अभ्यासको पनि अभाव छ। हामीकहाँ पीडितहरूसँग सम्बन्धित सत्य जान्न पाउने, उपचार पाउने, क्षतिपूर्ति पाउने र न्यायिक प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागितासम्बन्धी कानुनको अभाव छ। अपहरण, बेपत्ता, बन्धक, आगजनी, अपराधमा आपराधिक समूहको प्रयोग, जबर्जस्ती प्रवेश, झुट्टा बक्ने, सम्पत्तिको आपराधिक रूपमा क्षति इत्यादिजस्ता विषयमा एकिकृत स्वरूपको कानुनहरूको अभाव छ। संगठित अपराधसम्बन्धी भएका कानुनहरू पनि पर्याप्त छैनन्। साथै अपराधको अनभिज्ञता र आदेशको उत्तरदायित्वसम्बन्धी कानुनको पनि अभाव छ।

अरू धेरै मुलुकमा समेत द्वन्द्वबाट लोकतन्त्रतर्फको बाटोमा प्रवेश गर्दै गर्दा कानुनको शासन लागू गर्नु भनेको कठिन र लामो बाटो भएको देखिएको छ। बाह्य वा आन्तरिक द्वन्द्वबाट गुज्रिएका राष्ट्रहरूमा उदय भएका प्रजातान्त्रिक शक्तिहरूको सामु कठिन चुनौतीहरू रहेका छन्। त्यहाँ द्वन्द्वको स्थिति तरल अवस्थामै रहेको पनि पाइन्छ। यस अवस्थामा राष्ट्रका आधारभूत कानुनहरूको परिवर्तन आवश्यक हुन्छ। मानव स्रोत र विशेषज्ञताको अभावले गर्दा न्यायपालिका र कानुन लागू गर्ने निकायहरूले ठीक ढङ्गले काम गर्न सकेको हुँदैन। सामाजिक सुरक्षाको अभाव, विभाजित जनसमुदाय र व्यापक मात्रामा गुमेको नागरिकहरूको आत्मविश्वासको कारणले गर्दा मानवअधिकारको संस्कृतिको अस्तित्व खतरामा परेको हुन्छ। अझै अगाडि भन्नुपर्दा, राज्यका निकायहरू क्षतविक्षत अवस्थामा रहने र आपराधिक तत्वहरू अझ शक्तिशाली हुने अवस्थाले गर्दा संक्रमणकालीन न्याय प्राप्त गर्ने चुनौती सरकारको सामु खडा भएको हुन्छ।

हरेक राजनीतिक सुनामीपश्चात् हरेक चीज पुनःर्निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। हरेक कामका लागि आकस्मिक उद्धारको आवश्यक पर्दछ। वास्तवमा संयुक्त राष्ट्रसंघ र यसका विशिष्टीकृत अन्तरसरकारी निकायहरूसँग खास प्रकारका कार्यक्रमहरू, अनुभव, विशेषज्ञता र क्षमता रहेको हुन्छ। तिनको उचित सहयोग अपेक्षित रहन्छ। तर जहिले पनि बाह्य क्षेत्रबाट निर्देशित कार्यक्रमहरूले राष्ट्रको विशिष्टीकृत आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्तैन भन्ने तथ्य पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। समयको दौरानमा नयाँ शक्तिहरूले अन्तर्राष्ट्रिय वास्तविकतासँग जुध्नुपरिरहेको हुन्छ र अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरू एवं भू-राजनीतिक बाध्यताहरूले गर्दा बाह्य सहयोगलाई पूर्णतः इन्कार गर्न सक्ने अवस्था पनि रहँदैन। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको दायराभित्र रहेर राज्यहरूले त्यस्ता सहयोगहरूलाई ग्रहण गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था रहेको हुन्छ।

यिनै वास्तविकताका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ध्यान द्वन्द्वग्रस्त मुलुकहरूमा तानिनु सर्वथा नराम्रो होइन। मात्र आवश्यकता के हो भने सहकार्यात्मक, तार्किक (Coherent), विस्तृत र एकीकृत पद्धतिका माध्यमद्वारा द्वन्द्वको

शान्तिपूर्ण अवतरण गराई राष्ट्रिय पुनःर्निर्माणतर्फका रणनीति र योजनाहरू लागू गरिनुपर्दछ । त्यसकारण द्वन्द्वबाट बाहिर निस्केका राष्ट्रहरूमा यसप्रकारको सहयोगका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा सन् २००५ मा अन्तर सरकारी शान्ति आयोग (Inter-Governmental Peacebuilding Commission) गठन भएको छ । यस आयोगको कार्य अनुभवबाट नेपालले पनि केही शिक्षा लिन सक्दछ ।

यसरी संक्रमणकालीन न्यायकामाथि वर्णित विभिन्न मोडलहरू प्रचलनमा भए तापनि मुख्तयतः यसका चारवटा खम्बाहरू हुन सक्ने तथ्यमा विश्व जनमत सहमत भएको पाइन्छ- जसमा पहिलो सत्य तथ्यको स्थापना, दोस्रो न्याय, तेस्रो क्षतिपूर्ति र चौथो संस्थागत सुधारहरू नै मुख्य रूपमा रहेका छन् । साथै द्वन्द्वरत समूहको परिचालन रोक्ने र निशस्त्रीकरण गरी समाजमा पुनःस्थापना गराउने (Demobilization, Disbarment & Reintegration-DDR) कार्यहरू यसैभित्र समावेश गरिएको पाइन्छ । ती कार्यहरूको पूर्ण प्रत्याभूतिद्वारा दण्डहीनताको अन्त्य र सदाको निम्ति द्वन्द्वको समाप्ती गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गरिनुपर्दछ । तर यो कार्य कठिन र चुनौतीपूर्ण मात्र छैन । प्रत्येक चरणमा व्यवधानहरू आइपर्दछन् । संक्रमणकालीन न्यायमा सजायमूलक न्याय (Punitive Jus-tice) मा भन्दा मेलमिलापको माध्यमद्वारा समाजको पुनःस्थापनामा विशेष जोड दिइनुपर्दछ । तर द्वन्द्वको कारक मानिएको मुख्य अपराधीहरूलाई अभियोजनको माध्यमबाट सजाय दिलाउने कुरामा कुनै पनि हालतमा सम्झौता गरिनुहुँदैन । यसका अतिरिक्त पुनःस्थापकीय न्यायका माध्यमद्वारा समाजमा दिगो शान्ति कायम गर्न सकिन्छ भन्ने तथ्यलाई आत्मसात् गर्नै पर्दछ । अतः अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको एकमात्र उद्देश्य दण्डहीनताको अन्त्य नै भएको र प्रत्येक राष्ट्रले दण्डहीनताको अन्त्य गर्न विभिन्न कानुनी तथा संरचनागत उपायहरू अवलम्बन गरी संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापन गर्नुपर्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन ।

६. केही सुझावहरू

१. अनुसन्धान र अभियोजन (Trials & Prosecution), सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), परिपूरण (Rep-aration), संस्थागत सुधारहरू (Institutional reforms), परीक्षण (Vetting) लगायतका संक्रमणकालीन न्यायका मोडेलहरू विभिन्न राष्ट्रमा प्रभावकरी रूपमा प्रयोगमा आइरहेको पाइन्छ । तथापि संक्रमणकालीन न्यायका यी मोडलहरूको व्यावहारिक प्रयोगमा धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने अवस्था त्यत्तिकै टड्कारो रूपमा रहेको छ । उपर्युक्त मोडेलहरूमध्ये कुनै एकमात्रको प्रयोगबाट संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य प्राप्त हुन सक्दैन । तसर्थ तिनीहरूलाई सँगसँगै अगाडि बढाउनुपर्ने हुँदा सत्य अन्वेषण (Truth Seeking) लाई नै पहिलो प्राथमिकतामा राखिनुपर्दछ ।

२. सत्य निरूपण आयोगसँग जोडिएको मुख्य प्रश्न गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूमा के कस्तो न्यायिक प्रक्रिया पूरा गरी दोषीलाई सजाय गर्ने भन्ने हो । अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले मानवअधिकारको गम्भीर उलंघन र मानवीय कानुनले अपराध मानेका कुराहरूमा दोषीलाई कार्यवाही नगर्ने कुरालाई कुनै हालतमा पनि क्षम्य मान्दैन । देशभित्रै न्यायिक कारबाही हुन नसक्ने अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय वा वर्णशंकर न्यायाधिकरणहरूमार्फत सुनुवाइ गरिएको उदाहरणहरूसमेत छन् । हाम्रो देशभित्र जे जस्तो जनशक्ति उपलब्ध छ त्यसलाई विचार गर्दा सत्य निरूपण आयोगबाट सत्यको खोजी गर्ने र यो कार्य देशभित्रै विशेष अदालतहरूमार्फत गरिनु व्यावहारिक र उपयुक्त देखिन्छ ।

३. सत्य निरूपण आयोगकै सन्दर्भमा नेपालको फौजदारी र देवानी कानुनहरूमा अझै पनि सुधार गर्नुपर्ने खाँचो छ। विद्यमान कानुनी व्यवस्थाबाट अहिलेको आवश्यकतालाई पूरा गर्दैन । कानुनी संरचना विस्तृत भयो भनेमात्र अहिले देखिएका कैयौं न्यायिक समस्याहरू क्रमशः समाधान भएर जानेछन्।

४. संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्यांकन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिईन्छ। त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन (Trials & Prosecution), सत्य अन्वेषण Truth Seeking, परिपूरण (Reparation), संस्थागत सुधार (Institutional reforms), परीक्षण (Vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध रूपमा विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। ती सबै कामहरूमा चुस्तता वा प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने कानुनहरू, सीपहरू र संस्थागत क्षमताहरू निर्माण गरिनु जरूरी छ।

५. नेपालको सन्दर्भमा एउटा एकिकृत संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्था (Comprehensive transitional justice mechanism) अत्यावश्यक देखिन्छ । विगतमा भएका व्यापक मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा दोषीलाई कारबाही गर्न र त्यस्ता घटनालाई भविष्यमा कहिल्यै दोहोरिन नदिनका लागि यस प्रकारको न्यायिक संयन्त्र हुनु आवश्यक परेको हो । जो घटनाबाट पीडित भएका छन्- उनीहरूलाई उचित न्यायको अनुभूति दिलाउन पनि यसको आवश्यकता परेको हो।

६. नेपालको वर्तमान न्यायिक संरचना, विद्यमान कानुन र न्याय प्रणालीबाट सशस्त्र द्वन्द्वको बेलामा घटेका व्यापक हिंसाका घटनाको छानविन गरी मानवअधिकारका उल्लंघनकर्ताहरूलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्न सक्ने क्षमता तथा सम्भावना देखिँदैन । त्यसकारण मुलुकमा दिगो शान्ति स्थापनाका लागि संक्रमणकालीन न्यायको एउटा बृहत् कार्यक्रम (Comprehensive Programme) ल्याउनु जरूरी छ।

७. संक्रमणकालीन न्यायका विभिन्न मोडलहरू मध्ये सत्य तथा मेलमिलाप आयोग (Truth and Reconciliation Commission) र फौजदारी उत्तरदायित्व वहन गराउने अभियोजनात्मक संयन्त्र उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेका छन् । यस उद्देश्य प्राप्तिको निमित्त राष्ट्रव्यापी रूपमा पीडितहरू, विभिन्न सरकारी अधिकारीहरू, सरोकारवालाहरू र नागरिक समाज (Victims, Various authorities, Stakeholders &Civil society) का बीचमा छलफल चलाउनु आवश्यक देखिन्छ।

८. माथि उल्लेख गरिएका कार्यहरूको अतिरिक्त मानवअधिकारको पुनःस्थापना गरी मानिसहरूलाई भय, त्रास र अभावबाट मुक्त गर्ने, न्यायका सवालहरूको सम्बोधन गर्ने, आर्थिक विकासलाई प्रोत्साहित गर्ने र उत्तरदायी शासनको पुनःस्थापना गरी द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधान गर्ने पनि संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य रहेको हुनाले त्यसतर्फ राज्यको विशेष ध्यान जानु पर्दछ।

९. संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित अन्य कुराहरूमा विधिको सर्वोच्चता, कानुनको निष्पक्ष एवं स्वच्छ प्रयोग, शक्तिको पृथकीकरण, निर्णयको प्रक्रियामा सहभागिता, कानुनी निश्चितता र कानुनी एवं कार्यविधिगत पारदर्शिता हुनु अति नै आवश्यक हुन्छ।

१०. हामीकहाँ पीडितहरूसँग सम्बन्धित सत्य जान्न पाउने, उपचार पाउने, क्षतिपूर्ति पाउने र न्यायिक प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागितासम्बन्धी कानुनको अभाव छ । अपहरण, बेपत्ता, बन्धक, आगजनी, अपराधमा

आपराधिक समूहको प्रयोग, जबर्जस्ती प्रवेश, झुट्टा बक्ने, सम्पत्तिको आपराधिक रूपमा क्षति इत्यादिजस्ता विषयमा कानुनको कार्यान्वयनको अभाव छ। संगठित अपराधसम्बन्धी भएका कानुनहरू पनि पर्याप्त छैनन्। साथै अपराधको अनभिज्ञता र आदेशको उत्तरदायित्वसम्बन्धी कानुनको पनि अभाव छ। ती अभावहरू पूर्ति गर्न आवश्यक कानुनी प्रबन्ध गरिनुपर्दछ।

७. निचोड

परिवर्तनका सिद्धान्तहरू स्थापना गर्दा संक्रमणकालीन न्यायले धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्दछ, किनकि यो विविध हस्तक्षेपहरू, जटिल र विवादित सन्दर्भ एवं सिद्धान्तहरू र व्यावहारिकतालाई सन्तुलनमा राख्न आवश्यक विधा हो। परिवर्तनको सामान्य दावी र अन्तर्निहित सिद्धान्तहरू पीडितको न्यायका पक्षमा प्रभावशाली रहन्छन्- जबकि संक्रमणकालीन न्यायका लागि कसुर प्रमाणित गर्न सत्यका आधारहरू धेरै कमजोर हुन्छन्। परिणामतः सधैं अत्यधिक अपेक्षाहरू र निराशामा परिणत हुने संभावना रहन्छ। त्यसकारण यस संक्रमणकालीन न्याय पद्धतिमा अद्वितीय परिवर्तनको सिद्धान्तको विकासले यस अवस्थालाई समाधान गर्न भूमिका खेल्न सक्छ। यो अद्वितीय परिवर्तनको मुख्य धाराबाट विकास भएका सिद्धान्तहरू र संक्रमणकालीन न्यायमा मूलधारको सोच दुवैको सन्तुलनबाट कहालीलाग्दो विगतलाई बिर्सने र नयाँ आशाका किरण फैलाउने गरी संयमित रूपमा अघि बढाइनुपर्दछ।

सत्यको खोजी वर्ष: ६, अंक: १, जेष्ठ २०८१

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको अनुसन्धानको अवस्था

यज्ञप्रसाद अधिकारी

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. २०५२ फागुन १ गतेबाट नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादीले) सशस्त्र संघर्ष शुरू गरेदेखि २०६३ मंसिर ५ गते नेपाल सरकार र माओवादीबीच सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको अवधिलाई सशस्त्र द्वन्द्वकालका रूपमा लिइन्छ। मूलतः जेनेभा महासन्धि, १९४९ को साझा धारा ३ ले गैह्र अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षबारे व्यवस्था भएकोले यसको नियमन गर्ने कानुन भनेको अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन हो- जसलाई युद्धको कानुन (Law of War) पनि भनिन्छ। राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षबीच भएको युद्धबाट मानवीय कानुन उल्लंघनका घटनाहरूको सत्यतथ्य उजगार गर्दै सत्य जान्न पाउने अधिकार, न्याय, परिपूरण, संस्थागत सुधारजस्ता विषयले विगतमा भएका ज्यादतीबारे सत्य जान्न पाउने पीडितको अधिकार एकातर्फ रहन्छ भने अर्कोतर्फ विगतमा भएका गल्तीबाट पाठ सिकेर भविष्यमा गल्ती नदोहोऱ्याउने प्रतिबद्धताका लागि समेत सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाको अनुसन्धान गर्न अपरिहार्य आवश्यकता रहेको हुन्छ।

२. सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटना

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा द्वन्द्वरत पक्षबाट द्वन्द्वमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन जेनेभा महासन्धि, १९४९ को साझा धारा ३ विपरीत भएका ज्यादती, मानवीय कानुनको उल्लंघन र जघन्य प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनसम्बन्धी घटना नै सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटना हुन्। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःसशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरूद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, सम्पत्ति कब्जा, विस्थापन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानुनविपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवताविरूद्धको अन्य अपराध भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ।[1] उपर्युक्त परिभाषाको विश्लेषण गर्दा नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनालाई राष्ट्रिय कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको दायरामा समेट्न खोजिएको देखिन्छ। मूलतः अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनले राष्ट्रहरूबीचको युद्धलाई अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षका रूपमा मानिन्छ र एउटा

सहसचिव, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

[1] बेपता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २ (ञ)

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

राष्ट्रको भूभागभित्र भएको सशस्त्र संघर्ष लाई गैह अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको (आन्तरिक) सशस्त्र संघर्षको रूपमा मानिन्छ। जुन साधारणतया गृहयुद्धको नामले चिनिन्छ।[२] तसर्थ सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका घटनाको निष्पक्ष जाँचबुझ, छानविन र अनुसन्धानपश्चात् सत्यको उजागर गर्दे न्याय परिपूरणका लागि पहल गरिनु अहिलेको आवश्यकता हो। राज्य सधैंभरि पीडित र तिनका परिवारप्रति प्रत्यक्ष रूपले जवाफदेही हुने गर्दछ। के भयो भन्नेबारे सत्य थाहा पाउने मात्र होइन-पीडितले न्याय अनूभूत गर्ने गरिएको हेर्ने अधिकार पनि रहेको हुन्छ। त्यसको लागि सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाको निष्पक्ष अनुसन्धान गरिनुपर्दछ। यसबाट नै संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाबमोजिम न्याय गरेको ठानिन्छ। निष्पक्ष अनुसन्धानबाट नै नेपालमा दण्डहीनताको अन्त्यका लागि कोसेढुङ्गा साबित हुन सक्दछ।

३. संक्रमणकालीन न्याय

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकार उल्लंघन तथा मानवताविरूद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनाको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य उजागर गर्ने, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्पारिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिपूर्णको व्यवस्थालगायत त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीका लागि सिफारिस गर्ने संयन्त्र नै संक्रमणकालीन न्याय हो। संक्रमणकालीन न्यायको लक्ष्य भनेकै सत्य जान्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्दै पीडितलाई परिपूरण न्यायसहित पीडकलाई जवाफदेही बनाउने, सामाजिक सद्भाव प्रबर्धन गर्ने, संस्थागत सुदृढीकरण गर्दै भविष्यमा त्यस प्रकारका ज्यादती नदोहोरिने कुराको सुनिश्चितताजस्ता विषय पर्दछन्। सत्य, न्याय, परिपूरणलगायतका अधिकारलाई सँगै र मिलाएर जानुपर्ने हुन्छ। कुनै एउटालाई प्राथमिकता दिई अर्कोलाई कम महत्व दिएर संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन। त्यसैले संक्रमणकालीन न्यायलाई समग्रतामा नै हेरिनुपर्ने हुन्छ।

४.नेपालमा द्वन्द्वकालीन घटनाको अनुसन्धान अवस्था

सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाको अनुसन्धानको अवस्थाबारे हेर्दा २०६३ मंसिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको (धारा ५.२.५) र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (ध) मा उल्लेख भएको थियो। संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रमार्फत १० वर्षे द्वन्द्वमा भएका मानवअधिकार उल्लंघन र ज्यादतीको अन्वेषण गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउने, पीडितलाई राहतसहित परिपूरण प्रदान गर्ने, दोषीलाई कारबाही गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने र विगतबाट पाठ सिकेर भविष्यमा त्यस प्रकृतिका कार्य दोहोरिन नदिन संस्थागत सुधारका लागि सिफारिस गर्ने प्रयोजनका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भएका थिए।[३] शुरूमा दुई वर्षका लागि गठन भएका यी संक्रमणकालीन संयन्त्रले कार्यसम्पादन गर्न नसकी पुनः दुई वर्ष म्याद थप हुँदासमेत कार्यसम्पन्न हुन सकेन। पुनः अर्को आयोग गठन भई उक्त आयोगबाटसमेत आशातीत प्रतिफल प्राप्त हुन सकेन। द्वन्द्वपीडितबाट ती आयोगबारे सम्पादित कामकारबाहीप्रति निराशाका अभिव्यक्ति सुनिन थाले। आयोगले माग गरेबमोजिम कानुनी सुधार तथा पर्याप्त जनशक्तिसहित बजेट व्यवस्थापन नभएको, कोभिड १९ को महामारीको

[२] तीर्थराज वन्त, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको विविध पक्षः एक अध्ययन, आईसीआरसी २०६३, पृ. २१

[३] २०७१ माघ २७ गते नेपालमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भएको।

कारणसमेत दोस्रो आयोगबाट पनि राजनैतिक नेतृत्व र सरकारप्रति गुनासो व्यक्त भए। पदाधिकारीविहिन अवस्थामा रहेको संक्रमणकालीन संयन्त्रबाट उजुरी व्यवस्थापनलगायतका कार्य भने हुँदै आएको पाइन्छ। मूलतः सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाको अनुसन्धानको अवस्था हेर्दा संक्रमणकालीन संयन्त्रमा दर्ता रहेको विचाराधीन उजुरीका चाङ एकातर्फ रहेको छ भने द्वन्द्वकालमा भएका अनुसन्धान, छानविन तथा विभिन्न निकायले गरिआएका द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघनको प्रतिवेदनसमेत रहेका छन्। केही प्रतिनिधिमूलक घटनालाई निम्नअनुसार विवेचना गर्न सकिन्छः-

- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग सशस्त्र द्वन्द्वको बेला २०५७ जेठ १३ गते गठन भएको थियो। यस आयोगमा दर्ता भएका तत्कालीन उजुरीहरूको विश्लेषण गर्दा गैह्र न्यायिक हत्या, मूलतः जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ विपरीत भएका ज्यादती, अपहरण, बेपत्ता, कब्जामा लिने कार्य, यातना विस्थापित, यौनजन्य हिंसाजस्ता घटनामा आयोगबाट तत्काल अनुसन्धान गरी सोको आधारमा नेपाल सरकारलाई सिफारिससमेत भएका छन्।[४] त्यस्तै गरी पिली कालीकोट, कोटबाडा कालिकोट, बाँदरमुडे माडी चितवन, मैना सुनुवारको सैनिक हिरासतमा हत्या काभ्रेपलाञ्चोक, चिसापानी र रतन्छा खोटाङ, मुक्ति अधिकारी लमजुङजस्ता घटनामा आयोगबाट अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्तिका लागि सिफारिस भएको,
- फापरबारी मकवानपुर, पनेना पोखराथोक र खिदीम गाविस (अर्घाखाँची) मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले गरेको हवाइ बमबारी र गोलीवारीमा परी बालबालिका र सर्वसाधारण मारिए भने ६ जना अन्य घाइते भए। यस अतिरिक्त नेकपा माओवादीबाट गरिएको बम विस्फोटनबाट १८ सर्वसाधारण घाइते भए र एकजना मारिए। यी घटनामा आयोगले कुनै पनि पक्षले सर्वसाधारणलाई जानीजानी हत्या गरेको वा लक्षित गरेको पाएन। भिडन्तको बेला वा त्यसपछिको अवधिमा नेकपा माओवादीद्वारा १४ सर्वसाधारणको अपहरण, सार्वजनिक भवनहरूको विनाश र जनमुक्ति सेनाको कारबाहीमा बालबालिकाको प्रयोग भएको र कब्जामा लिईसकेपछि हत्या गरिएको भनिएका शाही नेपाली सेनाका कतिपय सदस्यहरू र पाँच प्रहरीसम्बन्धी अध्ययन गरेको,[५]
- उच्चायुक्तको कार्यालयले गैह्र सैनिक क्षेत्रमा आक्रमण मार्फत र सर्वसाधारणका घर तथा विद्यालयलाई ढालको रूपमा प्रयोग गरी उनीहरूलाई खतरा पार्ने कार्य, नेपाली सेनाद्वारा गरिएको जथाभावी बमबारी र गोलाबारी, नेकपा माओवादीद्वारा घरेलु विस्फोटक पदार्थको प्रयोग, भिडन्तको क्रममा वा भिडन्त पछि नेकपा माओवादीद्वारा भएको सर्वसाधारणको अपहरण, सार्वजनिक भवनहरूको क्षति र विनाश, लडाईमा संलग्न नभएको अवस्थामा रहेका सुरक्षाकर्मीका परिवारका सदस्यहरूको जानीजानी हत्या गरिएको, बालबालिकालाई सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रयोग गरेको जस्ता घटनाको छानविन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको,[६]
- यसका अतिरिक्त नेपालका मानवअधिकार संघसंस्थाले द्वन्द्वपीडितको तथ्याङ्क संकलन गरी सशस्त्र

---

[४] रामेछापको दोरम्बा घटना, पाँचथरको नागी, सिराहाको धनगढी आदी घटनामा आयोगबाट सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीशको संयोजकत्वमा समिति गठन भएको।

[५] संयुक्त राष्ट्रसंघ नेपालस्थित संयुक्त संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयबाट नेकपा माओवादी र सुरक्षा फौजबीच भएका आक्रमण र भीडन्तहरूको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको उल्लंघनबारे गरिएको अनुसन्धान, जनवरी– मार्च २००६, पृ.७

[६] ऐ.ऐ. १७

> द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकार हनन र मानवताविरूद्धको अपराधमा पीडितलाई न्याय र पीडकलाई कानुनी कारबाही गर्ने कार्यमा उल्लेख्य कार्य गरेका छन्। प्रतिनिधिमूलक घटनाको विश्लेषण गर्दा रामेछाप जिल्लामा सशस्त्र द्वन्द्वमा सबैभन्दा धेरै कुटपिट, यातना, अमानवीय व्यवहार र अङ्गभङ्गका घटनाको रेकर्ड गरिए। यी घटनामा ६ सय ३८ जना पीडित भएका छन्। त्यसमा ५ सय १८ जना पुरूष र १ सय २० जना महिला रहेका छन्। जातीय हिसाबमा ब्राह्मण-क्षेत्री समुदायका ३ सय २९ जना र ४६ जना महिला रहेका छन्। जनजाति समुदायमा १ सय ८४ जाना पुरूष र ४१ जना महिला रहेका छन्। दलित समुदायका ३३ जना महिला र ५ जना पुरुष पीडित भएका छन्। पीडकलाई आधार बनाएर हेर्दा राज्यबाट ३ सय ८४, विद्रोही माओवादीबाट २ सय ३२ जना र दुवै पक्षबाट १६ जना र अज्ञात समूहबाट १ जना र कुन पक्षबाट पीडित भएको भन्ने नखुलेको ५ जना रहेका छन्।

त्यसपछिका धेरै घटनाहरू विस्थापित भएको देखिन्छ। विस्थापनका घटनाबाट कुल ४ सय जना पीडित भएको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ- जसमा ३ सय ६१ जना पुरूष र ३९ जना महिला पीडित भएका छन्। समग्रमा द्वन्द्वका कारण १ हजार ६ सय २० जना प्रत्यक्ष पीडित भएको देखिन्छ। त्यसमध्ये महिलाको संख्या २ सय १९ जना रहेको छ भने पुरूष १ हजार ४ सय १ जना रहेको छ।[७] द्वन्द्वप्रभावित जिल्लामध्ये एउटा जिल्लाको उल्लेखित तथ्याङ्कलाई द्वन्द्वको समयमा भएका ज्यादती मानवअधिकार उल्लंघन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको उल्लंघनको प्रकृति तरिकाको विश्लेषणबाट अन्य जिल्लामा भएका घटनाको समेत समग्र मूल्यांकन गर्न सकिन्छ। यसरी नागरिक समाज र राज्यका निकायको संयुक्त प्रयास स्वरूप प्रकाशन भएको तथ्याङ्कलाई समेत संक्रमणकालीन संयन्त्रले प्रमाणका रूपमा लिन सक्ने देखिन्छ।

५. संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिर

सर्वोच्च अदालतबाट राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा रहेका वा आयोगले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पेश गरेका द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघनसँग सम्बन्धित उजुरीहरू सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगका ऐन,आयोगको सक्षमता र स्वतन्त्रता तथा यस अदालतको आदेशबमोजिम कानुनमा संशोधन भएमा त्यस्ता उजुरीको नक्कल आफूसँग राखी सम्बन्धित आयोगहरूमा सक्कल उजुरीहरूलाई पठाइ दिनु भनी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई पत्राचार गर्न भनी परमादेशको आदेशसमेत जारी भएको पाइन्छ।[८] त्यसैगरी द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको उल्लंघन वा ज्यादतीका घटनालाई सम्बोधन गर्न राज्यद्वारा अपनाइने न्यायिक एवं गैह्र न्यायिक उपायहरूलाई संक्रमणकालीन न्यायका रूपमा व्याख्या भएको छ। यसअन्तर्गत सत्य पत्ता लगाउने, गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा अभियोजन गरी पीडकलाई कारबाही गर्ने, पीडितलाई पुग्न गएको हानिनोक्सानीको यकिन गरी परिपूरण प्रदान गर्ने र भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन आवश्यक संरचनागत, नीतिगत व्यवस्था गर्नेजस्ता उपाय पर्दछन्। सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दामा संक्रमणकालीन न्यायलाई परिभाषित गरेको छ। सर्वोच्च अदालतबाट भएका यी परिभाषा मूलतः अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र अभ्यासमा आधारित रहेका

[७] द्वन्द्वकालीन रामेछाप, द्धन्दकालीन रामेछाप पुस्तक प्रकाशन समिति, रामेछाप २०६८, पृ.२४

[८] अधिवक्ता विरेन्द्र प्रसाद थपलिया विरूद्ध राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग मुद्दा नं. ०७२–WO–०४५०, निर्णय मिति २०८० भदौ २४ गते

छन् । संक्रमणकालीन न्यायको महत्व र उद्देश्यका बारेमा समेत सर्वोच्च अदालतले द्वन्द्वकालमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनविरूद्धका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, त्यस्ता उल्लंघनका घटना दोहोरिन नदिने, संक्रमणकालीन न्यायको मुख्य सरोकारवाला पीडित हुने भएकोले उनीहरूमा आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउँदै कानुनी राज्यको पुनःस्थापना गर्ने र मेलमिलापको वातावरण बनाई शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै यसका अभीष्टहरू हुन् भनी सिद्धान्त प्रतिपादित गरेको पाइन्छ ।[९]

त्यसैगरी गोर्खा इकाइका तत्कालीन अध्यक्ष अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकाल,विद्यार्थी विपिन भण्डारी, दिलबहादुर राईलगायत ८३ जना व्यक्तिहरू बेपत्ता पारिएको सन्दर्भमा अदालतबाटै न्यायिक अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाइएको र बाँकी यस्तै प्रकृतिका बेपत्तासम्बन्धी विषयमा अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाई बेपत्ताको स्थिति सार्वजनिक गर्न, दोषीलाई कारबाही गर्न, पीडितलाई पुनःउद्धार, पुनःस्थापना, संरक्षण, क्षतिपूर्ति दिलाउने आदि कार्य गर्नका लागि छुट्टै र विशिष्टीकृत अधिकारसम्पन्न आयोग गठन गर्न सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो ।[१०]

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा द्वन्द्वरत पक्षहरूबाट भएका मानवअधिकार उल्लंघनसम्बन्धी घटनाहरूबारे तथ्यहरू स्थापित गर्न र द्वन्द्वको बेला सरकारी पक्ष, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र विद्रोही पक्षबाट वारम्वार अस्वीकार गरिएका विषयहरूबारे गहन अनुसन्धान गरी सत्यतथ्य स्थापित गर्न संक्रमणकालीन संयन्त्रको प्रमुख दायित्व र जिम्मेवारी हुनेमा विवाद हुन सक्दैन । घटना भएको लामो समयपछि घटना स्थापित गराउनु आफैमा चुनौतीपूर्ण कार्य हो । त्यसरी संकलन गरिएका तथ्य प्रमाणको गोपनीयता कायम राख्दै, फौजदारी कारबाहीका लागि ती प्रमाण र तथ्यहरू उपयोगी बन्न सकून् भन्ने धारणा सर्वोच्च अदालतले राखेको पाइन्छ । आयोगलाई सबै घटनाको जाँचबुझ गर्ने गरी स्पष्ट कार्यादेश, त्यस्तो जाँचबुझले अदालतलाई प्रतिस्थापित नगर्ने, समस्याको प्रकृतिअनुसार कुनै पनि स्रोतबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा जाँचबुझ गर्न सक्ने, बेपत्ता भएको व्यक्तिको स्थिति स्पष्ट नभएसम्म जाँचबुझ निरन्तर गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्ने तथा आयोगलाई आवश्यक ठाउँ, कार्यालय आदिको निरीक्षण गर्ने, बुझ्नुपर्ने देखिएका व्यक्तिहरूसँग बुझ्नेलगायतका अधिकार दिनुपर्छ भन्ने नजिर प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

६. द्वन्द्वकालीन मुद्दाको अनुसन्धानमा परिस्थितिजन्य प्रमाण

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको अनुसन्धान हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्व सुरू भएको २८ वर्ष बितिसकेको छ भने विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको १७ वर्ष पूरा भइसकेको छ । द्वन्द्वकालीन घटनाको यति लामो समय बितिसक्दासमेत संक्रमणकालीन न्यायप्रक्रिया अझैसम्म पनि टुंगोमा पुग्न सकेको छैन । त्यसका लागि द्वन्द्वकालीन घटनाका तत्कालीन अवस्थाका परिस्थितिजन्य प्रमाणको संकलन र मूल्यांकन गरिनुपर्ने हुन्छ । मूलतः तत्काल पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचार, प्रहरीमा दिएका जाहेरी दरखास्त, अदालतमा दर्ता गरिएका बन्दी प्रत्यक्षीकरण निवेदन, कारागार, हिरासतमा रहँदाका थुनुवा पुर्जी, स्वास्थ्य परीक्षण प्रतिवेदन, विभिन्न संघसंस्थामा रहेका अनुगमन

[९] लीलाधर भण्डारीसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाण्डौं, ने.का.प. २०६५, अंक ९, नि.नं.८०१२

[१०] अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रवीन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय सिंहदरवारसमेत ने.का.प. २०६४, अंक २, नि.नं ७८१७

प्रतिवेदनजस्ता दस्तावेजहरूलाई प्रमाणका रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी प्रत्यक्ष र परिस्थितिजन्य प्रमाणको मूल्यांकन तथा विश्लेषण गरी द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको अनुसन्धान, छानविन र तथ्य संकलन गर्न सकिन्छ ।

७. द्वन्द्वकालीन घटना अनुसन्धानमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको चरमोत्कर्षमा पुगेको बेला राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्थापना भएको हो ।[११] सशस्त्र द्वन्द्वको बेला आयोगमा अधिकांश उजुरी द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेका थिए । मानवअधिकार आयोगमा दर्ता उजुरीको आधारमा आयोगबाट जारी प्रेस विज्ञप्ति[१२] अनुसन्धान प्रतिवेदन र यसको आधारमा नेपाल सरकारलाई गरेका सिफारिसहरू महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा रहेको पाइन्छ । आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वका बेला २०५९ वैशाख १० गते नेपालमा आतंककारी समूहमा संलग्न केही व्यक्तिहरूलाई जिउँदो वा मृत रूपमा सरकारलाई बुझाउनेलाई विभिन्न पुरस्कारको घोषणा गरेको सार्वजनिक सूचनाबाट व्यक्तिको बाँच्न पाउने अधिकारको उल्लंघन हुने, कानुनी राज्यको सिद्धान्तलाई नकारात्मक असर पर्ने, मानवअधिकारसम्बन्धी मान्य सिद्धान्त र मूल्यमान्यतालाई निरूत्साहित पार्ने तथा हत्याहिंसालाई बढवा दिने सम्भावना रहने[१३] भन्दै सरकारको उक्त निर्णयबाट मानवअधिकारको गम्भीर हनन हुने निष्कर्ष निकालेको थियो ।

शेष सराजुललाई २०६० फागुन १६ गते राती/नेकपा माओवादीका कार्यकर्ताद्वारा अपहरण गरी घरमा आगजनी तथा लुटपाट गरेका,[१४] म्याग्दी जिल्लाको सदरमुकाम बेनी बजारमा २०६० चैत ७ गते माओवादीद्वारा आक्रमण गरी प्रमुख जिल्ला अधिकारी सागरमणि पराजुली, प्रहरी नायब उपरीक्षक रणबहादुर गौतम, जिविस उपसभापति, सुरक्षाकर्मी र कर्मचारीलाई कब्जामा लिएको, दैलेखका पत्रकार डेकेन्द्रराज थापाको माओवादीहरूबाट भएको हत्या र कतिपय सञ्चारकर्मीलाई हत्या गर्ने धम्की दिएको घटनाबाट जेनेभा महासन्धि,१९४९ को साझा धारा ३ को उल्लंघन भएको स्मरण गराउँदै व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिइसकेपछि कुनै पनि निहुँमा गरिने हत्यालाई युद्ध अपराधको श्रेणीमा राखिन्छ र समूहको नेतृत्व यस्तो अपराधप्रति जिम्मेवार हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्न तथा हतियारको बलमा सबै क्रियाकलापलाई न्यायोचित ठहऱ्याउन सकिन्छ- भन्ने सोचबाट मुक्त हुन माओवादी नेतृत्वलाई सचेत गराउन चाहन्छ भन्ने विज्ञप्ति[१५]जारी गरी सशस्त्र द्वन्द्वरत पक्षलाई मानवअधिकारको उल्लंघनबाट निस्कने परिणामप्रति समेत सचेत गराएको देखिन्छ ।

त्यसैगरी सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा देशभित्र धेरै मानिसहरू आस्थाका कारण आफ्नो थातथलो छोडेर बाहिर जानुपर्ने अवस्था रहेको थियो । यसरी मानिसहरू आफ्नो/ बासस्थानबाट बाहिर जानुपर्दा उनीहरूले आफ्नो सम्पत्ति छोडेर जानुपरेका कारण दैनिक जीवन चलाउन तथा खान बस्नको लागि समस्या एकातिर छँदैछ भने आन्तरिक विस्थापितका बालबालिकाहरू खाने बस्ने एवं औषधि उपचार तथा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारबाट समेत वञ्चित हुन पुगेका थिए । यसरी देशभित्रै अधिकांश ग्रामीण भेगहरूबाट राज्यपक्ष र विद्रोही पक्षका कारण आन्तरिक रूपमा विस्थापित हुन

[११] मानवअधिकार आयोग ऐन, २०५३ बमोजिम २०५७ जेठ १३ गते मानवअधिकार आयोग गठन भएको ।

[१२] आयोगको एक दशक महत्वपूर्ण प्रेस विज्ञप्तिहरू (२०५७–२०६७, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग पुल्चोक, ललितपुर ।

[१३] राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको २०५९ बैशाख १७ को प्रेस विज्ञप्ति ।

[१४] ऐ.ऐ. को २०६० चैत ९ को प्रेस विज्ञप्ति

[१५] ऐ.

पुगेका नागरिकहरूबाट आयोगमा दर्ता हुन आएका निवेदनका सम्बन्धमा अनुगमन, अनुसन्धान गरी प्राप्त प्रतिवेदनको अध्ययन गर्दा आन्तरिक विस्थापित घर फर्कन सक्ने वातावरण नभएको, नेकपा माओवादीले कब्जा गरेका घर जग्गा फिर्ता नगरेको भन्ने अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट देखिँदा अविलम्ब विस्तृत शान्ति सम्झौता[१६] र २०६४ पुस २३ गते सम्पन्न सम्झौताको कार्यान्वयन गरी कब्जा गरेका घरजग्गा शीघ्रातिशीघ्र फिर्ता गर्न नेकपा माओवादीलाई पत्राचार गरी सोको बोधार्थ शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई पठाउने निर्णय भएको पाइन्छ।[१७]

८. निष्कर्ष

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा गैर न्यायिक हत्या, यातना, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य, आन्तरिक रूपमा विस्थापित, बाल सैन्यको प्रयोग, यौन हिंसाजस्ता ज्यादतीका घटना रेकर्ड भएका छन् । संक्रमणकालीन संयन्त्र गठनसँगै ती संयन्त्रमा सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाको उजुरीसमेत दर्ता भएका छन् । कतिपय घटनाको प्रमाणसहित र कतिपय घटनामा बिनाप्रमाण पनि उजुरी दर्ता भएको पाइन्छ। सशस्त्र द्वन्द्व समाप्त भई विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको पनि वर्षौं बितिसकेको छ। द्वन्द्वकालीन घटनाको शंकारहित तवरबाट पुष्टि गर्न र दोषीलाई कारबाहीलगायत न्यायिक प्रक्रियाका लागि यथोचित प्रमाणको आवश्यकता पर्दछ। यद्यपि द्वन्द्वरत पक्ष, राजनीतिक दल, पीडित आदि सरोकारवालाबीच स्थानीय तहमा मेलमिलापमार्फत विवादको समाधानको लागि भने शंकारहित रूपमा यथेष्ट प्रमाण आवश्यक नपर्न पनि सक्दछ । नेपालको शान्तिप्रक्रिया र द्वन्द्वकालका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको उल्लंघनका घटनाको विश्वसनीय अनुसन्धानलाई भने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायले नजिकबाट नियालिरहेका छन्।

सत्य जान्न पाउने, न्याय, परिपूरणजस्ता पीडितका आधारभूत मानवअधिकारका विषय रहेका छन् । विगतको द्वन्द्वबाट पाठ सिकेर भविष्यमा द्वन्द्व नदोहोऱ्याउने प्रतिबद्धतालाई विश्वसनीय बनाउनु त्यत्तिकै महत्वपूर्ण विषय हो। कम्बोडिया, दक्षिण अफ्रिका, फिलिपिन्सजस्ता देशमा लामो समयसम्म जारी सशस्त्र संघर्षभन्दा फरक रूपमा रहेको नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वमा भएका घटनालाई समेत त्यही रूपमा बुझ्न सकिन्छ। द्वन्द्वकालमा भएका ज्यादती र मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको अनुसन्धान गर्न जति ढिलाइ हुँदै जान्छ- त्यति नै घटनाबाट पीडित व्यक्तिको मृत्यु हुने, प्रत्यक्षदर्शी, साक्षीको मृत्यु, घटनास्थलबाट अर्को ठाउँमा बसाइसराइ, स्थानान्तरणको कारणसमेत सबुत प्रमाण प्राप्त हुने सम्भावना न्यून रहन्छ। त्यसका अतिरिक्त २०७२ वैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्प आदिका कारण पीडितसँग रहेका कागज प्रमाणसमेत नष्ट हुन गएको जस्ता यथार्थ हामीहरूबीच रहेको छ।

तसर्थ संक्रमणकालीन संयन्त्रअन्तर्गत गठित सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले जे जति कार्य सम्पन्न गरेको छ- सीमित स्रोत साधनका बाबजुद सम्पन्न गरेको कामप्रति सन्तुष्टि लिँदै पीडित समुदायको मागबमोजिम कार्य हुन नसकेको यथार्थलाई बुझेर शीघ्रातिशीघ्र कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अदालत, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलगायत विभिन्न निकायमा रहेका उजुरी, सिफारिस, फैसला, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सामग्री राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति आईसीआरसी, संयुक्त

[१६] पूर्वपाद् १२, पृ. ४

[१७] आयोगका नीतिगत सिफारिसहरू (वि.सं २०५७–२०६१) पृ. ११ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, पृ. ११।

राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) लगायतका अनुगमन प्रतिवेदनसमेतलाई प्रमाणका रूपमा आधार लिई परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा समेत छानविन, तथ्य संकलन गर्दै मूलत द्वन्द्वकालमा भएका ज्यादती र गम्भीर मानवअधिकार हननका घटनाको परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई समेत आधार लिई द्वन्द्वकालमा भएका घटनाको प्रवृत्ति र प्रकृति पत्ता लगाउन सकिन्छ। वर्तमान अवस्थामा विगतमा विभिन्न ठाउँमा छरिएर रहेका प्रमाणलाई एकीकृत गरी तिनका आधारमा संक्रमणकालीन संयन्त्रबाट थप र विस्तृत अनुसन्धान गरी संक्रमणकालीन संयन्त्रलाई तोकेको जिम्मेवारी पूरा गर्दै लामो समयदेखि टुङ्गोमा पुग्न नसकेको नेपालको संक्रमणकालीन न्यायलाई टुंगोमा पुऱ्याउनु अहिलेको आवश्यकता हो।

द्वन्द्वपीडितको पुनःस्थापनाका सम्बन्धमा नेपालले गरेको अभ्यास: एक विश्लेषण

राजन कुमार के.सी.

सारांश

नेपालमा वि.सं.२०५२ बाट शुरू भएको सशस्त्र द्वन्द्व २०६३ मा विस्तृत शान्ति सम्झौतामार्फत अन्त्य भयो । अन्य मुलुकको भन्दा नेपालको द्वन्द्व मौलिक ढंगबाट समाधान उन्मुख छ । द्वन्द्वको स्थायी समाधानको प्रमुख विषय नै पीडितको पुनर्स्थापना हो । यो सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण कार्य पनि हो । द्वन्द्वका खास पीडितहरू पत्ता लगाउने कार्य नै कठिन र जटिल हो । पुनर्स्थापना भनेको पहिले जुन अवस्थामा थियो सोही अवस्थामा ल्याउने विषयसम्म मात्र सीमित रहदैन । अत: पुनर्स्थापना एउटा विषयसँग मात्र सम्बद्ध हुदैन । पुनर्स्थापना व्यक्तिको आर्थिक, सामाजिक, भौतिक, शैक्षिक, मानसिक, शारीरिक, धार्मिक, वैचारिक र राजनैतिकलगायत अन्य विषयसँगसमेत सम्बद्ध हुन्छ । द्वन्द्वले व्यक्ति र समाजमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा हानि वा नोक्सानी पुऱ्याएको हुन्छ जसको भौतिक रूपमा मात्रै सहज निर्धारण हुन सक्दैन । यद्यपि द्वन्द्वको स्थायी समाधानका लागि द्वन्द्वपीडितको पुनर्स्थापना गर्नु अनिवार्य शर्त हो । पीडितको पुनर्स्थापनाबिना द्वन्द्वको स्थायी समाधान सम्भव हुँदैन ।

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको वर्तमान अवस्था अन्त्य नभइसकेको तर काम शुरू भए मध्यम विन्दुमा रहेको अवस्था छ । अहिले केवल पीडित पहिचान भएता पनि आधिकारिक निकायबाट पीडक यकिन गरेको अवस्था छैन । यसर्थ अहिलेको विन्दुमा पुनर्स्थापकीय न्याय (Restorative Justice) पद्धतिअनुरूप प्रयोग भएको अवस्था देखिँदैन । अत: यो लेख मूलत: पीडितको पुनर्स्थापना (Rehabilitation) मा आधारित छ । यद्यपि एकाङ्की भएता पनि पीडितको परिपूरणका विषयमा पुनर्स्थापकीय न्याय (Restorative Justice) सिद्धान्तबमोजिम गरिएको देखिएको हुँदा ती विषयहरू पनि समावेश गरिएको छ । तर पीडितले कहिले ? कसबाट ? कुन प्रकारको परिपूरण प्राप्त गरेका छन् भन्नेबारेमा विस्तृत विवेचना गरिएको छैन । केवल नेपालले द्वन्द्वपीडितको पुनर्स्थापनाका लागि भए गरेका कामकारबाहीका बारेमा मात्र सीमित छ । यस लेखमा विषय प्रवेश, पुनर्स्थापना, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, नेपालले गरेको अभ्यास, सम्बद्ध ऐन कानुन, सर्वोच्च अदालतको न्यायिक दृष्टिकोण, संक्रमणकालीन न्याय सम्पादनका प्रक्रिया, परिपूरण सिफारिस र निर्धारणका बारेमा चर्चा गरिएको छ । अन्त्यमा दुवै आयोगबाट भएका पछिल्लो कामकारबाहीका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

अधिवक्ता/निर्देशक, नेपाल पुनर्स्थापकीय न्याय मञ्च

प्रमुख शब्दावली: द्वन्द्वपीडित, परिपूरण, पुनःस्थापना।

१. विषय प्रवेश

हरेक समाजमा सामाजिक अन्तर्विरोध रहन्छ। अन्तर्विरोधरहित समाज कल्पना गर्न सकिँदैन। यही अन्तर्विरोधबाट वर्गसंघर्ष शुरू हुन्छ । शक्तिशाली र कमजोर, शासक अनि शासितबीचको अन्तर्विरोधले नै वर्गसंघर्षको जन्म हुन्छ । यहि दुई पक्षबीचको असमझदारी वा असहमति नै द्वन्द्व हो । यही वर्गसंघर्षबाट जन्मेको द्वन्द्वलाई तत्काल उचित सम्बोधन गर्नुपर्दछ। अन्यथा अन्ततोगत्वा द्वन्द्व युद्धमा परिणत हुन सक्छ। विशेषगरी राजनीतिक, धार्मिक र सांस्कृतिक द्वन्द्वहरू व्यक्तिले आत्मसात् गरेको सिद्धान्तमा देखिएको असमानताका कारण सिर्जना हुने गर्दछ। सबै आवश्यकता शक्तिबाट मात्र सम्भव छ भन्ने प्रवृत्तिले गर्दा द्वन्द्व सिर्जना हुने गर्दछ। अतः चरम एवं अधिक शक्तिका कारण विकास होइन द्वन्द्व सिर्जना हुन्छ। त्यसैले शक्तिसिर्जित द्वन्द्व युद्धमा परिणत हुन पुग्दछ। यिनै द्वन्द्वको कारणबाट मानिसहरू पीडित हुन पुग्दछन्।

नेपालमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक परिवर्तनका लागि वि.सं. २०५२ देखि सशस्त्र द्वन्द्वको शुरू भयो। यस सशस्त्र द्वन्द्वबाट ठूलो मात्रामा मानवीय तथा भौतिक क्षति हुनुका साथै हजारौँ मानिस बेपत्ता पारिए। हजारौँ पीडित हुन पुगे। अन्तत: तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) र राज्य पक्षबीच २०५२ फागुन १ गतेदेखि चलेको द्वन्द्व अन्त्यका लागि २०६३ साल मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता[१] सम्पन्न गरियो।

द्वन्द्व समाधानको सबैभन्दा प्रमुख विषय भनेको सझौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन हो। सोही सम्झौता कार्यान्वयन गर्ने क्रममा शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा उल्लिखित प्रावधान र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ बमोजिम सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, सशस्त्र द्वन्द्वका पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने, सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाका पीडित व्यक्तिहरूलाई परिपूरणको व्यवस्थाका लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने र त्यस्तो कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने उद्देश्यले स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय आयोग गठनका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ (यस पछि ऐन मात्र भनिएको) जारी भयो। सोही ऐनका आधारमा नेपाल सरकारको निर्णयानुसार दुईवटा छुट्टाछुट्टै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (यसपछि आयोग भनिएको) गठन भयो। यो ऐनको दुईपटक संशोधन भई तेश्रो संशोधनको तयारीमा छ।

यी गठन भएका आयोगहरूको उद्देश्य द्वन्द्वको दीर्घकालीन समाधान र व्यवस्थापन तथा द्वन्द्वकालीन घटनाको सत्य तथ्यको अन्वेषण तथा अनुसन्धान गरी वास्तविक तथ्यको आधारमा द्वन्द्वपीडितलाई पुनर्स्थापना गर्नु नै हो।

पुनर्स्थापना भनेको पहिले जुन अवस्थामा थियो, सोही अवस्थामा फर्काउने विषयसम्म मात्र सीमित रहँदैन। अत: पुनर्स्थापना एउटा विषयसँग मात्र सम्बद्ध हुँदैन । पुनर्स्थापना व्यक्तिको आर्थिक, सामाजिक, भौतिक, शैक्षिक, मानसिक, शारीरिक, धार्मिक र राजनैतिकलगायत अन्य विषयसँगसमेत सम्बद्ध हुन्छ। जसले गर्दा व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष

वा अप्रत्यक्ष रूपमा हानि वा नोक्सानी भएको हुन्छ, जसलाई निर्धारण गर्न पनि कठिन हुन्छ । यद्यपि पीडितको स्थायी पुनर्स्थापना हुनु अति जरूरी र आवश्यक छ। द्वन्द्वको स्थायी समाधानका लागि द्वन्द्वपीडितको पुनर्स्थापना गर्नु अनिवार्य शर्त हो। द्वन्द्व समाधानको कठिन कार्य नै पीडितको पुनर्स्थापना हो। घटनाका वास्तविक पीडितको पहिचान र निजहरूको सुरक्षा प्रत्याभूत गर्नु ठूलो चुनौती हो। विस्तृत शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधान, नेपालको संविधान र कानुनबमोजिम पीडित पुनर्स्थापनासम्बन्धी कार्यहरू आयोगहरूलगायत तोकिएका निकाय वा संस्थाहरूबाट भइरहेको देखिन्छ।

२. द्वन्द्वपीडितको पुनर्स्थापनासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

युद्धको समयमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व एवं घटनाहरूको छानविन तथा अनुसन्धान गरी दोषीलाई कानुनी ढंगले कारबाही गर्ने र पीडितलाई उचित परिपूरण दिने नीति अवलम्बन गरिएको देखिन्छ। विभिन्न देशहरूले आफ्नै ढंगले द्वन्द्वपीडित (यसपछि पीडित भनिएको) पुनर्स्थापनालाई सम्बोधन गरी द्वन्द्व समाधान गरिएको पाइन्छ।

ग्वाटेमालामा स्मारक, पार्कको निर्माण र पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउन सिफारिस गरिएको थियो भने सिफारिसमा पीडकको नाम उल्लेख गर्न नपाइने सहमतिबमोजिम प्रतिवेदनमा नाम समावेश गरिएको थिएन। **दक्षिण अफ्रिकामा** सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको प्रतिवेदन पश्चात् पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप तथा पीडितलाई परिपूरणलगायत आवश्यक क्षतिपूर्ति दिइएको थियो । राष्ट्रिय मेलमिलाप र एकता कायम राख्न सबै दोषीहरूलाई तत्कालीन राष्ट्रपति नेल्सन मण्डेलाबाट आम माफी दिइएको थियो।

पेरूमा समाजका गरिब र पिछडिएका वर्ग सबैभन्दा बढी प्रभावित भएकाले परिपूरण एवं क्षतिपूर्ति दिन र राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलापको वातावरण तयार गर्न सिफारिस गरिएको थियो भने **जर्मनीमा** छानविन आयोगले अक्टोबर ३ तारिखलाई एकीकरण दिवस घोषणा, जनचेतनाको लागि सूचनाकेन्द्र स्थापना गर्दै पीडितहरूलाई आवश्यक सहयोग प्रदान गरिएको थियो। **टिमोर लिस्तेको** आयोगले परिपूरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र मृत्यु भएका व्यक्तिहरूको नाममा स्मरण तथा संग्रहालय निर्माण गर्न पनि सिफारिस गरिएको थियो।

३. द्वन्द्वपीडितको पुनर्स्थापना सम्बन्धमा नेपालले गरेको अभ्यास

नेपालले कार्यापालिकाको निर्णयहरूबाट, व्यवस्थापिकाबाट आवश्यक कानुनहरू तर्जुमा गरेर र न्यायपालिकाबाट आदेश एवं न्यायिक दृष्टिकोणमार्फत पीडित पुनर्स्थापनाका कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ । आयोगहरूबाट पनि यस सम्बन्धमा कार्य हुँदै आएको छ। ती कार्यहरू यस प्रकार छन् :-

३.१. कार्यपालिकाबाट भएका निर्णयहरू

द्वन्द्वको समाप्तिपश्चात् शान्तिप्रक्रियाको समग्र कार्य गर्न मन्त्रिपरिषद्ले निर्णयहरू गरेको थियो। विस्तृत शान्ति सम्झौता पछि कार्यपालिका स्तरमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका क्षतिको परिपूर्ति एवं पीडितलाई सम्बोधन गर्नका लागि २०६३ चैत्र १८ मा शान्ति तथा पुनर्निमाण मन्त्रालय गठन[२]का साथै पीडितको लगत संकलन र

[२] यो मन्त्रालयले खासगरी द्वन्द्वको क्रममा नष्ट भएका संरचनाको पुनर्निर्माण र द्वन्द्वको क्रममा पीडितहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखेको थियो।

मापदण्डसमेत तयार गर्न कार्यदलसमेत गठन गऱ्यो।

यसैगरी तत्कालीन सरकार र संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तबीच सम्पन्न सम्झौताअनुसार देशभरि मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन पालन भए/नभएको अनुगमन, संरक्षण र प्रवर्द्धनका निम्ति नीति तर्जुमा कार्यान्वयनमा सल्लाह, मानवअधिकारसँग सम्बन्धित सरोकार निकायहरूलाई परामर्श गर्न र तात्कालीन सरकारलाई प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउने कार्यादेश प्राप्त भई २०६१ माघ १९ गते उच्चायुक्तको कार्यालयको स्थापना भयो। यस कार्यालयले द्वन्द्वरत दुवै पक्षद्वारा भएका उल्लघंनका आरोपहरूको तथ्य अन्वेषण र अनुसन्धान शुरू गरेको थियो।[३]

आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले २०७२।११।३० स्वीकृत गरी बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ र सत्य, निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नियमावली, २०७२ जारी गरेको छ। दुवै नियमावलीमा सबै व्यवस्था एउटै छन्। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नियमावलीमा ४ वटा व्यवस्था क्रमशः मेलमिलापका लागि सूचना प्रकाशन गर्ने[४], मेलमिलाप गराउने[५], क्षमादानका लागि निवेदन दिने[६], र क्षमादानको सिफारिस गर्ने[७] थपिएका छन्।

नेपाल सरकार तथा आयोगबाट आवश्यकता अनुसार द्वन्द्व समाधानसम्बन्धी ऐन नियमका व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कार्यविधि, निर्देशिका र मापदण्डले सहजता र सहजीकरणका हुने हुँदा संवाद परामर्श तथा सञ्चार नीति, २०७२, द्वन्द्वबाट क्षति भएका भौतिक पूर्वाधारहरूको पुनर्निमाण/पुनर्स्थापना तथा शान्तिका लागि विकास कार्यक्रम संचालन कार्यविधि, २०६५, नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायतासम्बन्धी (प्रथम संशोधन) कार्यविधि, २०६८, आमाबाबु गुमाएका बालवालिकाको पुनःस्थापन कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६८ जारी भएको छ।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले पीडित बालवालिका, बृद्ध, अपाङ्ग तथा महिलामैत्री बनाउनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७२, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको उजुरी छानविन कार्यविधि, २०७३, पीडित परिचयपत्र उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०७७, उजुरी छानविन, सत्य अन्वेषण तथा प्रतिवेदन लेखनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७९ जारी गरेको छ।

द्वन्द्वपीडितहरूका लागि आर्थिक सहायता एवं राहतसम्बन्धी मापदण्ड, २०६४ खारेज गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदारलाई राहत प्रदान गर्ने (प्रथम संशोधन) निर्देशिका, २०६८ लागू गरिएको छ। शान्तिको लागि विकास कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०६८, द्वन्द्वप्रभावित क्षेत्र विशेष कार्यक्रम संचालन निर्देशिका, २०६८, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन निर्देशिका, २०७३ समेत जारी भएका छन्।

परिचयपत्र प्राप्त पीडित तथा पीडित परिवारलाई निजहरूको परिवारजनले गरेको योगदानको कदर र सम्मान गर्न संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकारहरूबाट सेवा, सुविधा, छुट तथा सहुलियत प्रदान र सशस्त्र द्वन्द्वपीडितका मागलाई सम्बोधन गर्न बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले “परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिलाई प्रदान गर्नुपर्ने सेवा, सुविधा, छुट तथा सहुलियतका लागि नेपाल सरकारसमक्ष ११ बुँदे सिफारिस गरेको छ।

३.२. व्यवस्थापिकाबाट तर्जुमा भएका कानुनहरू

पुनर्स्थापनाका कार्यहरू कानुनसम्मत बनाउन कानुनले नै निर्दिष्ट गर्नुपर्ने भएकोले आवश्यक पर्ने स्पष्ट नीति, र कार्य सम्पादन सहजीकरणका लागी ऐन, नियमावली, कार्याविधि एवं निर्देशिका निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । ती कानुनहरू मुख्यत यस प्रकार छन्:-

- **बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९**

  २०६९।१२।०१ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबीन, सत्य, निरूपण तथा मेलमिलाप आायोगका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ जारी गरियो । यस अध्यादेशमा एउटै आयोग गठन गर्ने, सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविनलगायत मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने, पीडित वा निजको परिवारलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने, र क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने कार्यहरू तोकिएको थियो ।

- **संविधान निर्माण**

  विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि २ वटा संविधानहरू बने । पहिलो सात संसद्वादी राजनीतिक दलहरू र सशस्त्र युद्धरत माओवादीद्वारा संयुक्त रूपमा २०६२/०६३ मा भएको संयुक्त जनआन्दोलनमार्फत तत्कालीन पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाबाट २०६३।१०।५ गते नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भयो भने सो संविधानबमोजिम भएको निर्वाचनद्वारा गठित संविधानसभा (दोश्रो) बाट निर्माण भई मिति २०७२/०६/०३ का राष्ट्रपतिबाट नेपालको संविधान जारी भयो ।

३.३. न्यायपालिकाबाट जारी भएका आज्ञा आदेशहरू

द्वन्द्व समाधानसम्बन्धी ऐन कानुनका केही विवादित विषयहरू र सरकारले गरेका निर्णयहरू कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले न्यायिक दृष्टिकोणसहित आदेशहरू जारी गर्दै पीडितहरूको पुनर्स्थापनाको सवालमा न्यायपालिकीय भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले मुख्यतः देहायका विषयमा न्यायिक दृष्टिकोण राखेको छः-

- **सेवा वा सहुलियत र समानता सम्बन्धमा**

  द्वन्द्वपीडित व्यक्तिहरूलाई राज्यबाट प्रदान गरिने सेवा वा सहुलियत सम्बन्धमा समानताविपरीत नहुने गरी कानुनी व्यवस्था गरी उचित र आवश्यक व्यवस्थापन गर्नु भनी निर्देशनात्मक आदेश भएको छ ।[८] एउटा समिति गठन गरी समितिको सिफारिसबमोजिम निवेदकलगायतका पीडितहरूलाई सहुलियत प्रदान गर्ने काम कारबाही गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ ।[९]

[८] भीमप्रकाश ओलीसमेत विरुद्ध प्रम तथा म.प.का. समेत, २०६१ सालको रिट नं. ३३९४, आदेश मिति २०६२।१०।२८

[९] भोजराज तिमल्सेनविरुद्ध नेपाली कांग्रेस पार्टीसमेत, २०६३ साल रिट नं. ०९२०, आदेश मिति २०६४।०९।०२

- **पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्व सम्बन्धमा**

  अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरू, विदेशी तथा मानवअधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूको निर्णय, हाम्रो संवैधानिक प्रावधानसमेतबाट बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानुनी कारबाही गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था नदेखिने आदेश भएको छ ।[१०]

- **पीडकलाई पीडित मान्न नसकिने**

  युद्धरत पक्ष विपक्षबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको व्यापक उल्लंघनद्वारा निर्दोष पक्षका उपर पुऱ्याएको शारीरिक, मानसिक, आर्थिक क्षति, मौलिक अधिकारको उल्लंघन वा भावनात्मक पीडा पुऱ्याइएको व्यक्तिहरूलाई पीडित मान्न सकिन्छ । सोअन्तर्गत पीडकलाई समावेश गर्न नसकिने आदेश भएको छ ।[११]

- **सम्पत्ति फिर्ता, नोक्सानीको क्षतिपूर्ति तथा पीडित कोष स्थापना सम्बन्धमा**

  जिल्लास्तरिय सम्पत्ति फिर्तासम्बन्धी समिति गठन गरी सो समितिमार्फत प्रक्रिया पूरा गरी कब्जा भएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नु गराउनु तथा कब्जा भए देखि हालसम्म भएको सम्पत्तिमा भएको हानि नोक्सानी वा ह्रास तथा कब्जा भएको सम्पत्तिबाट आय हुनेमा सो आयमा भएको हालसम्मको नोक्सानी मूल्यांकन गरी सो नोक्सानीको क्षतिपूर्तिसमेत यो आदेश भएको ३ महिनाभित्र निवेदकहरूको मागबमोजिम सम्पत्तिको वास्तविक धनीलाई फिर्ता दिनु, दिलाउनु र सम्पत्ति कब्जाको कारण भएको क्षतिबाट पीडित हुन पुगेकालाई राहत पुऱ्याउन क्षतिपूर्तिका लागि एउटा कोष खडा गर्नु भनी परमादेश जारी भएको छ ।[१२]

३.४. आयोगबाट द्वन्द्वपीडितको पुनर्स्थापन सम्बन्धमा गर्नुपर्ने कार्यहरू

समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्पारिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्न, सो घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिचयपत्र प्रदान गरी परिपूरणको व्यवस्था गर्न तथा त्यस्तो कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने उद्देश्यसहित गठित दुईवटा स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग[१३] र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग[१४] गठन भएका छन् । यी आयोगबाट द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि गर्नुपर्ने काम कारबाहीहरू मुख्यतः यस प्रकार छन् :-

- **उजुरी तथा निवेदन आव्हान**

---

[१०] राजेन्द्र ढकालको हकमा रवीन्द्र ढकालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत, ने.का.प. २०६४, अंक २, नि.नं. ७८१७ (आदेश मिति २०६४।०२।१८)

[११] सुमन अधिकारीसमेत विरूद्ध प्रम तथा म.प.का. समेत, ने.का.प. २०७३, अंक १०, निर्णय नं. ९६८९ (आदेश मिति २०७२।०५।०९)

[१२] लीलाधर भण्डारीसमेत विरुद्ध प्रम तथा म.प.का.समेत, ने.का.प. २०६५ अंक ९, नि.नं. ८०१२, (आदेश मिति २०६५।०९।२३)

[१३] https://ciedp.gov.np/ हेरिएको मिति २०८०।०९।११ गते

[१४] http://trc.gov.np/pages/2/70332091/ हेरिएको मिति २०८०।०९।११ गते

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा पीडित वा निजका तर्फबाट आयोगमा उजुरी दिन सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्ने र उजुरी दिन चाहने पीडित आफैं वा निजका तर्फबाट कसैले आयोग वा आयोगले तोकेको स्थानमा उपस्थित भई वा हुलाक, इमेल वा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट आफूसँग भएका सबै प्रमाण संलग्न गरी उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।[१५]

- **उजुरी तथा निवेदन उपर छानविन**

  आयोगमा दर्ता भएको उजुरी वा जानकारीका सम्बन्धमा आयोगले कुनै सदस्य वा ऐन बमोजिम उपसमिति वा कार्यटोली गठन गरी प्रारम्भिक छानविन गर्न वा गराउन सक्नेछ। प्राप्त प्रतिवेदन तथा उजुरी वा जानकारीको गाम्भीर्यताको आधारमा विस्तृत छानविन गर्नुपर्ने देखेमा छानविन सम्पन्न गर्नुपर्ने अवधि, कार्यादेश तथा आवश्यक सहयोगी कर्मचारीको नामसमेत उल्लेख गरी आयोगका कुनै सदस्य, उपसमिति वा कार्यटोलीलाई अनुसन्धान अधिकारी तोक्न सकिनेछ।[१६]

- **वास्तिविक पीडक तथा पीडितको यकिन वा पहिचान**

  द्वन्द्वको वास्तविक पीडक र पीडितको एकिन गर्ने दायित्व आयोगलाई नै रहेको छ। पीडित तथा पीडकको एकिन गर्न[१७] आयोगमा दर्ता भएको उजुरी वा जानकारीको सम्बन्धमा सम्बन्धित पीडितसँग कुनै कुरा बुझ्न आवश्यक भएमा आयोगले पीडितलाई बोलाई थप जानकारी लिन सक्नेछ।[१८]

- **मेलमिलाप गराउन सक्ने**

  पीडक वा पीडितले मेलमिलापका लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न, पीडितलाई हुन गएको क्षतिवापत मनासिब क्षतिपूर्ति पीडकद्वारा उपलब्ध गराउन, सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त ठाउँमा पीडक, पीडित तथा निजका परिवारलाई सम्मिलित गराई मेलमिलाप समारोह आयोजना गर्न, पीडक, पीडित तथा निजका परिवारको संलग्नतामा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मरेका व्यक्तिको सम्झनास्वरूप प्रतिमा वा सार्जनिक स्थल निर्माण गर्न वा स्तम्भ खडा गर्न लगाउन, मेलमिलापसम्बन्धी विभिन्न लेख, रचना, निबन्ध, गीत, चित्र आदि प्रकाशन गर्न लगाई पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ।[१९]

४. द्वन्द्वपीडितको पुनःस्थापना सम्बन्धमा भएका कानुनी व्यवस्थाहरू

हाल पीडितको पुनर्स्थापना सम्बन्धमा नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायतासम्बन्धी (प्रथम संशोधन) कार्यविधि, २०६८, ऐन र सोको नियमावलीहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन् यिनमा भएका व्यवस्था मुख्यतः निम्नानुसार छन् :-

४.१. नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायतासम्बन्धी (प्रथम संशोधन) कार्यविधि, २०६८

- **मृत्युवरण गरेका तथा शहिद र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको हकदारलाई प्रदान गरिने राहतः-**

  मृत्युवरण गरेका व्यक्तिका हकदारलाई जनुसुकै स्रोत वा निकायबाट आर्थिक राहतस्वरूप अधिकतम दश लाखसम्म उपलब्ध गराइनेछ। सोमध्ये हालसम्म जनुसुकै स्रोत वा निकायबाट तीन लाखभन्दा बढी प्राप्त नगरेको तर एक लाखसम्म प्राप्त गरिसकेका मृत्युवरण गरेका व्यक्तिका हकदारलाई तीन लाख नपुगेसम्म

बढीमा दुई लाखसम्म थप आर्थिक सहायता उपलब्ध गराइने।[२०]

- **अपहरण वा बेपत्ता भएका व्यक्ति वा निजका हकदारलाई राहतः-**

  द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत पक्षहरूले कुनै पनि निर्दोष नागरिकलाई अपहरण गरी वा बेपत्ता पारी ३० दिनभन्दा बढी अवधिसम्म आफन्त तथा आम सञ्चारसमेतको सम्पर्कभन्दा बाहिर अज्ञात स्थलमा राखेको भनी प्रहरी प्रतिवेदनबाट प्रमाणित हुन आएमा अपहरण वा बेपत्ता भएको त्यस्तो व्यक्ति वा निजका नजिकको हकदारलाई राज्यका तर्फबाट राहतस्वरूप एकमुष्ट पच्चीस हजार रूपैयाँ राहत उपलब्ध गराइने।[२१]

- **विधवा र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पत्नीका लागि आर्थिक सहायताः-**

  द्वन्द्वका अवधिमा द्वन्द्वका कारण मृत्यु एवं बेपत्ता भई राज्यका तर्फबाट राहत उपलब्ध गराइएका सर्वसाधारण मृतकका विधवा पत्नीलाई र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पत्नीलाई जीवन निर्वाहका लागि आर्थिक सहायतास्वरूप एकपटक एकमुष्ट पच्चिस हजार रूपैयाँ उपलब्ध गराइने।[२२]

- **अपाङ्गता भएकालाई आर्थिक सहायतासम्बन्धी व्यवस्थाः-**

  द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वका कारणबाट अपाङ्ग भएको प्रमाणित भई द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति-परिवार तथा संरचनाको लगत संकलन कायर्दलको प्रतिवदेनमा नाम समावेश भएका व्यक्तिहरूलाई सरकारका तर्फबाट पूर्णरूपमा अपाङ्ग भएका व्यक्तिलाई एकपटक एकमुष्ट दुई लाख रूपैयाँ र अन्यका हकमा अपाङ्गताको प्रतिशतको आधारमा दुई लाख रूपैयाँलाई पूर्णाङ्क मानी सोही अनुपातमा आर्थिक सहायता उपलब्ध गराइने।[२३]

- **कर्मचारीहरूलाई दिइने थप आर्थिक सहायताः-**

  कर्मचारीहरूलाई उपलब्ध गराइने थप आर्थिक सहायताको हकमा सम्बन्धित ऐन, नियममा व्यवस्था भएबमोजिम गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयले कारबाही चलाउने।[२४]

- **मृतकका सन्ततिहरूका लागि छात्रवृत्तिः-**

  द्वन्द्वका अवधिमा सोको कारण मृत्यु भई राज्यका तर्फबाट निजका हकदारलाई राहत उपलब्ध गराइएको भएमा मृतकका बढीमा तीनजना सन्तानहरू (छोरा वा छोरी) लाई राज्यद्वारा देहायबमोजिम निःशुल्क छात्रवृत्तिको व्यवस्था मिलाइने प्रबन्ध छ।[२५]

  - प्राथमिक विद्यालय तहको लागि दश हजार रूपैंयाँ,
  - निम्नमाध्यमिक तहको तहको लागि बाह्र हजार रूपैयाँ मात्र,
  - माध्यमिक विद्यालय तहको लागि चौध हजार रूपैयाँ र

[२०] नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी (प्रथम संशोधन) निर्देशिका, २०६८ को प्रकरण १७

[२१] ऐ.ऐ को प्रकरण ५.१

[२२] ऐ.को प्रकरण १.३

[२३] ऐ.को प्रकरण २.९

[२४] ऐ.को प्रकरण २६

[२५] ऐ.को प्रकरण १.२

- प्रमाणपत्र तह वा उच्च माध्यमिक तहको लागि सोह्र हजार रूपैयाँ
- यो छात्रवृत्ति १८ वर्षको उमेरसम्मका विद्यार्थीलाई मात्र उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ ।

➢ **द्वन्द्वका समयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका छोराछोरीलाई छात्रवृत्तिः-**

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा अपाङ्ग भएको भनी द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति परिवार तथा संरचनाको लगत संकलन कार्यदल प्रतिवदेनमा नाम समावेश भएका र अपाङ्गता ५० प्रतिशतभन्दा बढी भएका व्यक्तिका छोराछोरीलाई द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वका कारणबाट मृत्यु भएका व्यक्तिका छोराछोरीलाई उपलब्ध गराइने छात्रवृत्तिसरहकै रकम उपलब्ध गराइने ।[२६]

➢ **द्वन्द्वपीडित व्यक्ति तथा परिवारका सदस्यहरूका लागि वैदेशिक रोजगारः-**

वैदेशिक रोजगारमा द्वन्द्वपीडित तथा विस्थापितहरू र तिनका परिवारका सदस्यहरूको सहज पहुँच पुऱ्याउन द्वन्द्वपीडित तथा विस्थापितहरू र तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको लागि निश्चित सीट सुरक्षित गर्नुका साथै उनीहरूमा भएको योग्यता, सीप, दक्षता एवं क्षमताका आधारमा वैदेशिक रोजगारमा पठाउन प्राथमिकता दिइनेछ ।[२७] द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वका कारण घाइते भई उपचार गराइरहेका घाइतेहरूलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सिफारिसमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयमार्फत उपचार खर्च उपलब्ध गराइने ।[२८]

➢ **सरकारी कार्यालय रहेको व्यक्तिको घर क्षतिबापत क्षतिपूर्तिः-**

द्वन्द्वको अवधिमा सोका कारण व्यक्तिगत सम्पत्ति क्षति भएकोमा नेपाल सरकारले सरकारी कार्यालयहरूले भाडामा लिएको घर द्वन्द्वरत पक्षबाट क्षति भएमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सिफारिसमा शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयले क्षतिपूर्तिस्वरूप क्षतिबराबरको रकम उपलब्ध गराउने ।[२९]

➢ **अन्य व्यक्तिगत सम्पत्ति क्षतिबापत क्षतिपूर्तिः-**

द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत पक्षबाट व्यक्तिगत चल, अचल सम्पत्ति क्षति पुऱ्याएकोमा निर्धारित मापदण्डबमोजिम सम्पत्ति क्षतिको मूल्याङ्कनका आधारमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध हुने ।[३०]

➢ **सुरक्षा व्यवस्थापनको क्रममा कृषि गतिविधि गर्न नपाएर भएको क्षतिपूर्तिः-**

द्वन्द्वको अवधिमा सुरक्षा व्यवस्थापनका लागि राखिएका सुरक्षा निकायहरूले कायम गरेको सुरक्षा क्षेत्रभित्र कृषि गतिविधि सञ्चालन गर्न नपाई क्षति भएकोमा स्थानीय सुरक्षा समितिको निर्णयका आधारमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सिफरिसमा सम्बन्धित जग्गाधनीलाई क्षतिबराबरको रकम क्षतिपूर्तिको रूपमा जग्गा प्रयोग गर्ने सुरक्षा इकाइको केन्द्रीय निकायले उपलब्ध गराउने ।[३१]

---

[२६] ऐ. को प्रकरण १.२.९

[२७] ऐ.को प्रकरण ६.२

[२८] ऐ.को प्रकरण २

[२९] ऐ. को प्रकरण ३

[३०] ऐ. को प्रकरण ३.२

[३१] ऐ. को प्रकरण ३.३

- **सुरक्षानिकायले प्रयोग गरेको भाडाका सवारी साधनको क्षतिपूर्तिः-**

  द्वन्द्वको अवधिमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने सिलसिलामा सुरक्षानिकायले प्रयोग गरेको भाडाका सवारी साधन द्वन्द्वरत पक्षबाट क्षति पुऱ्याएकोमा श्रम तथा यातयात व्यवस्था मन्त्रालयले सवारी साधन प्रयोग गर्ने सुरक्षा इकाइको केन्द्रीय निकायको राय लिई क्षति भएको स्थानको जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सिफारिसमा क्षतिबराबरको रकम क्षतिपूर्तिस्वरूप सवारी धनीलाई उपलब्ध गराउने ।[३२]

- **बन्द वा नाका बन्दीको समयमा भएका सवारी साधन क्षतिबापत क्षतिपूर्ति**

  द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत पक्षले आयोजना गरेको बन्द वा नाकावन्दीको बेला सरकारले गरेको आह्वानअनुरूप सञ्चालन गरिएका सार्वजनिक प्रयोगका यात्रुवाहक तथा मालवाहक सवारी साधनहरू द्वन्द्वरत पक्षबाट क्षति पुऱ्याएकोमा वर्गीकरण र मापदण्डअनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारीले बन्द वा नाका बन्दीको समयमा तत्कालीन सरकारले आह्वान गरेअनुरूप सञ्चालन गर्दा क्षति भएको भनी स्पष्ट किटान गरी पठाएको सिफारिसका आधारमा श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयले सम्बन्धित सवारी धनीलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने ।[३३]

४.२. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य, निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१

- आयोगले छानविन गरिसकेपछि आयोगले पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न, पुनरूद्धार वा पुनःस्थापना गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्न र उपयुक्त सम्झेमा पीडित वा अवस्थाअनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचार, सीपमूलक तालिम, बिनाव्याज वा सहुलियतपूर्ण ब्याजमा ऋण सुविधा, बसोबासको व्यवस्था, रोजगारको सुविधा, आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने[३४] आयोगले पीडितलाई कुनै सुविधा, सहुलियत प्रदान गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा सिफारिस गर्नुअघि निजको इच्छा वा माग बुझी निजको प्राथमिकताअनुसार सुविधा, सहुलियत तथा अन्य व्यवस्थाका लागि सिफारिस गर्नुपर्ने ।[३५]
- पीडितको मृत्यु भइसकेको अवस्थामा पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति, सुविधा र सहुलियत निजको परिवारको निजकको सदस्यलाई उपलब्ध गराइने ।[३६]
- आयोगले छानविनको सिलसिलामा कुनै पीडितलाई तत्काल उद्धार गर्नुपर्ने देखिएमा आयोग आफैँले वा नेपाल सरकार, सुरक्षानिकाय वा कुनै संस्थाको सहयोग लिई त्यस्तो व्यक्तिलाई उद्धार गर्नुपर्ने ।[३७]
- आयोगले पीडितलाई पर्न गएको हानी नोक्सानीको गाम्भीर्यलाई समेत दृष्टिगत गरी तीन लाख रूपैयाँसम्म क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने, आयोगको छानविनबाट पीडितलाई शारीरिक वा मानसिक उपचार गराउन, पुनरूद्धार वा पुनस्थार्पना गर्न वा मनोविमर्श प्रदान गर्न आवश्यक देखिएमा आयोगले त्यसको आधार, कारण र अवस्थासमेत उल्लेख गरी नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नुपर्ने ।[३८]

---

[३८] ऐ.को नियम ३० (१) र (३)

- आयोगले पीडित वा अवस्थाअनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई देहायको सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने[३९]।
    - अध्ययन गर्न चाहनेलाई स्नातक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा,
    - अध्ययन गर्न नचाहने वा नसक्नेका लागि निजको योग्यता तथा इच्छाअनुसारको सीपमूलक तालीम,
    - कुनै व्यापार वा व्यवसाय गर्न चाहने बेरोजगार पीडितलाई पाँच लाख रूपैयाँसम्म बिनाब्याज वा सहुलियत ब्याजमा ऋण सुविधा,
    - नेपालभित्र बसोबासको व्यवस्था नभएका पीडितको हकमा पाँच लाख रूपैयाँसम्मको बसोबासको व्यवस्था,
    - शारीरिक रूपले कमजोर भएका पीडितलाई एक लाख रूपैयाँमा नबढाई सरकारी स्वास्थ्य संस्थाबाट स्वास्थ्योपचार।
- आयोगले पीडितलाई क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहुलियतका लागि सिफारिस गर्दा पीडितलाई पुग्न गएको वास्तविक क्षति, मानसिक पीडा वा यातना, शारीरिक, मानसिक र आर्थिक अवस्था, पीडितको उमेर, आश्रित परिवारको संख्या, जीविकोपार्जनको निमित्त न्यूनतम खर्च, नाबालक छोराछोरीको संख्या आदिको मापदण्ड अवलम्बन गर्ने।[४०]
- आयोगले छानविनबाट कसैले पीडितको कुनै सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता र सम्पत्ति कब्जा वा जफत भएको कारण हुन गएको वास्तविक क्षति यकिन गरी नेपाल सरकारबाट पीडितलाई मनासिब क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्ने।[४१]
- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा घटना घटाउने पीडकलाई कानुनबमोजिम क्षमादानका लागि सिफारिस गर्नुअघि आयोगले पीडितलाई हुन गएको क्षतिवापत मनासिब क्षतिपूर्ति पीडकद्वारा उपलब्ध गराउन लगाउन सक्ने।[४२]
- आयोगले छानविन गरिएका, तामेलीमा रहेका र छानविनबाट पत्ता लागेका वास्तविक सत्य तथ्य, मेलमिलाप, परिपूरण सिफारिस र क्षमादान आदि सम्पूर्ण विवरण समावेश गरी समय/समयमा नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने।[४३]

५. पीडितको परिपूरण सम्बन्धमा आयोगबाट भएका पछिल्ला कार्यहरू

[३९] ऐ.को नियम ३१ (१)

[४०] ऐ.को नियम ३२

[४१] ऐनको दफा २४

[४२] ऐ.को दफा २६

[४३] ऐ.को दफा २७

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप दुवै आयोगहरू २०७१ माघ २७ गठन भएका थिए। पहिलोपटक नियुक्त भएका आयोगका पदाधिकारीहरूको कार्यकाल २०७७ माघ २५ गते समाप्त भयो फेरि थप भएन। दोश्रो पटक नियुक्त भएका पदाधिकारीहरूको पुन: २०७९ असार मसान्तसम्म कार्यकाल रहेको थियो। यो लेख तयार हुँदाका दिनसम्म दुवै आयोग पदाधिकारीविहीन अवस्थामा छन्। तथापि आयोगहरूले उजुरी छानविन सम्बन्धमा हालसम्म गरेका कार्यका आधारमा द्वन्द्वपीडितको राहत तथा पुनःस्थापना सम्बन्धमा केही काम गरेको देखिन्छ। ती कार्य मुख्यतः निम्नानुसार देखिन्छः-

५.१. **द्वन्द्वपीडित परिचयपत्र प्राप्त गरेका हालसम्म कुनै राहत प्राप्त नगरेका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारलाई अतिरिक्त राहतस्वरूप रू. दश लाख नगद प्रदान गर्न सिफारिसः-** बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट पीडित पहिचान गरि परिचयपत्र प्राप्त परिवारमध्ये २०७९।३।२२ सम्म ५५१ परिवारलाई अन्तरिम राहतस्वरूप रू. १० लाखका दरले राहत उपलब्ध गराईदिन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएकोमा ९३ परिवारलाई मात्र सो राहत उपलब्ध गराइएको छ। ४५८ परिवारको हकमा हालसम्म निर्णय गरिएको छैन। पहिलो चरणमा ९१ परिवार, दोश्रो चरणमा ९३ परिवार, तेश्रो चरणमा १७७ परिवार, चौथो चरणमा १७५ परिवार र पाँचौं चरणमा १५ परिवारलाई राहत उपलब्ध गराई दिन नेपाल सरकारलाई उक्त सिफारिस गरिएको थियो।[४४]

५.२. **पीडित परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिलाई प्रदान गर्नुपर्ने सेवा, सुविधा, छुट तथा सहुलियत सम्बन्धमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष गरेको सिफारिस, २०७७:-** परिचयपत्र प्राप्त पीडित तथा पीडित परिवारलाई ऐनको दफा २३ (१) (२) बमोजिम राज्यको तर्फबाट सेवा, सुविधा तथा सहुलियत उपलब्ध गराई निजहरूको परिवारजनले गरेको योगदानको कदर र सम्मान गर्न संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकारहरूबाट सेवा, सुविधा, छुट तथा सहुलियत प्रदान गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न सम्बन्धित ऐन, नियमावली, कार्यविधिमा संशोधन गर्न वा आवश्यकताअनुसार निर्देशिका, मापदण्ड जारी गरी तत्काल सम्बोधन गर्न आयोगबाट २०७७।९।०६ को निर्णयानुसार २०७७।१२।०४ मा नेपाल सरकारसमक्ष पेश गरिएको छ।[४५] यसमा गरिएका सिफारिसका बुँदाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :-

- **आरक्षण सम्बन्धमाः-**
  - संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको सरकारी सेवा र नेपाल सरकारको पूर्ण तथा आंशिक स्वामित्व भएको संस्थाको सेवामा कम्तिमा दश वर्षका लागि निश्चित प्रतिशत आरक्षण,
  - नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था र सहकारी संस्थाको सेवामा कम्तिमा दश वर्षका लागि निश्चित प्रतिशत आरक्षण,
  - प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट सञ्चालन हुने आयोजनामा योग्यता पुगेका पीडित परिवारका सदस्यहरूले प्राथमिकता पाउने गरी काममा लगाउने,

[४४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७९, पेज नं १७

[४५] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले आन्तरिक प्रयोजनका लागि तयार पारेको कानुन संग्रह (२०७८ पौष), पृ. ११०-११३

- प्रत्येक प्रदेश स्तरमा कम्तिमा १० जना र स्थानीय तहमा कम्तिमा दुईजना द्वन्द्वपीडितलाई रोजगारीको व्यवस्था गरिदिने।

- **सहुलियतपूर्ण कर्जा तथा ऋण सुविधा सम्बन्धमाः-**
  - सहुलियत कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ मा पीडित परिचयपत्र प्राप्त व्यक्ति समेट्नुपर्ने,
  - पीडितले लिएको पाँच लाख रूपैयाँसम्मको ऋण मिनाहा र सोभन्दा बढी रकममा ब्याज मिनाहा गरिदिने।

- **कर छुट सम्बन्धमाः-**
  - कृषि आयमा कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, सम्पत्ति कर, घर बहाल कर आदिमा कम्तिमा २५ प्रतिशत छुट,
  - राहदानी शुल्कमा ५० प्रतिशत छुट,
  - पाँच वर्षसम्म विक्रीवितरण गर्न नपाउने गरी व्यावसायिक प्रयोजनका लागि एक सवारी साधन आयात गरेमा वा नेपालमा खरिद गरेमा भन्सार महसुल, मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तशुल्कमा ५० प्रतिशत छुट,
  - साना तथा घरेलु उद्योग दर्ता गरेका पीडितको आयमा कम्तिमा १० वर्षसम्म आयमा लाग्ने करमा ५० प्रतिशत छुट,
  - पीडितहरूद्वारा सञ्चालित सहकारी संस्थाको आयमा कम्तिमा १० वर्षसम्म आयमा लाग्ने करमा ५० प्रतिशत छुट,
  - साना तथा घरेलु उद्योग दर्ता गर्दा लाग्ने शुल्कमा ५० प्रतिशत छुट गरिदिने।

- **शिक्षा तथा तालिम सम्बन्धमाः-**
  - उमेर हद नराखी परिचयपत्र वाहकलाई विश्वविद्यालय तहको शिक्षासम्म निःशुल्क,
  - व्यक्ति बेपत्ता भएको मितिपश्चात पीडित वा पीडित परिवारले स्नातकोत्तर स्तरसम्मको शिक्षा आर्जन गर्न बुझाएको शुल्क, नामाङ्कन दस्तुर, परीक्षा शुल्कको वास्तविक खर्च भएका कागजात पेश गरेमा सो रकम फिर्ता उपलब्ध गराउने,
  - कम्तिमा एकपटकको लागि स्वरोजगारमूलक निःशुल्क तालीम तथा निशुल्क उपकरण उपलब्ध गराइदिने।

- **स्वास्थ्य सम्बन्धमाः-**
  - अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थामा निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार तथा अवस्थाअनुसार विशेष प्राथमिकता र निःशुल्क स्वास्थ्य बीमासमेत गरिदिने।

- **वीमा सम्बन्धमा:-**
  - कृषि वीमा तथा व्यवसाय वीमाको प्रिमियममा कम्तिमा ५० प्रतिशतसम्मको सहुलियत उपलब्ध हुन व्यवस्था गरिदिने।
- **यातायात सम्बन्धमा:-**
  - परिचयपत्र वाहकलाई सार्वजनिक यातायात (हवाइ, रेल, बस) मा यात्रा गर्दा लाग्ने भाडामा ५० प्रतिशत छुटको व्यवस्था गरिदिने।
- **सामाजिक सुरक्षा भत्ता सम्बन्धमा:-**
  - बेपत्ता व्यक्तिको पत्नीलाई एकल महिलाले पाउनेसरह सामाजिक सुरक्षा भत्ता,
  - एकल अवस्थामा रही आयस्रोत नभएका बेपत्ता व्यक्तिका पतिलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता,
  - पीडित परिवारका नाबालक, अशक्त तथा अपाङ्गलाई विशेष हेरचाह र सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था गरिदिने।
- **नागरिकता सम्बन्धमा:-**
  - व्यक्ति बेपत्ता भएको कारण परिवारले नागरिकता प्राप्त गर्न नसकेको पीडित परिवारलाई आवश्यक भएमा परिचयपत्रको आधारमा नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउने व्यवस्था गरिदिने।
- **सम्पत्ति सम्बन्धमा:-**
  - भूमिहीन पीडित परिवारलाई तत्काल निःशुल्क भूमि र आवासको व्यवस्था गरिदिने,
  - बेपत्ता व्यक्तिको नाममा घर, जग्गा, व्यवसाय रहेको वा कुनै बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको चल अचल सम्पत्ति हालसम्म पनि नामसारी नभएको भएमा हकवाला परिचयपत्र वाहकलाई नामसारी गरिदिने तथा नामसारी गर्दा कर लाग्ने भएमा एकपटकको लाग्ने सम्पूर्ण करमा छुटको व्यवस्था गरिदिने,
  - बेपत्ता व्यक्तिका नाममा वा पीडित परिवारको नाममा रहेको घर तथा व्यवसायमा विद्युत्, खानेपानी, टेलिफोन आदि जडान गर्न लाग्ने सम्पूर्ण शुल्क एकपटकका लागि छुटको व्यवस्था गरिदिने,
  - सरकारी सेवामा रहेका बखत बेपत्ता भएका व्यक्तिको पीडित परिवारले पाउने सेवा सुविधा (निवृत्तिभरण, उपदान, औषधि उपचार खर्च, बिदा खर्च आदि) प्राप्त हुन नसकेको भए बेपत्ता भएको मितिदेखि अवकाश हुँदाको मितिसम्मको अवधि गणना गरी राज्यको तर्फबाट पीडितलाई प्राप्त हुने सबै सेवा सुविधाहरू पीडित परिवारलाई उपलब्ध गराउने।
- **लक्षित नीति तथा विविध कार्यक्रम सम्बन्धमा:-**
  - पीडितको सहभागितामा पीडित लक्षित नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी तथा कार्यान्वयन गर्ने,

- परिचयपत्र वाहकलाई आवश्यक निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध हुने व्यवस्था गरिदिने,
- राज्यका तर्फबाट प्रवाह हुने सेवा, सुविधा वा रोजगारीहरूको सिर्जना गर्दा योग्यता पुगेका परिचयपत्र वाहकलाई प्राथमिकता दिई प्रवाह गर्ने,
- राष्ट्रिय तथा सामुदायिक वनमा पीडित परिवारलाई आवश्यक पर्ने काठ दाउरा विशेष सहुलियत दरमा उपलब्ध गराउने,
- परिचयपत्र वाहकको सम्मानको लागिः
  - सिंहदरबार प्रवेशमा सहजता गरिदिने,
  - सार्वजनिक पार्क, संग्रहालय वा शुल्क लाग्ने सार्वजनिक स्थलमा ५० प्रतिशत छुट दिने,
  - सरकारका औपचारिक वा सार्वजनिक कार्यक्रमहरूमा प्राथमिकता दिने,
  - पीडितको आवश्यकता पहिचान गरी परिपूरणमा प्राथमिकता दिने,
  - संघीय सरकारले निर्देशिका बनाई आफू र सबै तहका सरकारलाई द्वन्द्वपीडितका समस्या समाधान गर्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न लगाउने।

५.३. **बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरण सिफारिससम्बन्धी कार्यविधि, २०७८ (प्रस्तावित) :**-सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति वा निजको परिवारका सदस्यलाई नेपाल सरकारसमक्ष परिपूरण सिफारिस गर्ने प्रक्रियालाई सरल, सहज, पारदर्शी र वस्तुनिष्ठ बनाई परिपूरण सिफारिससम्बन्धी कामकारबाहीलाई व्यवस्थित गर्न आयोगले यो कार्यविधिको मस्यौदा तयार गरी प्रस्ताव गरेको छ। उक्त प्रस्तावित कार्यविधिको मस्यौदा पीडित र सरोकारवाला तथा समबद्ध निकायसमक्ष सुझावका लागि पठाईएको छ।[४६]

६. द्वन्द्वपीडित पुनर्स्थापनासम्बन्धी भएका तहगत कार्यहरू

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको मिति २०७८।१०।२५ को निर्णयानुसार प्राप्त पत्रबमोजिम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारलाई नीतिगत रूपमा स्वीकार गरिसकेका न्यूनतम सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउन प्रदेश, जिल्ला तथा पालिका तहले निर्देशिका बनाई कार्यान्वयनसमेत गर्दै गरेको अवस्था छ। सो पत्राचारपछि केही प्रदेश र स्थानीय तहबाट भएका मुख्य कार्य निम्नानुसार देखिन्छन् :-

६.१. प्रदेश तहः निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू बनाउने प्रदेशहरू यस प्रकार छन्:

- **मधेश प्रदेशः** पीडित व्यक्तिलाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने निर्देशिका, २०७६
- **बाग्मती प्रदेशः** द्वन्द्वप्रभावित परिवारलाई सहायता गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७
- **कर्णाली प्रदेशः** शहिद स्मृति भत्ता वितरण कार्यविधि, २०७८ र घाइते तथा अपाङ्गता भएका

[४६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७९, पेज नं ६०

व्यक्तिलाई जीवन निर्वाह भत्ता वितरण निर्देशिका, २०७९

६.२. स्थानीय तह: निर्देशिका एवं पीडितका लागी वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गर्ने स्थानीय तहहरू यस प्रकार छन्:

- **मुसिकोट नगरपालिका, रूकुम, कर्णाली:** शहिद परिवारलाई सम्मान सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यविधि, २०७८
- **थवाङ गाउँपालिका, रोल्पा, लुम्बिनी**: आ.व.२०७६/०७७ को नीति तथा कार्यक्रम
- **अपिहिमाल गाउँपालिका, दार्चुला, सुदूरपश्चिम:** आ.व.२०७८/०७९ को नीति तथा कार्यक्रम
- **आबुखैरेनी गाउँपालिका, तनहुँ, गण्डकी:** आ.व.२०७९/०८० को नीति तथा कार्यक्रम
- **माडी नगरपालिका चितवन, बागमती:** बेपत्ता परिवार वा शहिदका बालबालिकाका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था
- **नवदुर्गा गाउँपालिका, डडेलधुरा, सुदूरपश्चिम:** आ.व.२०७५/०७६ को नीति तथा कार्यक्रम

७. द्वन्द्वपीडितको पुनःस्थापना सम्बन्धमा द्वन्द्वपीडितले नै राखेको सरोकार

७.१. द्वन्द्वपीडित समुदायको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तर्क्रिया कार्यक्रमबाट व्यक्त सरोकार

द्वन्द्वपीडित समुदायले देशभरिका द्वन्द्वपीडितहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै २०७८ चैत्र २३ र २४ गते काठमाडौंमा दुई दिने राष्ट्रिय अन्तर्क्रिया कार्यक्रम आयोजना गरेको थियो। जसमा ४१ वटा द्वन्द्वपीडित सम्बद्ध संस्थाहरूले १७ वटा आधारभूत मागहरू सर्वसम्मतिले पारित गरी "काठमाडौं घोषणापत्र २०७८" जारी गरेका छन्। यसको घोषणा नं. ६,७,८,९,११,१२,१५ र १६ द्वन्द्वपीडित र तिनका पुनःस्थापनासँग सम्बन्धित छन्।[४७]

७.२. बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका पीडितहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दिवस

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुमोदन भएको विषयलाई स्वागत गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघले अगस्ट ३० लाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका पीडितहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दिवसको रूपमा घोषणा गरेको छ। सन् २०२३ को यस दिवसको अवसरमा ४२ वटा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरूले पीडित समुदाय र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारहरूको सत्य, न्याय र परिपूरणको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि गम्भीर कदमहरू चाल्न नेपाल सरकारलाई २०८० भाद्र १४ प्रेस विज्ञप्तिमार्फत अनुरोध गरेका छन्।[४८]

[४७] आम द्वन्द्वपीडित समदायको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तर्क्रियाद्वारा पारित काठमाडौं घोषणापत्र, २०७८ (२०७८ चैत्र २४ गते)

[४८] https://amnestynepal.org/joint-statement/np-on-the-occasion-of-the-international-day-of-the-victims-of-enforced-disappearances-30-august-we-the-undersigned-victims-groups-national-and-international-organizations-urge-the-government (Date of visit Jan 2, 2024)

८. उपसंहार

संक्रमणकालीन न्यायको सुखद समापन सबै तहको सरकारलगायत सबैको साझा दायित्वको विषय हो । अतः आयोगमा नेपाल सरकारबाट पदाधिकारीको यथाशीघ्र नियुक्ति, संघीय संसदमा विचाराधीन ऐनको तेश्रो संशोधन विधेयक पारित, आयोगले गरेका सिफारिसहरूको शीघ्र कार्यान्वयन र पीडितहरूको मागको तुरून्त सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ । पीडितहरूलाई यथोचित परिपूरण उपलब्ध गराई समाजमा शीघ्र पुनर्स्थापना गर्नका लागि तीनै तहका सरकारहरू क्रियाशील हुनु आवश्यक छ । आयोगका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधन सुनिश्चत गरिनुपर्छ । प्रभावकारी पुनःस्थापनाका सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सहकार्य एवं समन्वयको आवश्यकता देखिन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा सबैको बुझाइ फरक छ । संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन फौजदारी न्याय प्रणालीबाट प्राय सम्भव हुँदैन । पुनर्स्थापकीय न्याय पद्धति र प्रयोगबाट मात्र सम्भव हुन्छ । तसर्थ यस विषयमा आयोगलगायत पीडक र पीडितलाई सकारात्मक सशक्तीकरण गर्नु जरूरी छ । पुनर्स्थापकीय न्यायको अवधारणा, विशेषता र प्रक्रियाका बारेमा अनुशिक्षण वा अभिमुखीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । सबैमा समान बुझाई भएमा सरल र सहज ढंगले द्वन्द्व व्यवस्थापन भई संक्रमणकालीन न्यायको सुखद समापन गर्न मद्दत पुग्दछ ।

द्वन्द्वका कारकतत्व सम्बोधन, दिगो शान्ति र संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाबीचको अन्तरसम्बन्धः एक अवलोकन

राजुप्रसाद चापागाईं

१. सन्दर्भ तथा पृष्ठभूमि

बलपूर्वक राज्यसत्ता कब्जा गरेर "नौलो जनवाद" स्थापना गर्ने घोषित उद्देश्यका साथ विक्रम सम्वत् २०५२ फागुन १ गतेबाट तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले सशस्त्र संघर्ष शुरू गरेको थियो। दश वर्ष चलेको सशस्त्र द्वन्द्व वि.सं. २०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौतामा नेपाल सरकार तथा नेकपा (माओवादी) को तर्फबाट हस्ताक्षर गरी विधिवत् रूपमा अन्त्य भयो। सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारण र त्यसका दुष्परिणाम सम्बोधन गरेर दिगो शान्ति र समृद्धि प्राप्त गर्ने लक्ष्य शान्ति सम्झौतामा आत्मसात् गरिएको भएपनि त्यो सार्थक हुन बाँकी नै छ। शान्ति सम्झौताअन्तर्गत महत्वकांक्षी एजेण्डाको रूपमा रहेको संक्रमणकालीन न्यायप्रक्रियाका अभिभाराहरूको वैध टुंगो लाग्न सकेको छैन।

एक दशक लामो ससस्त्र द्वन्द्व मानवअधिकारको सन्दर्भमा विस्मयकारी बन्यो। द्वन्द्वका दुवै पक्षबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन र मानवीय कानुनप्रतिको प्रतिबद्धता दोहोऱ्याए पनि युद्धका नियम मिचेर घटाइएका मानवअधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतीका घटनासम्बन्धी तथ्यहरू बाहिर आएका छन्।[१] विस्तृत शान्ति सम्झौता भएयता मानवअधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको बारेमा सत्यतथ्य पत्ता लगाई यथार्थ स्थिति सार्वजनिक गर्ने, पीडितलाई राहत दिने, न्याय र सामाजिक मेलमिलापका लागि मार्ग प्रशस्त गर्ने, द्वन्द्वको कारक तत्वहरूको पहिचान गरेर तिनको सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले प्रेरित भएर केही प्रयासहरू नभएका होइनन्। अन्तरिम संविधानले नै सामाजिक न्यायसहित आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई मौलिक हकको दर्जा दियो। नेपालको संविधानले आम जनताको मर्यादापूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूतिलाई झनै सुदृढ पारेको छ। संविधानबमोजिम मौलिक हक कार्यान्वयन गर्न भनेर केही महत्वपूर्ण कानुन पनि बनाइएका र संशोधन गरिएका छन्।[२] सामाजिक न्याय र समावेशीको अभीष्ट बोकेका केही विषयगत संवैधानिक आयोगहरू अस्तित्वमा आएका

अधिवक्ता

[१] हेर्नुहोस् OHCHR, Nepal Conflict Report, 2012: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/NP/OHCHR_Nepal_Conflict_Report2012.pdf

[२] जस्तै खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५, आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७५, भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१को सातौं र आठौं संशोधन।

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

पनि छन् ।[३] सीमान्तीकृत वर्गलाई पनि शासन व्यवस्थाको मूलप्रवाहमा ल्याउन समावेशिता, समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीसमेतको संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । संघीय व्यवस्थाको अवलम्बन पनि सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण गरेर दिगो शान्ति र समतामूलक सम्बृद्धि सुनिश्चित गर्नेतर्फ लक्षित देखिन्छ । तर अपेक्षाकृत प्रयासहरू उपलब्धिमूलक हुन सकेका छैनन् । संक्रमणकालीन न्यायसम्वन्धी आयोगहरूले ७ वर्षसम्म काम गरे पनि ठोस उपलब्धि हासिल भएन । २०७९ श्रावणदेखि दुवै आयोग पदाधिकारीविहीन छन् । विश्वासको वातावरण तयार हुन नसक्दा ऐन संशोधन गरेर आयोगका पदाधिकारी नियुक्ति गर्ने पछिल्लो प्रयास सफल हुन सकेको छैन । ऐन संशोधन गर्ने उद्देश्यले दायर गरिएको विधेयक अहिले प्रतिनिधिसभामा विचाराधीन छ । शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधान, संविधानसभाबाट निर्मित नेपालको संविधानमा व्यक्त प्रतिवद्धता एवं सर्वोच्च अदालतवाट वारम्वार दिइएका न्यायिक आदेशहरू र नेपालले स्वीकारेका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको प्रकाशमा अहिलेसम्मका प्रयास तथा उपलब्धिहरूको यथोचित मूल्यांकन गरेर नयाँ रणनीतिक उपायहरू पहिचान गरी अगाडि बढ्नु जरूरी भएको छ । अन्यथा संक्रमणकालीन न्यायको वैध निकास सम्भव देखिँदैन ।[४]

यसै सन्दर्भ तथा पृष्ठभूमिमा द्वन्द्वका कारक तत्वको सम्बोधन गर्ने सन्दर्भमा संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको सान्दर्भिकता र यसको भूमिका, यस सन्दर्भमा अन्यत्रको अनुभवलाई समेत समेटेर यो आलेख तयार गरिएको छ ।

२. संक्रमणकालीन न्याय र द्वन्द्वका कारकतत्व सम्बोधन

संयुक्त राष्ट्रसंघका अनुसार विगतमा व्यापक रूपमा भएका मानवअधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतीहरूको बिरासतलाई सम्बोधन गर्ने समाजका प्रयासहरूसँग जोडिएका समग्र प्रक्रिया तथा संयन्त्रहरूको समष्टि नै संक्रमणकालीन न्याय हो ।[५] संक्रमणकालीन न्यायको ऐतिहासिक विकासक्रम नियाल्दा शुरूवाती समयमा यो फौजदारी अभियोजनमा नै केन्द्रित थियो । उदाहरणका लागि न्यूरेम्बर्ग[६] तथा टोकियो न्यायाधिकरण[७]देखि लिएर पूर्व युगोस्लाभिया[८] र रूवाण्डाका[९]

[३] जस्तै राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, मुस्लिम आयोग, थारु आयोग आदि ।

[४] मिति २०८० जेष्ठ २१ गते काठमाडौंमा द्वन्द्वपीडितका संस्थाहरूले आयोजना गरेको संक्रमणकालीन न्याय कानुन संशोधन विधेयक र पीडित तथा सरोकारवालाहरूको सरोकार विषयक अन्तरसंवाद कार्यक्रममा अभिव्यक्त विचारहरू । साथै हेर्नुहोसः राजुप्रसाद चापागाईं, द्वन्द्वका दुष्परिणाम र कारणको सम्बोधन कहिले ?, कान्तिपुर दैनिक, २५ फाल्गुण २०७९, https://ekantipur.com/opinion/2023/03/09/167833008084664020.html

[५] संयुक्त राष्ट्रसंघ, द्वन्द्व तथा द्वन्द्वोत्तर समाजहरूमा विधिको शासन तथा संक्रमणकालीन न्यायसम्वन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवको प्रतिवेदन (S/२००४/६१६), https://documents-dds- ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/395/29/PDF/N0439529.pdf?OpenElement मा उपलब्ध छ ।

[६] न्यूरेम्बर्ग ट्राइलसम्वन्धी अभिलेखालय, The International Court of Justice: custodian of the archives of the International Military Tribunal at Nuremberg, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/documents/library-of-the-court-en.pdf मा उपलव्ध छ ।

[७] Yuki Tanaka, Tim McCormack and Gerry Simpson, Beyond Victor's Justice? The Tokyo War Crimes Trial Revisited, LEIDEN, BOSTON 2010.

[८] हेर्नुहोस् UPDATED STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf

[९] हेर्नुहोस् Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious

तदर्थ फौजदारी न्यायाधिकरण आदिलाई लिन सकिन्छ। ती सबै प्रयासको उद्देश्य अनुसन्धान तथा अभियोजन गरेर दोषीलाई दण्डित गर्ने नै थियो। पछिल्लो समयमा संक्रमणकालीन न्यायको रणनीतिअन्तर्गत अभियोजनका अतिरिक्त सत्य, परिपूरण, मेलमिलाप, संस्थागत सुधारलगायतका अवयवलाई पनि अनिवार्य रूपमा समेट्ने गरेको पाइन्छ। यसो हुनुमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ।

दण्डहीनताविरूद्ध लड्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्तहरू, २००५[१०] अन्तर्गत सिद्धान्त नं ३५ देखि ३८ सम्म र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लंघनका पीडितहरूका लागि कानुनी उपचार तथा परिपूरणको अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त तथा मार्गनिर्देशन, २००६[११] को सिद्धान्त नं २३ मा संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियामार्फत द्वन्द्वका कारक तत्व सम्बोधनको आवश्यकतामा जोड दिएको पाइन्छ।

सन् २०१० को मार्चमा संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले 'संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शक टिप्पणी'जारी गरेका थिए।[१२] सो मार्गदर्शक टिप्पणीले विश्वव्यापी रूपमा अवलम्बन गरिंदै आएको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका न्यूनतम मानकहरूमा एकरूपता आओस् भन्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ। मार्गदर्शक टिप्पणीको नवौं सिद्धान्तले द्वन्द्वका कारक तत्वलाई पनि सम्बोधन गर्ने गरी संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया तथा संयन्त्रहरू डिजाईन गर्नुपर्नेतर्फ राज्यहरूलाई आह्वान गरेको छ। यसको साथै भेदभाव, बहिस्करण तथा आर्थिक सामाजिक अधिकारवाट वञ्चितिको स्थितिलाई सम्बोधन गर्ने उपायको अवलम्बनलाई पनि संक्रमणकालीन न्यायको खाकाभित्र समेटेको पाइन्छ।[१३]

Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighbouring States, between 1 January 1994 and 31 December 1994: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/statute-international-criminal-tribunal-prosecution-persons

[१०] हेर्नुहोस् Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity, 2005: https://documents-dds-0ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G05/109/00/PDF/G0510900.pdf?OpenElement

[११] हेर्नुहोस् Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation

[१२] हेर्नुहोस् UN Secretary-General, Guidance note of the Secretary-General : United Nations approach to transitional justice, 2010. https://digitallibrary.un.org/record/682111

[१३] " 9. Strive to ensure transitional justice processes and mechanisms take account of the root causes of conflict and repressive rule, and address violations of all rights, including economic, social and cultural rights: Violations of economic, social, and cultural rights not only exacerbate or spark social or political tensions resulting in conflict or repression, but conflict or repression often precipitate further violations of these rights. Successful strategic approaches to transitional justice necessitate taking account of the root causes of conflict or repressive rule, and must seek to address the related violations of all rights, including economic, social, and cultural rights (e.g., loss or deprivation of property rights). Peace can only prevail if issues such as systematic discrimination, unequal distribution of wealth and social services, and endemic corruption can be addressed in a legitimate and fair manner by trusted public institutions."

त्यसै सिद्धान्तबाट निर्देशित भएर संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले सन् २०१४ मा 'संक्रमणकालीन न्याय र आर्थिक सामाजिक अधिकार' नामक विश्लेषणात्मक सामग्री प्रकाशित गरेको छ ।[१४] यस प्रकाशनमार्फत द्वन्द्वका कारक तत्वको सम्बोधनसम्बन्धी विभिन्न आयामलाई प्रर्बद्धन गर्न प्रयास भएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको पछिल्लो प्रयाससम्मको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा संक्रमणकालीन न्यायको क्षेत्र आफैमा गतिशील रहेको र व्यापक हुँदै गएको छ भन्न सकिन्छ ।

हालसम्म अभ्यासमा आएका संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाहरू, स्थापित संयन्त्र तथा त्यसको क्षेत्रभित्र समेटिएका अन्तरवस्तुहरूलाई नियाल्दा संक्रमणकालीन न्यायलाई निम्न तीनवटा आयाममा राखेर हेर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छः- १. दण्डात्मक न्याय (रेट्रिब्युटिभ जष्टिस), २. पुनःस्थापकीय न्याय (रेष्टोरेटिभ जष्टिस), ३. वितरणात्मक न्याय (डिस्ट्रिब्युटिभ जष्टिस) । अघिल्ला दुई आयाम विगतमा भएका द्वन्द्व तथा संघर्षको दुष्परिणामलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ लक्षित छन् । पछिल्लो आयाम द्वन्द्वका कारक तत्वलाई सम्बोधन गरेर दिगो शान्ति कायम गर्नेतर्फ लक्षित छ । संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया भूतदर्शी (ब्याकवार्ड लुकिङ) र भविष्यदर्शी (फरवार्ड लुकिङ) दुवै हुनुपर्छ भन्ने मानिन्छ ।[१५] अतीतलाई खोतलेर उल्लंघन र ज्यादतीका घटनाहरूको समग्रतामा सत्य अन्वेषण गरी उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ । साथै यस प्रक्रियाले विगतमा द्वन्द्व हुनुका कारणहरू के थिए र तिनलाई सम्बोधन गरेर कसरी पुनःनदोहोरिने सुनिश्चित गरेर भविष्यलाई शान्तिपूर्ण र न्यायपूर्ण बनाउन सकिन्छ भनेर भविष्यदर्शी उपायहरू पनि सुझाउँछ । तसर्थ यसले अनुसन्धान र अभियोजन, क्षतिपूर्तिलगायतका परिपूरण, भेटिङ लगायतका संस्थागत सुधारका विभिन्न अवयवलाई आफ्नो दायराभित्र समेट्छ । खासगरी सत्य, न्याय, परिपूरण र दोहोरिन नदिने सुनिश्चिततालाई संक्रमणकालीन न्यायका चार खम्बा भनिन्छ । उल्लिखित चारै तत्व र यीसँग जोडिएर आउने अन्य पक्षको प्रभावकारिता र सन्तुलनमा संक्रमणकालीन न्यायको सफलता वा विफलता निर्भर गर्दछ ।

- ***सत्यः*** द्वन्द्वमा के भएको थियो, किन भएको थियो र त्यसको लागि को जिम्मेवार छन् भन्ने प्रश्नको सम्बोधन नै सत्यको खोजी प्रक्रियाले गर्दछ । द्वन्द्वका क्रममा भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लंघनका घटना र तिनका लागि वैयक्तिक र संस्थागत जिम्मेवारीको सम्बन्धमा सत्यतथ्य पत्ता लगाउने अवयव हो यो ।[१६] पीडित र समाज दुवैले ज्यादतीका बारेमा यथार्थ जानकारी पाउने अधिकार राख्दछन् ।[१७] पीडा, पीडित र पीडकको बारेमा मात्रै नभएर द्वन्द्व तथा मानवअधिकार उल्लंघनका अन्तर्निहित कारण पहिचान गर्ने र तिनको निवारणका लागि मार्ग प्रशस्त गर्ने कुरा पनि महत्वपूर्ण हुन्छ ।

- ***न्यायः*** न्यायको आधारभूत मान्यता भनेको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लंघन गर्ने व्यक्तिलाई सो कार्यका लागि कानुनी दायित्व वहन गराउने हो । व्यक्तिको जिउ,

[१४] हेर्नुहोस् OHCHR, TRANSITIONAL JUSTICE AND ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS, page

[१५] WHAT IS TRANSITIONAL JUSTICE? A Backgrounder: https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/26_02_2008_background_note.pdf

[१६] Bámaca-Velásquez v. Guatemala, Merits, Judgment, lnter-Am. Ct. H.R (Ser C) No. 70, ¶147 (Nov. 25, 2000)

[१७] UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), ¶17 E/CN.4/Sub.2/1997/20 (June 26, 1997)

ज्यान र सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याउने गम्भीर उल्लंघन जहाँ पुनःस्थापना, मेलमिलाप र क्षतिपूर्तिबाट मात्रै न्यायको अनुभूति सम्भव हुँदैन त्यहाँ उपयुक्त न्यायिक कारबाही सुनिश्चित गर्न आवश्यक मानिन्छ। यसले दण्डहीनताको अन्त्य गर्न, हिंसात्मक द्वन्द्वलाई रोक्न र समाजमा उत्तरदायित्वको संस्कृति स्थापना गर्न मद्दत गर्दछ।

- ***परिपूरणः*** परिपूरण व्यापक अवधारणा हो। यो सत्यनिरूपण आयोगमा मात्रै निर्भर हुने विषय होइन। यसले यस्ता परिपूरणीय उपायहरूको माग गरेको छ- जसले द्वन्द्वका कारण र परिणाम दुवैलाई सम्बोधन गर्दछन्।[१८] यसले द्वन्द्वका कारकतत्व, पीडित तथा लाभग्राहीको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थालाई ध्यान दिन्छ। संक्रमणकालीन न्याय द्वन्द्वको दुष्परिणाम सम्बोधन गर्ने कुरामा मात्रै सीमित हुनुहुँदैन।

- **पुनःदोहोरिन नदिने सुनिश्चितता (ग्यारेण्टी अफ नोन रिपिटेसन):** नदोहोरिने सुनिश्चितताले संरचनागत र संस्थागत सुधारका उपाय अपनाएर द्वन्द्वका कारक तत्वहरूलाई सम्बोधन गरी भविष्यमा मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू पुनःनदोहोरिने विश्वसनीय आधारको निर्माण गर्ने र समाजमा पुनर्मिलापका वातावरण सिर्जना गर्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो आफैँमा परिपूरणको अधिकारले समेट्ने विषय भए पनि यसको दायरा व्यापक भएकाले अलग्गै आयामको रूपमा मान्यता दिने गरिएको छ। यसले संक्रमणकालीन न्यायको वितरणात्मक न्यायको पाटोलाई पनि आत्मसात् गर्छ। साथै संस्थागत सुधारका उपायमार्फत राज्यका संस्थाहरूको विभेदकारी तथा सामन्ती अनुहारलाई रूपान्तरण गरेर लोकतान्त्रिक बनाउन मद्दत गर्दछ।

३. नेपालको संक्रमणकालीन न्यायप्रक्रियामा द्वन्द्वका कारक तत्व सम्बोधन

विस्तृत शान्ति सम्झौताले संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया वा नियमित प्रक्रियामार्फत संस्थागत सुधारलगायतका उपाय अपनाई भविष्यमा पुनःहिंसात्मक द्वन्द्व नदोहोरिने सुनिश्चित गर्न, द्वन्द्वका कारक तत्वको सम्बोधन गर्न र दिगो शान्तिको वातावारण सिर्जना गर्न पर्याप्त आधार निर्माण गरेको देखिन्छ।

- यस सन्दर्भमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा दुवै पक्षले निम्न महत्वपूर्ण प्रतिज्ञा गरेर संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको जग बसाएका थिएः-बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएका व्यक्तिको वास्तविकता सार्वजनिक गर्ने, (दफा ५.२.३)
- द्वन्द्वबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरूको लागि राहत कार्य र पुनःस्थापना गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोग गठन गर्ने, (दफा ५.२.४)
- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने, (दफा ५.२.५)
- लोकतन्त्र, शान्ति र अग्रगामी परिवर्तन सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धताका साथ देशमा विद्यमान सबै स्वरूपका

[१८] ICTJ, Relief, Reparations, and the Root Causes of Conflict in Nepal, Reben Carranza, Oct 2012.

युद्ध, आक्रमण, प्रत्याक्रमण, हिंसा र प्रतिहिंसा परित्याग गर्ने, (दफा ५.२.६)

- स्वेच्छाले आ-आफ्नो पैतृक वा पूर्व बसोबासको स्थानमा फर्कन दिने, (दफा ५.२.८)
- द्वन्द्वका कारणले नष्ट भएका पूर्वाधारहरू पुनर्निर्माण गर्न र विस्थापित व्यक्तिहरूलाई ससम्मान पुनःस्थापना तथा सामाजिकीकरण गर्ने, (दफा ५.२.८)
- नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको उपभोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने, (दफा ७.१.२)
- विगतमा भए गरेका त्रुटिहरूलाई भविष्यमा नदोहोऱ्याउने र क्रमिक रूपमा सच्याउँदै लैँजाने, त्यस्ता त्रुटिप्रति वैयक्तिक एवं सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुने, (दफा ८.१)
- शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधान तथा सात दल एवं नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच भएका सबै निर्णय, सहमति र समझदारीहरू कार्यान्वयन गर्न अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्यको पुनर्संरचनासम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव आयोगलगायत आवश्यकताअनुसारका अन्य संयन्त्रको गठन गर्ने। (दफा ८.४)

विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावनालाई आत्मसात् गरेर नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले मौलिक हक (धारा २२) र राज्यको दायित्व निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति (धारा ३३ र ३५) अन्तर्गत संक्रमणकालीन न्यायका लागि निम्नानुसार मार्गनिर्देश गरेको देखिन्छः-

- द्वन्द्वपीडित, विस्थापितलगायतका बालबालिकाको सुनिश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुने,
- बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न नपाइने,
- राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मारिएका व्यक्तिको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएका व्यक्तिलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनःस्थापनाको व्यवस्था गर्ने,
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने,
- विस्थापितहरूको पुनःस्थापना गर्न, नष्ट भएका निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको हकमा राहत प्रदान गर्न तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्निमाण गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने,

- राज्यले महिला, दलित, आदिवासी जनजाती, मधेसी, मुस्लिमलगायत अल्पसंख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, कमैया, अपाङ्ग, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्वपीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने ।

नेपालको वर्तमान संविधानले प्रत्यक्ष रूपमा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनको बारेमा नबोलेको भए पनि परोक्ष रूपमा मार्गनिर्देश गरेको छ । मुख्यतः धारा ३०४ (२) ले नेपालको अन्तरिम संविधान बमोजिमका शान्तिप्रक्रियाका कार्यहरू यसै संविधान बमोजिम भए गरेको मानिने व्यवस्था गरेर विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानअनुरूप संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका सन्दर्भमा भएका कामको स्वामित्व लिएको छ । साथै प्रस्तावना, मौलिक हक र निर्देशक सिद्धान्तअन्तर्गतका निम्न व्यवस्थाहरूले संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको सन्दर्भमा मार्ग निर्देशित गरेका छनः-

- प्रस्तावनामा "राष्ट्रहित, लोकतन्त्र र अग्रगामी परिवर्तनका लागि नेपाली जनताले पटक-पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक जनआन्दोलन, सशस्त्र संघर्ष, त्याग र बलिदानको गौरवपूर्ण इतिहासलाई स्मरण एवं शहीदहरू तथा बेपत्ता र पीडित नागरिकहरूलाई सम्मान गर्दै" संविधान जारी गरिएको कुरा उल्लेख छ,
- धारा २१ ले अपराध पीडितको 'सामाजिक पुनःस्थापना' र 'क्षतिपूर्तिसहितको न्याय' पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ,
- धारा १८ ले समानता तथा अविभेदको हक प्रत्याभूत गरेकाले मानवअधिकार उल्लंघन तथा अपराधविरूद्ध कानुनी उपचारको समान संरक्षणलाई समेटेको छ । साथै भेदभाव तथा बहिष्करणलगायतका द्वन्द्वका कारणबाट पीडित सीमान्तीकृत समुदायको संरक्षण, विकास र सशक्तीकरणका लागि विशेष उपायहरू अपनाउन अनुमती दिएको छ,
- धारा ४२ (५) ले नेपालमा अग्रगामी लोकतान्त्रिक परिवर्तनको लागि भएका सबै जनआन्दोलन, सशस्त्र संघर्ष र क्रान्तिका क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने शहीदका परिवार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, लोकतन्त्रका योद्धा, द्वन्द्वपीडित र विस्थापित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, घाइते तथा पीडितलाई न्याय एवं उचित सम्मानसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ,
- धारा ३९ (९) ले असहाय, अनाथ, अपांगता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुने ग्यारेण्टी छ,
- धारा ५१ (ख) को देहाय (३) मा नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने स्पष्ट संवैधानिक दायित्व तोकिएको छ,
- धारा ५२ अन्तर्गत मानवअधिकार संरक्षणको संवैधानिक दायित्व तोकिएको छ,
- धारा १२६ (१) ले नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार यो संविधान, अन्य कानुन र "न्यायका मान्य सिद्धान्त" बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिनेछ भन्ने घोषणा गरिएको छ,

- धारा २४९ अन्तर्गत राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको मानवअधिकार संरक्षण तथा प्रबर्धन कार्यादेश छ। उपधारा (१) मा मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कर्तव्य हुने व्यवस्था छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ वहाल रहेकै अवस्थामा बनेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ अहिले पनि कार्यान्वयनमा छ। द्वन्द्वका कारक तत्व सम्बोधन गर्ने पक्षलाई संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको दायराभित्र समेट्ने कुरामा ऐन त्यति उदार देखिएको छैन। क्षेत्राधिकार वा कार्यादेशमा स्पष्टतः र पर्याप्त रूपमा खुलाएरै प्रबन्ध गर्न ऐन चुकेको छ। तर परोक्ष रूपमा भने यो विषय समेटिएको छ। संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा यो विषयलाई स्थान दिएर अगाडि बढाउन भने कहीँकतै ऐनले छेकेको छैन। ऐनको प्रस्तावनामा ऐनका निम्न तीन उद्देश्यहरू समेटिएको छन्:

- पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने,
- सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्ने,
- समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने।

प्रस्तावनामा व्यापक अर्थ दिने गरी गरिएको "समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने" उद्देश्यलाई आयोगको कार्यादेश तथा काम कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी मूल प्रबन्ध (दफा ३ र दफा १३) मा "पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन" भनेर व्यक्तिगत तहमा खुम्च्याइएको छ। प्रस्तावनामा निहित अन्य उद्देश्यलाई भने दफा ३ मा समेटिएको छ। द्वन्द्वको कारक तत्व सम्बोधन गर्ने, संस्थागत सुधारसमेत मार्फत भविष्यमा द्वन्द्वको पुनरावृत्ति हुन नदिने सन्दर्भमा आयोगले काम गर्न सक्ने गरी मार्गप्रशस्त गर्ने प्रबन्ध दफा २७ (१) मा छ। यसले आयोगको प्रतिवेदनमा समेटिनुपर्ने विषयअन्तर्गत निम्न चार विषयलाई समेटेको छः-

- सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारण र भविष्यमा त्यस्ता घटना दोहोरिन नदिनका लागि गरिनुपर्ने आवश्यक नीतिगत, कानुनी, संस्थागत, प्रशासनिक र व्यावहारिक सुधारका विषय,
- प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न कुनै कानुन बनाउन आवश्यक भएमा सो विषय,
- मानवअधिकारको प्रबर्धन, न्याय प्रणालीको सुदृढीकरण तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले तत्काल तथा भविष्यमा अवलम्बन गर्नु पर्ने कुराहरू,
- आयोगले उपयुक्त सम्झेका अन्य कुराहरू।

दफा २७ को उपदफा (२) ले आयोगले छानविन गरिसकेको विषयमा समय समयमा आफ्नो सिफारिससहित नेपाल सरकारसमक्ष अन्तरिम प्रतिवेदन पेश गर्न सक्ने व्यवस्था गरेकाले उल्लिखित विषयमा आयोगले बोल्नका लागि अन्तिम प्रतिवेदन गर्नुपर्ने अवस्था भने छैन। "आयोगले उपयुक्त सम्झेका अन्य कुराहरू" भन्ने उल्लेख गरी विषयहरूको सूची असमाप्त छाडिएको हुनाले पनि आयोगले तजबिज प्रयोग गरेर द्वन्द्वको कारक तत्वको पहिचान

तथा त्यसको सम्बोधन गर्न अपनाउनुपर्ने उपायका सन्दर्भमा आवश्यकताअनुसार आफ्नो कार्यलाई व्यापकता दिन सक्ने देखिन्छ।

पछिल्लो समयमा संसद्मा विचाराधीन रहेको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को तेश्रो संशोधन विधेयकले भने संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको दायरालाई केही फराकिलो पार्न प्रस्ताव गरेको छ। दफा १३ मा थप गर्न प्रस्ताव गरिएको निम्नानुसारका व्यवस्थाहरू संसद्ले ग्रहण गरे संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई अर्थपूर्ण बनाउन मद्दत पुग्ने दखिन्छः

> (क ३) सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरूको पहिचान गरी भविष्यमा मानवअधिकार उल्लंघन तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटना हुन नदिने सुनिश्चितताको लागि गरिनुपर्ने नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत सुधारको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,
>
> (क ४) मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई परीक्षण (भेटिङ) का लागि सिफारिस गर्ने।

विगतमा संक्रमणकालीन न्याय आयोगहरू गठन भएर लामो समय कार्यरत रहे पनि यस सन्दर्भमा पर्याप्त चासो दिएर काम गरेको तथा सरकारलाई ठोस सिफारिस गरेको वा कुनै नीति तथा कानुनको बारेमा टिप्पणी गरेको देखिएको छैन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले समिति बनाएर यस सम्बन्धमा एउटा प्रतिवेदन तयार गरेको कुरालाई अपवाद मान्ने हो भने आयोगहरूले यसलाई महत्व दिई वार्षिक योजनामा समावेश गरी काम गरेको उदाहरण देखिँदैन। बरू सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको बुझाई समेत विगतमा खोटपूर्ण रहेको र आयोगले कुनै ठोस काम गरेको देखिएको छैन। सूचनाको हकअन्तर्गत सोधिएका प्रश्नमा[१९] सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले २०७८ फागुन १३ गते निम्नानुसार जवाफ दिएको थियोः-[२०]

आयोगलाई सोधिएका प्रश्न	आयोगको जवाफ
➢ विगतमा जस्तो गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतीका घटनाहरू पुनरावृत्ति नहुन र समाजमा दिगो शान्तिको वातावरण सिर्जना होस भन्ने ध्येयले आयोगले के कस्ता सिफारिसहरू गरेको छ र आयोगका सिफारिसका आधारमा सरकारले के कस्ता नीतिगत, कानुनी, संस्थागत, प्रशासनिक र व्यावहारिक सुधारका उपायहरू अवलम्बन गरेको छ, त्यससम्बन्धी जानकारी।	➢ गम्भीर मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनाहरू पुनरावृत्ति हुन नदिने सम्बन्धमा दिगो शान्तिको वातावरण निर्माण गरी समाजमा मेलमिलाप कायम गर्ने नीतिगत विषय भएकाले आयोगले सम्पूर्ण उजुरीहरूको छानविनपश्चात् नेपाल सरकारलाई विस्तृत प्रतिवदन पेश गर्दाको समयमा समेटिने नै छ। हाल उजुरीहरूउपरको छानविन कार्यमा नै आयोग केन्द्रित रही कार्य सञ्चालन गर्दै आएको छ।

➢ सशस्त्र द्वन्द्वको अन्तर्निहित कारणको रूपमा रहेका समाजमा लामो समयदेखि विद्यमान भेदभाव,बहिष्करण एवं सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारबाट बञ्चितिसमेतको सम्बोधन गर्न आयोगले के कस्ता सिफारिस तथा पहल गरेको छ र त्यसबाट के कस्तो उपलब्धि हासिल भएका छन्, त्यससम्बन्धी जानकारी।	➢ सशस्त्र द्वन्द्वको कारणले भेदभाव र बहिष्करण तथा वञ्चिति भएकालाई सम्बोधन गर्ने कार्य आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र नरहेको।

सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका सन्दर्भमा दायर भएका कतिपय मुद्दामा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा द्वन्द्वका कारक तत्वलाई प्रभाव दिनेगरी थुप्रै न्यायिक टिप्पणीहरू गरेको छ। न्यायिक निर्णयहरूमा द्वन्द्वोत्तर समाजमा दिगो शान्तिको उद्देश्य हासिल गर्न द्वन्द्वका कारक तत्वको यथोचित पहिचान र तिनको सम्बोधन तथा द्वन्द्वको पुनरावृत्ति रोक्ने कुराको महत्वलाई जोड दिएको छ। त्यसतर्फ प्रगति नभएकोमा चिन्तासमेत प्रकट गरेको छ। *उदाहरणका लागि लीलाधर भण्डारीसमेत विरूद्ध नेपाल सरकारसमेत*[२१] *मा सर्वोच्च अदालतले निम्नानुसार व्याख्या गरेको छः-*

“द्वन्द्वको वास्तविक कारणहरू र प्रभावहरूलाई थाती राखेर शान्ति सम्झौताको राजनीतिक पक्षको कार्यान्वयनमा मात्रै प्राथमिकता दिने हो भने समस्याको जगसम्म पुग्न नसकिने स्पष्टै छ। ”

“द्वन्द्वले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र भौतिक सबै पक्षलाई क्षतविक्षत पार्दछ, निर्माण र विकासलाई अवरूद्ध गर्दछ र थप विनाशको सम्भावना बढाउँछ। त्यसैले द्वन्द्वोत्तर समाजमा शान्ति निर्माण गर्न सामाजिक न्याय र मानवअधिकारको संरक्षण गर्नु विशेष महत्वपूर्ण मानिन्छ।”

“शान्ति सम्झौताको सही कार्यान्वयनको अभावमा कुनै न कुनै समयमा द्वन्द्व चर्कने वा पुनरागमन गर्न सक्ने सम्भावनालाई गर्भमा राखेको हुन सक्छ भन्ने कुराको हेक्का राख्नु सम्बद्ध सबैको लागि अति जरूरी छ।”

४. अरू द्वन्द्वोत्तर मुलुकको तुलनात्मक अनुभव

द्वन्द्वोत्तर मुलुकमा संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई उपयोग गरेर द्वन्द्वका कारणहरूको सम्बोधन गर्ने र भविष्यमा पुनःदोहोरिनबाट रोकेर दिगो शान्ति स्थापना गर्ने प्रवृत्ति विश्वव्यापी बन्दै गएको छ। केही महत्वपूर्ण अनुभवहरू संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्त कार्यालयले आफ्नो एउटा प्रकाशनमा उल्लेख गरेको छ।[२२] यहाँ दक्षिण अफ्रिका, टिमोर लिस्ट, ग्वाटेमाला, लाइबेरियालगायतका मुलुकको अनुभवलाई संक्षेपमा समेट्ने कोशिस गरिएको छ।

४.१. ***दक्षिण अफ्रिकाः*** रंगभेदको अन्त्यलगत्तै नै दक्षिण अफ्रिकाले थुप्रै सुधारहरू गरेको देखिन्छ। तिमध्ये कतिपय द्वन्द्वका कारणहरू सम्बोधन गर्नेतर्फ लक्षित थिए। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको कामले पनि त्यो प्रक्रियालाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ। रंगभेद एक कानुनी, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक प्रणाली थियो- जसले दक्षिण अफ्रिकामा अश्वेत जनताहरूलाई भेदभाव गर्न अनुमति दिएको थियो। रंगभेद अन्त्य

हुँदाको बखत अर्थव्यवस्था विकसित नै भए पनि सामाजिक आर्थिक असमानताको समस्या विकराल थियो। बेरोजगारीको दर उच्च थियो। ५० प्रतिशत जनसंख्या गरिबीमा बाँचेका थिए। संरचनागत समस्याहरूबाट अश्वेत जनता असमानुपातिक रूपमा प्रताडित थिए। रंगभेदको अन्त्यपश्चात् संरचनागत सुधारको आवश्यकता महसुस गरेर नै अन्तरिम संविधान, १९९४ ले समानता र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई न्याययोग्य हुने गरी प्रत्याभूत दियो।[२३]

ती हक संरक्षकको रूपमा संवैधानिक अदालतलाई सशक्तीकृत गऱ्यो। अन्तरिम संविधानलाई प्रतिस्थापित गरी १९९७ मा जारी भएको नयाँ संविधानले पनि आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारलाई सुदृढ पार्ने काम गऱ्यो। संविधानले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धि सम्झौतालाई पनि संवैधानिक हैसियत प्रदान गऱ्यो। अविभेद, स्वास्थ्य सेवा, स्वस्थ वातावरण, खाद्य, खानेपानी, पर्याप्त आवास र सामाजिक सुरक्षा, आफ्नो रोजाइको भाषा र संस्कृति अवलम्बनजस्ता कुरालाई न्याययोग्य मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गऱ्यो। धारा ३८ ले मानवअधिकार संरक्षणको कार्यादेश भएका केही आयोगहरू पनि स्थापना गऱ्यो।[२४]

साथै रंगभेदविरूद्ध लड्ने उपायको रूपमा भूमि वितरणलाई दक्षिण अफ्रिकाले प्राथमिकता दियो। १९९० सम्म जम्मा १३ प्रतिशतबाहेक बाँकी सबै जमिन श्वेतहरूको हातमा थियो। संविधानको धारा १२१ देखि १२३ सम्म भूमि अधिकारको प्रतिस्थापनको व्यवस्था छ। अन्तरिम संविधानअन्तर्गत नै १९९४ मा ऐन बनाइएको थियो।[२५] भूमिबाट बेदखल भएका व्यक्ति र तिनका नयाँ पुस्ताका सदस्य तथा समुदायहरूको भूमि अधिकार प्रतिस्थापन अनि क्षतिपूर्तिको अधिकार ऐनले प्रत्याभूत गऱ्यो। ऐनले भूमि अधिकार प्रतिस्थापन आयोग र भूमि गुनासो अदालतको व्यवस्था गऱ्यो। सन् १९१३ देखि दावी दर्ता गर्दाको अवधिसम्मलाई क्षेत्राधिकारभित्र समेटिएको थियो। १९९५ देखि २००५ सम्म प्रतिस्थापनको काम भएको थियो। आयोगमा ७९,६९६ उजुरी दर्ता भए। आयोगले धेरै हदसम्म समस्या निरूपण गऱ्यो। राज्यले तोकेको मूल्यमा किन्नुपर्ने वा क्षतिपूर्ति लिनुपर्ने कुरा प्रतिस्थापनले समेटेको थियो।[२६]

डिसेम्बर १९९५ मा सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन हुनु अघि नै यो काम शुरूवात गरिएको थियो। दुवै आयोगले सँगसँगै काम गरेका थिए। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले खासगरी संस्थागत सुधारको उपाय सिफारिस गर्ने सिलसिलामा आर्थिक सामाजिक अधिकारका विषयलाई सम्बोधन गरेको देखिन्छ। आयोगले गरिबी निवारण र भेदभाव उन्मुलन लक्षित सिफारिसहरू गरेको पाइन्छ। आयोगले वित्तीय संस्थाहरूले आवश्यकतामा भएका जनतालाई वित्तीय श्रोतमा पहुँच दिने कुरामा जोड दियो। व्यवसाय पुनर्मिलाप कोष, भूमिकरको निलम्बन, स्टक मार्केटमा दर्ता भएका कम्पनीहरूले बजार पुँजीको १ प्रतिशत

[२३] Constitution of the Republic of South Africa Act 200 of 1993: https://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-act-200-1993#Fundamental%20Rights

[२४] Constitution of the Republic of South Africa, 1996 - Chapter 2: Bill of Rights.

[२५] The Restitution of Land Rights Act (No. 22 of 1994): https://www.customcontested.co.za/laws-and-policies/restitution-land-rights-amendment-bill/

[२६] OHCHR, TRANSITIONAL JUSTICE AND ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS, Newyork and Geneva, 2014, Page 47-51.

गरिबी निवारणमा योगदान दिनेलगायतका उपायहरू सिफारिस गरेको देखिन्छ । सुविधाविहीनलाई वृत्ति विकास र पेशागत दक्षता विकासको लागि तालिम, बालश्रमको उन्मूलन आदिका लागि पनि सिफारिस गरेको थियो। प्रयोग नभएको सम्पूर्ण बाँझो जमिनको लेखाजोखा गरी भूमिहीनलाई उपलब्ध गराउन सिफारिस गरेको थियो। साथै विधायिकी उपायहरू अवलम्बन गरेर सुविधाविहीनलाई प्राथमिक स्वास्थ्य सेवामा पहुँच बढाउन र मानसिक स्वास्थ्यलाई प्राथमिकता दिएर सबैलाई सेवा उपलब्ध गराउन पनि सिफारिस गरेको थियो। स्वास्थ्यसम्बन्धी विनियोजनमा रहेको असमानतालाई सम्बोधन गर्न पनि सिफारिस गरेको देखिन्छ।[२७]अन्त्यमा आयोगले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धलाई अनुमोदन गर्न पनि सिफारिस गरेको थियो। दक्षिण अफ्रिका सन् २०१५ जनवरी १२ देखि यसको पक्ष राष्ट्र बनेको छ।

४.२. ***टिमोर लिस्टः*** टिमोर लिस्टको द कमिसन फर रिसेप्सन, ट्रुथ एण्ड रिकन्सिलियसनलाई सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भ, कारण, द्वन्द्वपूर्वको अवस्था, अन्तर्यमा रहेको उद्देश्य र परिप्रेक्ष्य हेर्न सक्नेगरी कार्यादेश दिइएको थियो। प्रतिवेदनमा आयोगले पोर्चुगिज शासनअन्तर्गतको उपनिवेशिक इतिहास, इण्डोनेसियाको आधिपत्य र त्यसको प्रतिरोधको इतिहासको विश्लेषण गरेको थियो। साथै आयोगले कर्पोरेशन, विपक्षी समूह र राजनीतिक दलका सदस्यहरूलगायतको द्वन्द्वमा के भूमिका रह्यो भन्ने विषयलाई पनि प्रतिवेदनमा समेटेको थियो। खासगरी मानवअधिकारको उल्लंघनअन्तर्गत आर्थिक सामाजिक अधिकारको उल्लंघन, उल्लंघनको परिणाम र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उल्लंघनले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई पारेको प्रभावलाई प्रतिवेदनमा स्थान दिएको थियो। द्वन्द्वको कारणसँग जोडिएका भूमिसम्बन्धी विवादहरू र पुनर्वास कार्यक्रमको प्रभावको बारेमा छानविन गर्न सिफारिस गरेको थियो। त्यसैगरी प्रतिवेदनमा टिमोर लिस्टको संस्कृतिलाई राष्ट्रिय पहिचानको रूपमा संरक्षित गर्न पनि सिफारिस गरेको थियो।[२८] १९७८ र १८७९ मा भएको भोकमरी र अनिकाललाई राष्ट्रिय दिनको रूपमा सम्झिन सिफारिस गरेको थियो।

४.३. ***सेरालियोनः*** सेरालियोनको सत्यनिरूपण आयोग पनि द्वन्द्वका कारकतत्व तथा उल्लंघन र ज्यादतीहरूको ऐतिहासिक अभिलेख खडा गर्ने उद्देश्यले खडा भएको थियो। आयोगलाई द्वन्द्वका कारण, उल्लंघनको प्रकृति, विस्तार र सन्दर्भ खोज्ने कार्यादेश थियो। देशलाई विभाजन गर्ने प्रवृत्तिलाई आयोगले उजागर गरेको थियो। खनिज पदार्थ (हीरा) ले कसरी द्वन्द्व बढाउन मद्दत गऱ्यो भनेर पनि हेरिएको थियो। आयोगले स्थानिकृत लालचा, भ्रष्टाचार र नातावादले राष्ट्रको मर्यादा र गौरवलाई निस्तेज पारेको र धेरैलाई गरिबीको अवस्थामा पुऱ्याएको निष्कर्ष निकालेको थियो।[२९]

४.४. ***ग्वाटेमालाः*** ग्वाटेमालाको कमिसन अफ हिस्टोरिकल क्लियरिफिकेशनलाई द्वन्द्वका कारक तत्वको खोजी गर्ने स्पष्ट कार्यादेश दिइएको थिएन। तर आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनको एउटा पूरै खण्ड कारक तत्वमा केन्द्रित

[२७] Truth and Reconciliation Commissionof South Africa Report, VOLUME FIVE: https://www.justice.gov.za/trc/report/finalreport/Volume5.pdf

[२८] Chega! Final Report of the Commission for Reception, Truth and Reconciliation in East Timor (CAVR): https://www.etan.org/news/2006/cavr.htm

[२९] Sierra Leone TRC Reports: https://www.sierraleonetrc.org/index.php/view-the-final-report/download-table-of-contents

गरेको देखिन्छ। आर्थिक, सामाजिक अधिकारको उल्लंघनले कसरी हिंसात्मक द्वन्द्वसम्म पुऱ्यायो भन्नेबारेमा चर्चा गरेको देखिन्छ । आयोगले नस्लवाद र भेदभावलाई द्वन्द्वको प्रमुख कारकतत्वको रूपमा रहेको निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ । साथै आदिवासीहरूको अधिकार उल्लंघनले पनि द्वन्द्व निम्त्याउन भूमिका खेलेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।[३०]

४.५. ***लाइबेरिया:*** लाइबेरियाको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको कार्यादेशमा आर्थिक अपराध र आर्थिक सामाजिक अधिकारको उल्लंघनलाई समेटिएको थियो । त्यहाँको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनको दफा ४ मा द्वन्द्वका कारक तत्व पहिल्याउने कुरालाई स्पष्टतः कार्यादेशमा समेटिएको थियो । आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा गरिबी, चरम केन्द्रीकृत शासन, स्थानीयकृत भ्रष्टाचार, आदिवासी जनजातीमाथिको अन्याय, धर्मान्तरण, कमजोर न्याय व्यवस्थालगायतका कुराहरू समेटेर द्वन्द्वका कारकतत्वहरूको सूची समेटेको छ। आयोगले द्वन्द्वका कारकतत्वहरू पत्ता लगाउनका लागि विषयगत र संस्थागत सुनुवाइहरू गरेको थियो । चाखलाग्दो पक्ष के छ भने संयुक्त राज्य अमेरिका लाइबेरियामा द्वन्द्व निम्त्याउन र त्यसलाई बढावा दिन कति जिम्मेवार थियो भन्ने पनि प्रतिवेदनमा अभिलेखन गरिएको पाइन्छ । आयोगले द्वन्द्वका कारकतत्वलाई सम्बोधन गरेर दिगो शान्ति सुनिश्चित गर्न आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार प्रवर्धनसम्बन्धी महत्वपूर्ण सिफारिसहरू गरेको देखिन्छ । उदाहरणका लागि आयोगले २००८ देखि लागू भएको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धिको इच्छाधीन आलेखलाई अनुमोदन गर्न सिफारिस गरेको थियो ।[३१]

५. निष्कर्ष तथा सुझाव

नेपालको सन्दर्भमा कारकतत्व सम्बोधन गरेर दिगो शान्तिका लागि आधार सृजना गर्ने कुरालाई संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण आयामको रूपमा आत्मसात् गरिएको छ । यो तथ्य संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विद्यमान कानुन एवं संसद्मा विचाराधीन संशोधन विधेयकका प्रबन्धको अध्ययनबाट पनि स्पष्ट भएको छ । वास्तवमा द्वन्द्वका कारक तत्वको विधिसम्मत खोजी र तिनको सम्बोधन गर्न सरकारलाई उत्तरदायी बनाउने कुरा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी दुवै आयोगको "साझा कार्यादेश" हो । यससम्बन्धी बुझाइमा भने विगतदेखि समस्या रहेको देखिन्छ । खासगरी सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको बुझाइ खोटपूर्ण रहँदै आएको देखिएको छ ।

साथै द्वन्द्वका कारणहरूको निवारण गरी दिगो शान्ति, लोकतन्त्र र समृद्धि सुनिश्चित गर्न ऐन मौकामा गरिएका विगतका प्रतिज्ञालाई इमानका साथ व्यवहारमा उतार्न जरूरी छ । अहिलेसम्म के/कति उपलब्धि भए, चुनौती के रहे भन्नेबारेमा सिंहावलोकन जरूरी छ । जनप्रतिनिधिमूलक थलो संसद्मा पनि यसबारेमा बहस हुनु जरूरी छ । नेपालका लागि अन्य देशका अनुभवबाट पनि सिकेर उदाहरणीय काम गर्ने अवसर पनि छ । खासगरी संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई

[३०] Report of the Commission for Historical Clarification Conclusions and Recommendations: https://hrdag.org/wp-content/uploads/2013/01/CEHreport-english.pdf

[३१] FINAL REPORT OF THE TRUTH AND RECONCILIATION COMMISSION OF LIBERIA (TRC) VOLUME I: FINDINGS AND ETERMINATIONS. https://hmcwordpress.humanities.mcmaster.ca/Truthcommissions/wp-content/uploads/2018/10/Liberia.TRC_.Report-FULL.pdf

विश्वसनीय बनाएर द्वन्द्वका कारणको निवारण गरी देशमा दिगो शान्ति सुनिश्चित गर्न देहायका उपायहरू अवलम्बन गरिनु उपयुक्त हुने देखिन्छः-

- सरोकारवालासँगको परामर्शसमेतका आधारमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारकतत्वको सम्बोधन र यसको वहुआयामिक पक्ष र गाम्भीर्य बारेको यथार्थपरक र साझा वुझाई अवलम्बन गर्ने,
- सर्वोच्च अदालतका विगतका फैसला एवं अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड र अभ्यासको प्रकाशमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को संशोधन सुनिश्चित गर्ने,
- संशोधित ऐनको आधारमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय प्रक्रिया अवलम्बन गरेर आयोगका पदाधिकारीहरू नियुक्त गर्ने,
- द्वन्द्वको दुष्परिणामबारेको सत्यतथ्य पत्ता लगाउने र कारणहरूको पहिचान र निवारणका उपाय पहिल्याउने कार्यादेशको प्रभावकारी सम्पादनका लागि आयोगलाई आवश्यक श्रोत साधन तथा प्रविधि सुनिश्चित गर्ने,
- यातना र यौनहिंसा पीडितउपर राहत तथा क्षतिपूर्तिका सन्दर्भमा राज्यबाट भएको भेदभावलाई अन्त्य गर्ने अनि तत्काल यथोचित राहत एवं क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने,
- ऐनको दफा ३ र १३ मा संशोधन गरेर द्वन्द्वका कारक तत्वको खोजी गरी सम्बोधन गर्ने कुरालाई आयोगको कार्यादेश, काम कर्तव्य र अधिकारभित्र समेट्ने,
- आवश्यकताअनुसार अन्तरिम वा अन्तिम प्रतिवेदनमा तहगत सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने गरी आयोगलाई सशक्तीकृत गर्ने,
- द्वन्द्वका कारक तत्वहरूको सम्बोधनका सन्दर्भमा भएका प्रयासको मूल्यांकन गरी तिनको प्रभावकारी सम्बोधनका उपाय अपनाउन सिफारिस गर्ने,
- द्वन्द्वका कारक तत्वहरूको विश्लेषण तथा राज्यका तर्फबाट अपनाइएका उपायहरूको बारेमा समीक्षा गर्न दुई आयोगको संयुक्त समिति वा कार्यदल वनाएर कार्य गर्ने,
- विषयगत सार्वजनिक सुनुवाइलगायतका उपाय अवलम्बन गरेर कारकतत्वहरूको यथोचित पहिचान गर्ने,
- द्वन्द्वका कारकतत्वको सम्बोधनका लागि अहिलेसम्म भएका प्रयास, प्राप्त उपलब्धि र चुनौतीका बारेमा मूल्यांकन गरेर तहगत सरकारलाई आवश्यक सिफारिस (अन्तरिमसमेत) गर्ने,
- यस सन्दर्भमा दक्षिण अफ्रिका, लाइबेरिया र टिमोर लिष्टलगायतका मुलुकको तुलनात्मक अनुभवलाई पनि ध्यानमा राख्ने ।

सत्यको खोजी वर्षः ६, अंकः १, जेष्ठ २०८१

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को तेस्रो संशोधन विधेयकः एक चर्चा

लोकराज पराजुली

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्मको समयलाई सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिका रूपमा लिइन्छ ।[1] वि.सं. २०६३ मंसिर ५ गते नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट, पार्टी (माओवादी) बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि युद्धविराम भई उक्त सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य भएको थियो । सशस्त्र द्वन्द्वको यो अवधिमा द्वन्द्वरत पक्षबाट भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको छानविन गरी संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापन गर्नका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौतामा दुवै पक्षले व्यक्त गरेको सहमति[2] एवं नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा राज्यको दायित्वका रूपमा व्यक्त गरिएको प्रतिबद्धता[3] बमोजिम कानुन निर्माण गरी आयोग गठन गर्ने प्रयासस्वरूप नेपाल सरकारबाट २०६९/१२/०१ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिला आयोग अध्यादेश, २०६९ जारी भएको थियो ।[4] यो अध्यादेशले गरेका व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ विपरीत भएको भनी परेको एक रिटमा[5] सर्वोच्च अदालतले मिति २०६९/१२/१९ मा अन्तरिम आदेश जारी गरी उक्त अध्यादेशका केही दफाहरू कार्यान्वयन गर्न रोक लगायो । मिति २०७०/९/१८ मा यो रिटमा सर्वोच्च अदालतले अध्यादेशका केही विवादित व्यवस्था संविधान, कानुन र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त प्रतिकूल देखिएको भनी अमान्य र बदर गरेकोले[6] यो अध्यादेश कार्यान्वयनमै आएन । यस आदेशमा संविधान र न्यायका मान्य सिद्धान्तसंगत नदेखिएका कानुनी व्यवस्थामा संशोधन र सुधार गर्न तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग एउटै होइन- छुट्टाछुटै गठन गर्ने नेपाल सरकारका नाममा परमादेशसमेत जारी भएको थियो । यो

सचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग ।

[1] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २ (ण) ले वि.सं. २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म राज्यपक्ष र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वलाई सशस्त्र द्वन्द्व भनि परिभाषित गरेको छ ।

[2] विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ को दफा ५.२.५

[3] नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (ध)

[4] हेनुहोस् नेपाल राजपत्र भाग २, खण्ड ६२, अतिरिक्ताङ्क २५, चैत्र १, २०६९

[5] अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयसमेत (०६९-WS-००५७)

[6] विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् ने.का.प. २०७०, अंक ९, नि.न. ९०५१

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

आदेशअनुसार अध्यादेशमा भएका व्यवस्थामध्ये एउटै आयोग गठनको व्यवस्थाको सट्टा दुईवटा छुट्टाछुट्टै आयोग गठन गर्ने व्यवस्थामा मात्र परिमार्जन गरी अन्य अध्यादेशको व्यवस्था जस्ताको तस्तै राखी मिति २०७१/०१/२८ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ (यसपछि यस आलेखमा ऐन भनिएको) जारी भयो। यो ऐनका केही व्यवस्था संविधान प्रतिकूल भएकोले बदर हुन तथा आवश्यक संशोधन गर्न परमादेश जारी हुन माग माग गर्दै सर्वोच्च अदालतमा रिट दायर भयो।[७] यस रिटमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७१/११/१४ मा भएको आदेशले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका कार्य आम माफीका विषय हुन नसक्ने घोषणा गर्दै विश्वव्यापी रूपमा स्वीकारिएका संक्रमणकालीन न्यायका मान्यतालाई आत्मसात् गरी ऐन संशोधन गर्न निर्देशित गरेको छ।[८] द्वन्द्वपीडितले सर्वोच्च अदालतको यही आदेशको भावनामा केन्द्रित रहेर संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनमा संशोधन हुनुपर्ने माग राख्दै आएको अवस्था छ।

यो आदेश भएपश्चात् ऐनमा मिति २०७५/३/२० मा पहिलो र मिति २०७५/१०/२५ मा दोस्रो संशोधन भए पनि यी संशोधनले सर्वोच्च अदालतको निर्देशन र द्वन्द्वपीडितको मागबमोजिमका विषयमा कुनै सम्बोधन गरेको देखिँदैन। यी संशोधन केवल आयोग तथा आयोगका पदाधिकारीको कार्यावधि तथा कारबाही सम्बन्धमा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ। नेपाल सरकारबाट पेश भएको ऐनउपरको तेस्रो संशोधन विधेयक हाल संघीय संसद्को प्रतिनिधिसभाको कानुन, न्याय तथा मानवअधिकार समितिमा छलफलको चरणमा रहेको छ। यही तेस्रो संशोधन विधेयकका बारेमा यस आलेखमा चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ।

२. तेस्रो संशोधन विधेयक संसद्मा दर्ता र हालको अवस्था

नेपालको संविधान, सर्वोच्च अदालतले गरेको आदेश, नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तराष्ट्रिय सन्धि अन्तर्गतका दायित्व तथा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय कानुन र मापदण्डले स्वीकारेका मान्यताअनुरूप हुने गरी संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुन संशोधन हुनुपर्छ भनी मानवअधिकार समुदाय, नागरिक समाज तथा द्वन्द्वपीडितलगायतका सरोकारवालाको आवाजलाई आत्मसात् गरी नेपाल सरकारबाट मिति २०७९/३/३१ मा ऐनको तेस्रो संशोधन विधेयक (यसपछि यस आलेखमा विधेयक मात्र भनिएको) संघीय संसद्को प्रतिनिधिसभामा दर्ता भएको थियो। कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले सातै प्रदेशमा द्वन्द्वपीडित र सरोकारवालाका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श गरी यो विधेयक तयार गरिएको हो। विधेयक दर्ता गराउनुअघि तत्कालीन सत्ता साझेदार राजनीतिक दलको उच्चस्तरीय संयन्त्रमा समेत छलफल गरिएको थियो। तत्कालीन प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल सकिएका कारण निष्क्रिय भएको यो विधेयकमा केही पुनरावलोकन गरी पुनः मिति २०७९/११/२५ मा नेपाल सरकारबाट यो विधेयक संसद् सचिवालयमा दर्ता भएको छ। नयाँ निर्वाचनद्वारा गठित प्रतिनिधिसभामा मिति २०७९/१२/०५ मा सामान्य छलफल भएको यो विधेयकलाई प्रतिनिधिसभाले दफावार छलफलका लागि मिति २०७९/१२/१२ मा कानुन, न्याय तथा मानवअधिकार समितिमा पठाएकोमा यो समितिले उपसमिति गठन गरी

[७] सुमन अधिकारीसमेत वि. नेपाल सरकार, ०७०-ws-००५० (यस रिटमा ऐनको दफा १३ (२) (४), २२ (१), २४, २५ (३) (४), २६ (२) (५) र २९ का व्यवस्था उपर प्रश्न उठाइएको)

[८] विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् ने.का.प. २०७१, अंक १२, नि.नं. ९३०४

विधेयकउपर दफावार छलफल भई उपसमितिबाट प्रतिवेदनसहित मिति २०८०/६/२० मा समितिमा पेश भएपश्चात् हाल यो विधेयक सोही समितिमा छलफलकै चरणमा रहेको छ।

३. विधेयकमा समावेश भएका मुख्य विषय

३.१. सशस्त्र द्वन्द्वकालीन मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनाको दुईवटा वर्गीकरण

ऐनमा "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन" भनी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरूद्ध लक्षित गरी वा योजनावद्ध रूपमा गरिएको हत्या, व्यक्ति बेपत्ता पार्नेलगायतका विभिन्न प्रकारका घटनालाई[९] परिभाषित गरिएकोमा विधेयकले यस्ता घटनालाई "मानवअधिकारको उल्लंघन" र "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन" भनी दुईवटा वर्गीकरण गरेको छ।[१०] सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरूद्ध लक्षित गरी योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, यौनजन्य हिंसा, शारीरिक वा मानसिक यातना, अपहरण तथा शरीर बन्धक बनाउने, गैर कानुनी थुनामा राख्ने, कुटपिट गर्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी गर्ने, घरजग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमबाट विस्थापन गर्ने वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानुनविपरीत गरिएका जुनसुकै अमानवीय कार्यलाई "मानवअधिकार उल्लंघन" का घटनाका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन" को परिभाषामा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरूद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको क्रूर यातना दिई वा निर्ममतापूर्वक ज्यान मारेको, जबर्जस्ती करणी, जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र अमानवीय वा क्रूरतापूर्वक दिएको यातनालाई समावेश गरिएको छ।

यो परिभाषामा केही परिमार्जन गर्न प्रतिनिधिसभाको कानुन, न्याय तथा मानवअधिकार समितिबाट विधेयक सम्बन्धमा छलफल गरी प्रतिवदेन दिन गठित उपसमिति (यसपछि यस आलेखमा समिति र उपसमिति मात्र भनिएको) ले समितिसमक्ष प्रतिवेदन पेश गरेको छ- जसमा "मानवअधिकारकारको गम्भीर उल्लंघन" अन्तर्गत स्वेच्छाचारी रूपमा क्रूरतापूर्वक (आर्बीट्ररी) गरिएको हत्या / दोहोरो भिडन्तबाहेक गरिएको हत्या, जबर्जस्ती करणी तथा गम्भीर यौनजन्य हिंसा, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र अमानवीय वा क्रूरतापूर्वक दिएको यातनालाई समावेश गर्न भनिएको छ। यद्यपि स्वेच्छाचारी रूपमा क्रूरतापूर्वक (आर्बीट्ररी) गरिएको हत्या/ दोहोरो भिडन्तबाहेक गरिएको हत्यालाई "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन" अन्तर्गत समावेश गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा थप छलफल हुनुपर्ने भनी उपसमितिले प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।[११]

"मानवअधिकारको उल्लंघन" लाई सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरूद्ध लक्षित गरी

---

[९] हेर्नुहोस् ऐनको दफा २ (ञ)

[१०] हेर्नुहोस् विधेयकको दफा ४ र ५ (hr.parliament.gov.np/uploads/attachments/qalsanfqehnrbbzi.pdf मा हेर्न सकिने)

[११] समितिबाट विधेयक सम्बन्धमा गठित उपसमितिको प्रतिवेदन, २०८०,संघीय संसद सचिवालय, काठमाडौंको बुंदा नं २ (२) र थप छलफलबाट टुंगोमा पुऱ्याउनु पर्ने विषयहरु अन्तर्गत सुचिकृत बुंदा नं. १ (hr. parliament.gov.np/uploads/attachments/h6x1syfr7boctxli.pdf मा हेर्न सकिने)

वा योजनाबद्ध रूपमा सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनबाहेकका प्रचलित नेपाल कानुन, अन्तराष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानुनविपरीत गरिएको अन्य जुनसुकै कार्य भनी परिभाषित गर्नुपर्ने सुझाव उपसमितिले समितिसमक्ष प्रस्तुत गरेको छ।[१२]

३.२. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (यसपछि यस आलेखमा आयोगमात्र भनिएको) का अध्यक्ष तथा सदस्यको नियुक्तिका लागि सिफारिस प्रक्रियामा परिमार्जन

विधेयकले यस सम्बन्धमा कुनै प्रस्ताव गरेको छैन। तथापि उपसमितिले यस सम्बन्धमा ऐनको दफा ३ (५) मा भएको व्यवस्थाको[१३] सट्टा निम्नानुसार थप व्यवस्था गर्न प्रस्ताव गर्नुपर्ने गरी समितिसमक्ष प्रतिवेदन पेश गरेको छ-[१४]

- सिफारिस समितिले अध्यक्ष तथा सदस्यको नाम सिफारिस गर्नुअघि योग्य व्यक्तिहरूको संक्षिप्त सूची तयार गरी सार्वजनिक प्रतिक्रियाका लागि प्रकाशन गर्ने,
- त्यस्तो सूचीमा परेका व्यक्तिको पृष्ठभूमि तथा निजको सम्बन्धमा प्राप्त प्रतिक्रियासमेतको आधारमा उपयुक्त देखिएको व्यक्तिलाई अध्यक्ष र सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्ने,
- सिफारिस समिति गठन भएको बढीमा दुई महिनाभित्र सिफारिस गरी सक्नुपर्ने।

विगतमा आयोगका पदाधिकारीको स्वीकार्यतामा द्वन्द्वपीडितहरूलगायतले प्रश्न उठाएको र पदाधिकारीको नियुक्तिका लागि गठन हुने सिफारिस समितिले लामो समयसम्म पनि नाम सिफारिस गर्न नसकेको सन्दर्भमा उपसमितिले प्रस्ताव गरेको यो संशोधनअनुसारको व्यवस्था भएमा सो अवस्थाको अन्त्य हुने विश्वास गर्न सकिन्छ।

३.३. आयोगको कार्यकाल तथा अध्यक्ष र सदस्यको पदावधि थप

ऐनमा आयोगको कार्यकाल एक वर्ष हुने र सो अवधिभित्र कार्य सम्पन्न नभएमा एक वर्ष थप गर्न सकिने व्यवस्था रहेकोमा[१५] विधेयकले आयोगको कार्यकाल दुई वर्ष हुने गरी प्रस्ताव गरेको छ।[१६] ऐनमा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यको पदावधि नेपाल सरकारबाट थप भएकोमा नियुक्ति भएको मितिले दुई वर्षको हुने व्यवस्था रहेकोमा[१७] विधेयकले आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यको कार्यावधि नियुक्ति भएको मितिले दुई

---

[१२] ऐ.ऐ.को बुंदा नं. २ (१)

[१३] ऐनको दफा ३ (५) ले सिफारिस समितिले अध्यक्ष तथा सदस्यको नाम सिफारिस गर्नुअघि निजहरूको सार्वजनिक छनौट प्रक्रिया सार्वजनिक रुपमा प्रकाशनसमेत गर्नुपर्ने छ भन्ने मात्र व्यवस्था गरेको।

[१४] पूर्वपाद् ११ को बुंदा नं. ३ (२) (३)

[१५] ऐनको दफा ३८ (१) (२)

[१६] विधेयकको दफा २०

[१७] ऐनको दफा ६ (१) (२)

वर्ष हुने गरी प्रस्ताव गरेको छ ।[१८] तथापि उपसमितिले आयोगको कार्यावधि चार वर्ष र आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले चार वर्षको हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने सुझाव सहितको प्रतिवेदन समितिसमक्ष पेश गरेको छ ।[१९]

३.४. आयोगमा कार्यरत कर्मचारीलाई सरूवा गर्दा आयोगको सहमति लिनुपर्ने

यस सम्बन्धमा विधेयकमा कुनै प्रस्ताव नभए पनि उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमा आयोगमा कार्यरत कर्मचारीलाई नेपाल सरकारले अन्य कार्यालयमा सरूवा गर्दा आयोगको सहमति लिनुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था ऐनमा राख्न प्रस्ताव गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।[२०] आयोगको कार्यअनुभव हासिल गरेका कर्मचारीलाई नेपाल सरकारले आयोगको सहमतिबिना सरूवा गर्दा आयोगको कार्यसम्पादनमा कठिनाइ हुने अवस्थाको अन्त्य गर्न उपसमितिले प्रस्ताव गरेको यो संशोधन उपयुक्त देखिन्छ ।

३.५. आयोगको कार्यादेश थप

ऐनको दफा १३ (१) ले आयोगलाई प्रदान गरेको कार्यादेशअन्तर्गत विधेयकले देहायका विषयहरू थप गर्न प्रस्ताव गरेको छः[२१]

- मानवअधिकारको उल्लंघन तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको प्रवृत्ति, प्रकृति, गम्भीरता तथा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा द्वन्द्वका पक्षहरूले गरेका कार्यको विश्लेषण गर्ने,
- मानवअधिकारको उल्लंघन तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको बारेमा अन्वेषणको प्रक्रिया निर्धारण गरी सत्य अन्वेषण गर्ने,
- सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरूको पहिचान गरी भविष्यमा मानवअधिकार उल्लंघन तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटना हुन नदिने सुनिश्चितताका लागि गरिनुपर्ने नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत सुधारको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,
- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई परिक्षण (भेटिङ्) का लागि सिफारिस गर्ने ।

३.६. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका जबर्जस्ती करणी वा गम्भीर यौनजन्य हिंसाका घटनामा छुट भएका उजुरी माग गर्ने

यस सम्बन्ध विधेयकले कुनै संशोधन प्रस्ताव गरेको छैन । तथापि उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवदेनमा "आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यको पदमा नियुक्ति भएपछि आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा

[१८] विधेयकको दफा ४

[१९] पूर्वपाद् ११ को बुंदा नं. १२ र ४

[२०] ऐ.ऐ.को बुंदा नं. ५

[२१] विधेयकको दफा ६ (१)

जबर्जस्ती करणी वा गम्भीर यौनजन्य हिंसामा परेका पीडित वा निजको तर्फबाट उजुरी दिन छुट भएको भए आयोगमा उजुरी दिन एक पटकका लागि तीन महिनाको म्याद दिई सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी आयोगले उजुरी माग गर्नेछ" भन्ने व्यवस्था गर्न विधेयकमा प्रस्ताव गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छ।[२२]

३.७. सशस्त्र द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघन र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाबारे अन्य आयोग/निकायमा विचाराधीन पीडितको निवेदन आयोगले माग गरी छानविन गर्न सक्ने

विधेयकमा यो संशोधन प्रस्ताव गरिएको छैन। तथापि उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमा "सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको उल्लंघन र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाको उजुरी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग वा राष्ट्रिय महिला आयोगलगायतका विभिन्न निकायमा त्यस्ता आयोग वा निकायमा दर्ता भई विचाराधीन रहेको पीडितको निवेदन वा अन्य कुनै स्रोतबाट आयोगलाई जानकारी हुन आएमा आयोगले त्यस्ता उजुरी छानविन गर्ने प्रयोजनका लागि त्यस्ता उजुरी र सोसँग सम्बन्धित विवरण सम्बन्धित आयोग वा निकायसँग माग गर्न सक्नेछ" भन्ने व्यवस्था गर्न संशोधन प्रस्ताव गर्न सुझाव प्रस्तुत गरेको छ। यसरी माग भई आएमा त्यस्ता आयोग वा निकायले उजुरी र सोसँग सम्बन्धित विवरण आयोगलाई पठाउनुपर्ने गरी संशोधन प्रस्ताव गर्न पनि उपसमितिले प्रतिवेदनमा सुझाएको छ।[२३]

३.८. आयोगले पीडितकेन्द्रित, लैङ्गिकमैत्री तथा अपाङ्गमैत्री हुने गरी पारदर्शी रूपमा कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने

ऐनको दफा १९ (१) मा संशोधन गरी आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा पीडित केन्द्रित, लैंगिकमैत्री तथा अपाङ्गमैत्री हुने गरी पारदर्शी रूपमा गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्न विधेयकले प्रस्ताव गरेको छ।[२४]

३.९. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको घटनामा मेलमिलाप हुन नसक्ने, केवल मानवअधिकार उल्लंघनको घटनामा मात्र मेलमिलाप हुन सक्ने, मेलमिलाप गर्न पीडितको स्वतन्त्र सहमति हुनुपर्ने

ऐनले सशस्त्र द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघनको सबै घटनालाई मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको घटनाका रूपमा परिभाषित गरी ती सबै घटनामा पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउन सकिने व्यवस्था गरेको छ।[२५] अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनविपरीतका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनामा समेत मेलमिलाप हुन सक्ने यो कानुनी व्यवस्थाउपर द्वन्द्वपीडितलगायतको असन्तुष्टि रहेकोमा विधेयकले शसस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनालाई "मानवअधिकारको उल्लंघन" र "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन" गरी दुईवटा वर्गीकरण गरी मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनामा आयोगले मेलमिलाप गराउन नसक्ने, पीडितको स्वतन्त्र सहमतिमा मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा मात्र पीडित र पीडकबीच आपसमा मेलमिलाप

[२२] पूर्वपाद् ११ को बुँदा नं. ६

[२३] ऐ ऐ

[२४] विधेयकको दफा ८

[२५] हेर्नुहोस् ऐनको दफा २ (ञ) र दफा २२

गराउन सक्ने गरी संशोधन प्रस्ताव गरेको छ ।[२६] मानवअधिकारको उल्लंघनको घटनामा मेलमिलापका लागि पीडितको स्वतन्त्र सहमतिलाई विधेयकले अनिवार्य शर्तका रूपमा व्यवस्था गरेकोमा पीडितको स्वतन्त्र सहमति नभएमा के गर्ने भन्ने विषयमा थप छलफल हुनुपर्ने भनी उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ ।[२७]

३.१०. पीडितको परिपूरणको अधिकारमा थप स्पष्टसहितको व्यवस्था

ऐनमा दफा २२ क थप गरी तथा दफा २३ मा परिमार्जन गरी सशस्त्र द्वन्द्वपीडितको परिपूरणको अधिकारलाई थप स्पष्ट पार्दै विधेयकले संशोधन प्रस्ताव गरेको छ ।[२८] पीडितलाई परिपूरणको अधिकार हुने तथा पीडकको पहिचान नभएको, पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप भएको वा नभएको, पीडकलाई क्षमादान दिन वा मुद्दा चलाउन सिफारिस भएको वा नभएको जस्ता अवस्थाले परिपूरण प्राप्त गर्न पीडितको अधिकारमा कुनै असर पारेको नमानिने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ । प्रारम्भिक छानविनपछि नै यथाशीघ्र आयोगले पीडितलाई मनोसामाजिक परामर्श, अन्तरिम राहत, राहत तथा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न, पुनःस्थापना गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्न सिफारिस गर्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ । अन्तरिम राहतको सिफारिस गर्दा जबरजस्ती करणी, यौनजन्य हिंसा वा यातनापीडितलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सामुदायिक परिपूरणको अवधारणालाई विधेयकमा आत्मसात् गरिएको छ । परिपूरण उपलब्ध गराउँदा आवश्यकताअनुसार प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, सामुदायिक संस्था, पीडितले गठन गरेका संघसंस्था तथा निजी क्षेत्रसँग समेत सहकार्य गर्न सकिने व्यवस्था पनि विधेयकले गरेको छ ।

उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमा यसबारेमा अझ थप व्यवस्था गर्न सुझाव दिएको छ ।[२९] पीडितलाई निजको सम्पत्तिको क्षतिवापत क्षतिपूर्तिको रकम सिफारिस गर्दा त्यस्तो सम्पत्ति क्षति हुँदाका बखतको सम्पत्तिको मूल्य तथा पीडितले क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न लागेको समयावधि र प्रचलित मूल्यलाई समेत आधार लिनुपर्ने व्यवस्था गर्न उपसमितिले सुझाव दिएको छ । आयोगले परिपूरणको लागि गरेको सिफारिसमा चित्त नबुझेमा त्यसको आधार र कारण खोली विशेष अदालतमा निवेदन दिन सक्ने र त्यस्तो आधार कारण मनासिव देखिएमा विशेष अदालतले उपयुक्त आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरी पीडितले मनासिब परिपूरण प्राप्त गर्न पाउने अधिकारलाई थप प्रत्याभूत गर्न पनि उपसमितिले सुझाव दिएको छ । यसैगरी ऐनमा दफा ३१ ख थप गरी अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को परिच्छेद- २ मा उल्लिखित अधिकारसमेत पीडितलाई प्राप्त हुने गरी विशेष व्यवस्था गर्न पनि उपसमितिले सुझाव दिएको छ ।

३.११. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप कार्यसम्बन्धी कोष

नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहबाट प्राप्त रकम, सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षबाट प्राप्त रकम, कुनै स्वदेशी

[२६] हेर्नुहोस् विधेयकको दफा २ (४) (५) र दफा ९

[२७] हेर्नुहोस् पूर्वपाद ११ को थप छलफलबाट टुंगोमा पुऱ्याउनुपर्ने विषयको बुदा नं. ३

[२८] हेर्नुहोस् विधेयकको दफा १० र ११

[२९] हेर्नुहोस् पूर्वपाद ११ को बुंदा नं. ७ र ११

व्यक्ति वा संघसंस्थाबाट प्राप्त रकम र विदेशी सरकार वा संस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाबाट प्राप्त रकम रहने गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलापसम्बन्धी कार्यका लागि एक कोष रहने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ ।[३०] विदेशी सरकार वा संस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाबाट कोषमा रकम प्राप्त गर्नुअघि नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो कोषको रकम आयोगको छानविन, राहत, परिपूरणलगायतका कार्यमा उपयोग गरिने, कोषको सचिवालय कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा रहने, कोष सञ्चालनका सम्बन्धमा नीतिगत मार्गदर्शन गर्न नेपाल सरकारको कानुन मन्त्रीको संयोजकत्वमा सात सदस्यीय कोष सञ्चालन निर्देशक समिति रहनेसमेतका व्यवस्था विधेयकले गरेको छ ।

३.१२. आयोगले नीतिगत सिफारिस गर्ने व्यवस्था थप

आयोगले देहायका विषयमा नेपाल सरकारसमक्ष नीतिगत सिफारिस गर्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छः-[३१]

- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्गता भएका सुरक्षाकर्मी वा निजका परिवारका सदस्यलाई निजहरूले गरेको योगदानको कदर र सम्मानका लागि आवश्यक राहत तथा सम्मान प्रदान गर्न,
- सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्गता भएका सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित अन्य व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्यलाई आवश्यक राहत तथा सहयोग प्रदान गर्न,
- सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा बिछयाइएका बारूदी सुरूङ (ल्याण्ड माइन), राखिएका विष्फोटक पदार्थको विष्फोटनमा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा निजको परिवारका सदस्यलाई आवश्यक राहत तथा सहयोग प्रदान गर्न ।

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा जोडिएका र प्रभावित भएका व्यक्तिहरूलाई सम्बोधन गर्ने व्यवस्था ऐनमा नरहेको भनी आवाज उठीरहेको सन्दर्भमा विधेयकमा प्रस्ताव गरिएको यो व्यवस्थाबारेमा त्यस्ता व्यक्तिलाई कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने बारेमा थप छलफलबाट टुङ्गोमा पुग्नका लागि उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमार्फत सुझाव प्रस्तुत गरेको छ ।[३२]

३.१३. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनामा संलग्न व्यक्तिले क्षमादान नपाउने, केवल मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा संलग्न व्यक्तिले पीडितको स्वतन्त्र सहमति प्रदान भएमा मात्र क्षमादान पाउने, पीडकले क्षमादान पाए पनि पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने

ऐनमा द्वन्द्वकालीन सबै मानवअधिकार उल्लंघनका घटनालाई गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनअन्तर्गत

[३०] विधेयकको दफा १२

[३१] ऐ.ऐ. को दफा १४ र पूर्वपाद् ११ को बुंदा नं. ८

[३२] पूर्वपाद् ११ को बुंदा नं. ८ र थप छलफलबाट टुङ्गोमा पुऱ्याउनुपर्ने विषयहरु अन्तर्गत सूचिकृत बुँदा नं. २

राखी सबै घटनामा क्षमादान दिन आयोगले सिफारिस गर्न सक्ने[३३] व्यवस्था भएकोमा विधेयकले त्यस्ता घटनालाई "मानवअधिकार उल्लंघन" र "गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघन" भनी दुई वर्गमा वर्गिकरण गरी गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न नसक्ने व्यवस्था गरेको छ ।[३४] यस व्यवस्थाबाट गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाका दोषीउपर अभियोजनको कारबाही गर्नै पर्ने अवस्था हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको मान्यतालाई यो व्यवस्थाले आत्मसात् गरेको देखिन्छ । मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा पनि पीडितको स्वतन्त्र सहमति भएमा मात्र आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ ।[३५] यसरी क्षमादानका लागि सिफारिस गर्दा पीडकले आर्थिक विपन्नताका कारण पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन नसक्ने देखिएमा पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति रकम नेपाल सरकारबाट उपलब्ध गराउनुपर्ने गरी आयोगले सिफारिस गर्ने र नेपाल सरकारले त्यस्तो सिफारिस प्राप्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र पीडितलाई त्यस्तो क्षतिपूर्ति रकम उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था विधेयकले गरी पीडकले क्षमादान पाए पनि पीडितले क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने कुराको ग्यारेन्टी गरिएको छ ।[३६]

३.१४. मुद्दा दायरसम्बन्धी व्यवस्थामा परिमार्जन

ऐनको दफा २९ को सट्टा विधेयकले अर्कै दफा २९ राख्ने प्रस्ताव गरी द्वन्द्वकालीन मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कार्यमा संलग्न देखिएका व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउने व्यवस्थामा परिमार्जन गरेको छ ।[३७] आयोगले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कार्यमा संलग्न देखिएका व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन घटना हुँदाको परिस्थिति, कारण, छानविन प्रतिवेदन र प्रमाणसहित महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिफारिस गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त सिफारिसमा मुद्दा चलाउन प्रस्ताव गरिएको व्यक्तिले आयोगसमक्ष आफूलाई थाहा भएसम्मको सत्यतथ्य विवरण प्रकट गरे नगरेको, निजउपर लागेको आरोपको सम्बन्धमा निजले सत्यतथ्य व्यक्त गरी छानविन तथा प्रमाण संकलनमा सहयोग गरे/नगरेको, त्यस्तो कार्यमा संलग्न भएकोमा पश्चात्ताप गरे/नगरेको, पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गरे/नगरेको, पीडितसँग क्षमायाचना गरे/नगरेको, भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरे/नगरेको विवरणसमेत खुलाउनुपर्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ । त्यस्तो सिफारिस प्राप्त भएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजबाट अधिकार प्राप्त सरकारी वकीलले प्राप्त प्रमाणको आधारमा आयोगबाट सिफारिस प्राप्त भएको मितिले एक वर्षभित्र मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा आधार र कारण खुलाई निर्णय गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा सरकारी वकीलबाट विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्ने र त्यसरी मुद्दा दायर गर्दा अभियुक्तले आयोगमा छानविनका लागि गरेको सहयोग, पीडितप्रति गरेको सहयोग, गल्ती गरेको प्रति पश्चात्ताप, क्षमायाचनाजस्ता कुराको विद्यमानमा भएको तथा घटना हुँदाको परिस्थिति, कारण तथा संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तलाई ध्यान दिई प्रचलित कानुनबमोजिम सजायमा

[३३] ऐनको दफा ३३

[३४] विधेयकको दफा १५(२)

[३५] ऐ.ऐ. को दफा १५ (५)

[३६] ऐ.ऐ. को दफा १५ (७)

[३७] ऐ. को दफा १८

घटी सजाय हुने गरी माग दावी लिन सक्ने व्यवस्था विधेयकमा गरिएको छ।

यस व्यवस्थामा थप परिमार्जन गर्न उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमा सुझाव प्रस्तुत गरेको छ-[३८] जसमा प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि विशेष अदालतमा दायर भएको द्वन्द्वकालीन घटना सम्बन्धी मुद्दा प्रचलित कानुनबमोजिमको हदम्यादभित्र दायर भएको मानिने र सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिउपर यस्तो मुद्दा दायर भई थुना वा न्यायिक हिरासतमा रहेमा त्यस्तो थुना वा न्यायिक हिरासतमा रहुन्जेल निज पदबाट स्वतः निलम्बन भएको मानिने व्यवस्था गर्न सुझाइएको छ।

३.१५. विशेष अदालतको गठन, क्षेत्राधिकार तथा अधिकार क्षेत्रको प्रयोगसम्बन्धी व्यवस्थामा परिमार्जन

ऐनले सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनामा पीडकउपर दायर हुने मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न नेपाल सरकारले कानुनबमोजिम विशेष अदालत गठन गर्न सक्ने [३९] व्यवस्थालाई विधेयकले परिमार्जन गर्न संशोधन प्रस्ताव गरेको छ।[४०] नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसँग सम्बन्धित मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न न्याय परिषद्को परामर्शमा तीन सदस्यीय विशेष अदालत गठन गर्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ। यो अदालतको अध्यक्ष र सदस्य नेपाल सरकारले न्याय परिषद्को परामर्शमा उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूमध्येबाट तोक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस अदालतले जिल्ला तथा उच्च अदालतबाट सरी आएका सशस्त्र द्वन्द्वकालको मानवअधिकार उल्लंघन र गम्भीर उल्लंघनका घटनासँग सम्बन्धित मुद्दा हेर्दा जिल्ला अदालतबाट सरी आएकोमा शुरू क्षेत्राधिकार र उच्च अदालतबाट सरी आएकोमा पुनरावेदकीय क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्ने, यो अदालतको अधिकार क्षेत्रको प्रयोग तथा कार्यविधिसम्बन्धी अन्य व्यवस्था विशेष अदालत ऐन, २०५९ बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ।

३.१६. जिल्ला वा उच्च अदालतमा विचाराधीन रहेका सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकारको उल्लंघन तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसँग सम्बन्धित मुद्दा विशेष अदालतमा सर्ने सम्बन्धमा विशेष कार्यविधि [४१]

जिल्ला वा उच्च अदालतमा विचाराधीन रहेका यस्ता घटनासँग सम्बन्धित मुद्दा, पुनरावेदन, निवेदन तथा प्रतिवेदन विशेष अदालतमा सार्न महान्यायाधिवक्ताले ती मुद्दा विचाराधीन रहेको सम्बन्धित अदालतमा लेखी पठाएमा सम्बन्धित अदालतले त्यस्तो मुद्दा, पुनरावेदन, निवेदन, प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सक्कल मिसिल २१ दिनभित्र विशेष अदालतमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ। यसरी सक्कल मिसिल प्राप्त भएको १५ दिनभित्र विशेष अदालतले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको उल्लंघन वा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको घटनासँग सम्बन्धित भए/नभएको विषयमा छानविन गरी रायसहित प्रतिवेदन पेश गर्न

[३८] हेर्नुहोस् पूर्वपाद ११ को बुँदा नं. ९

[३९] ऐनको दफा २९ (४) को स्पष्टीकरण

[४०] विधेयकको दफा १९ ले ऐनमा थप गर्न प्रस्ताव गरेको दफा २९ क

[४१] ऐ.ऐ. ले ऐनमा थप गर्न प्रस्ताव गरेको दफा २९ ख

सक्कल मिसिल आयोगमा पठाउनुपर्ने र आयोगले तत्सम्बन्धमा छानविन गरी यथाशीघ्र प्रतिवेदनसहित सक्कल मिसिल विशेष अदालतमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी छानविन गर्दा मानवअधिकारको उल्लंघनको घटनामा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गर्न सहमत भएमा वा पीडितले क्षमा दिन सहमति दिएमा आयोगले विशेष अदालतमा पेश गर्ने प्रतिवेदनमा सो व्यहोरासमेत उल्लेख गर्नुपर्ने र यस्तो प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्तो घटनामा मेलमिलाप र क्षमादानको सिफारिससम्बन्धी कारबाहीका लागि विशेष अदालतले लगत कट्टा गरी त्यस्तो मुद्दाको सक्कल मिसिल आयोगमा पठाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। आयोगले विशेष अदालतमा पेश गरेको प्रतिवेदनबाट त्यस्तो काम सशस्त्र द्वन्द्वकालीन मानवअधिकारको उल्लंघन वा गम्भीर उल्लंघनसँग सम्बन्धित रहेको नदेखिएमा विशेष अदालतले पन्ध्र दिनभित्र सक्कल मिसिल सम्बन्धित अदालतमा फिर्ता पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

३.१७.प्रतिवादीले मुद्दा फैसला नहुँदै विशेष अदालतमा सत्य तथ्य व्यक्त गरी न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउन समेतका लागि मौका पाउन माग गरी निवेदन दिन सक्ने[४२]

विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गरिएका प्रतिवादीले सो मुद्दा फैसला नहुँदै आफूउपर लगाइएको अभियोगमा उल्लिखित घटनाको सत्यतथ्य व्यक्त गरी न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउन, मानवअधिकारको उल्लंघन गरेकोमा सोको पश्चात्ताप गरी भविष्यमा त्यस्तो कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गर्न वा पीडितसँग क्षमायाचना गर्नको लागि मौका उपलब्ध गराउन सो अदालतमा निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ। यस्तो निवेदन पर्न आएमा विशेष अदालतले निवेदकलाई तत्सम्बन्धमा मनासिव मौका दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

३.१८. संक्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्तसमेतलाई ध्यान दिई प्रचलित कानुनबमोजिमको सजायमा घटाई सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने विशेष व्यवस्था [४३]

सशस्त्र द्वन्द्वकालीन मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई विशेष अदालतले त्यस्तो घटना हुँदाको परिस्थिति, कारण तथा संक्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्तसमेतलाई ध्यान दिई प्रचलित कानुनबमोजिमको सजायमा घटाई सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ। यसरी सजाय निर्धारण गर्दा सरकारी वकीलले प्रचलित कानुनबमोजिमको सजायमा घटी सजाय हुन माग दाबी लिए/नलिएको, प्रतिवादीले आफूलाई थाहा भएसम्मको घटनाको सत्य उजागर गरी सत्यतथ्य विवरण आयोग वा विशेष अदालतसमक्ष पूर्ण रूपमा प्रकट गरे नगरेको, आफूउपरको आरोपित कार्य गरेको वा कार्यमा संलग्न रहेकोमा साबिती भई सो सम्बन्धमा सत्यतथ्य व्यक्त गरी न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग गरे/नगरेको, त्यस्तो कार्यमा संलग्न भएकोमा पश्चात्ताप गरे/नगरेको, पीडितसँग क्षमायाचना गरे/नगरेको, आयोग वा विशेष अदालतले तोकेको रकम क्षतिपूर्तिको रूपमा पीडितलाई उपलब्ध गराए/नगराएको वा गराउन मञ्जुर गरे/नगरेको, भविष्यमा त्यस्तो कार्य नगर्ने प्रतिबद्धता गरे/नगरेको विषयलाई विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी घटी सजाय गर्ने सम्बन्धमा आधार कारण खुलाएर सजाय कम गर्न सकिने व्यवस्था गर्ने वा घटी सजाय हुने प्रतिशत नै तोकेर

---

[४२] ऐ.ले ऐनमा थप गर्न प्रस्ताव गरेको दफा २९ ग

[४३] ऐ.ले ऐनमा थप गर्न प्रस्ताव गरेको दफा २९ घ

व्यवस्था गर्ने भन्ने विषय थप छलफलबाट टुंगोमा पुऱ्याउनुपर्ने भनी उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ।[४४]

३.१९. विशेष अदालतको फैसलाउपरको पुनरावेदन हेर्न सर्वोच्च अदालतमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विशेष इजलास[४५]

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विशेष अदालतले गरेको फैसला वा अन्तिम आदेशउपर त्यस्तो फैसला वा अन्तिम आदेश भएको मितिले पैतीस दिनभित्र सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ। यस्तो पुनरावेदन सुन्नका लागि प्रधानन्यायाधीशले न्यायपरिषद्को परामर्शमा सर्वोच्च अदालतका तीनजना न्यायाधीश रहेको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विशेष इजलास गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। विशेष इजलाससम्बन्धी विधेयकले गरेको यो व्यवस्थामा सर्वोच्च अदालतमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयुक्त इजलास रहने र त्यसका लागि प्रधानन्यायाधीशले आवश्यकताअनुसार सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको सूची तयार गरी सो मध्येबाट इजलास तोक्ने व्यवस्था गरी परिमार्जन गर्न उपसमितिले समितिसमक्ष दिएको प्रतिवेदनमा सुझाव प्रस्तुत गरेको छ।[४६] यस्तो पुनरावेदनको सुनुवाइ गर्दा संक्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्तलाई ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ।

३.२०. आयोगमा रहने इकाइसम्बन्धी व्यवस्था थप

विधेयकले यससम्बन्धी व्यवस्था नगरेकोमा उपसमितिले समितिसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनमा आयोगमा देहायबमोजिमका छुट्टा-छुट्टै इकाई रहने व्यवस्था विधेयकमा थप गर्नका लागि सुझाव प्रस्तुत गरेको छः-[४७]

- सत्य अन्वेषण तथा छानविन इकाई,
- परिपूरण इकाई,
- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी घटना अनुसन्धान इकाई,
- यौनजन्य हिंसा तथा जवरजस्ती करणीका घटनाको छानविन इकाई,
- पीडित समन्वय इकाई,
- तोकिएबमोजिमका अन्य इकाई।

यी इकाईको काम, कर्तव्य तथा कार्यादेश नियमावलीबाट तोकिएबमोजिम हुने व्यवस्था गर्न पनि उपसमितिले सुझाव प्रस्तुत गरेको छ।

---

[४४] पूर्वपाद् ११ को थप छलफलबाट टुंगोमा पुऱ्याउनु पर्ने विषयहरु अन्तर्गतको बुँदा नं. ४

[४५] विधेयकको दफा १९ ले ऐनमा थप गर्न प्रस्ताव गरेको दफा २९ ङ

[४६] पूर्वपाद् ११ को बुँदा नं. १०

[४७] ऐ.ऐ. को बुंदा नं. ११

३.२१. सशस्त्र द्वन्द्वमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्पत्ति हस्तान्तरणसम्बन्धी विशेष व्यवस्था[४८]

बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन आयोगमा रहेको अभिलेखमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको सूचीमा नाम समावेश भई स्थिति पत्ता नलागेको व्यक्तिको नाममा रहेको वा त्यस्तो व्यक्तिको हक लाग्ने सम्पत्तिमा कानुन बमोजिम अंश भाग छुट्याई निजको अंश भाग निजको नाममा कायम राखी बाँकी सम्पत्ति अरू अंशियारबीच अंशबन्डा गर्न वा हकवालाको नाममा नामसारी दाखिल खारेज गर्नेसम्बन्धी लिखत पारित हुनसक्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ । त्यस्तो बेपत्ता व्यक्तिको नाममा बैंक खातामा रहेको रकम निजले इच्छाएको व्यक्ति भए सो व्यक्तिलाई र त्यस्तो व्यक्ति नभए निजको हकवालालाई सम्बन्धित बैंकले भुक्तानी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तो बेपत्ता व्यक्तिले कुनै सरकारी निकाय, प्रतिष्ठान वा संस्थामा सेवा गरेबापत निजको सेवा शर्तसम्बन्धी कानुनबमोजिम निजले प्राप्त गर्ने निवृत्तिभरण, उपदानलगायतका सेवा सुविधा प्राप्त गरिसकेको रहेनछ भने त्यस्तो सेवा सुविधा सो व्यक्तिको हकवालालाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

४. विधेयकले गरेको व्यवस्थाको संक्षिप्त समीक्षा

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वकालको रूपमा सम्वत् २०५२।११। १ देखि २०६३।८।०५ सम्मलाई परिभाषित गर्दै विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ मा राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षले गरेको सहमति तथा प्रतिवद्धताबमोजिम सो अवधिमा द्वन्द्वरत पक्षबाट भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा मानवताविरूद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यसको सत्यतथ्य अन्वेषण गरी पीडकलाई कारबाही तथा पीडितलाई परिपूरण दिलाई संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापन गरेर शान्तिप्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने उद्देश्यले विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको ६ वर्षपछि नेपाल सरकारबाट अध्यादेशका रूपमा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ जारी भएको थियो। यस अध्यादेशउपर सर्वोच्च अदालतमा परेको रिटमा भएको अन्तरिम आदेशबमोजिम यो अध्यादेश कार्यान्वयनमै आएन।[४९] २०७१ सालमा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन जारी भयो। यो ऐनबमोजिम दुईवटा आयोग गठन भए तर पनि यो प्रक्रिया अझै निष्कर्षमा पुग्न सकेको छैन। यस्तो हुनुमा मुख्यतः ऐनका केही प्रावधान संक्रमणकालीन न्यायका मान्यताअनुरूप नभएको भन्ने द्वन्द्वपीडितहरूलगायत नागरिक समाज र मानवधिकारवादीहरूको भनाइ रहदै आएको छ । ऐनका प्रावधानहरूमध्ये निम्न व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार एवं मानवीय कानुन तथा सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल रहेकोले ती व्यवस्थाका केही अंश अमान्य र बदर घोषित हुन तथा उपयुक्त संशोधन विधेयक संसद्मा प्रस्तुत गर्न परमादेश जारी हुन माग गरी द्वन्द्वपीडित सुमन अधिकारीसमेतबाट सर्वोच्च अदालतमा रिट परेको थियो। यो रिटमा चुनौती दिइएका ऐनका उक्त व्यवस्था निम्नानुसार रहेका छन्:-

- सशस्त्र द्वन्द्वमा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानविन गर्ने (दफा १३ (२)),

[४८] विधेयकको दफा २१

[४९] हेर्नुहोस् पूर्वपाद टिप्पणी नं. ५ र ६

- त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न निकायमा विचाराधीन उजुरीहरू आयोगले छानविन गर्ने (दफा १३ (३)),
- कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्ने (दफा १३ (४)),
- पीडक वा पीडितले मेलमिलापका लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने (दफा २२ (१)),
- कसैले पीडितको सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने (दफा २४ (१)),
- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी अपराधमा दोषी देखिएका पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगले अन्तरिम प्रतिवेदनमा समावेश गरी नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने (दफा २५ (३)),
- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोपमा सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै पनि व्यक्ति दोषी देखिएमा निजलाई विभागीय कारबाही गर्न आयोगले सम्बन्धित अख्तियारवालासमक्ष लेखी पठाउनुपर्ने र यसरी लेखिआएमा अख्तियारवालाले तीन महिनाभित्र निजलाई कानुनबमोजिम उपयुक्त सजायसहित विभागीय कारबाही गरी सोको जानकारी आयोगलाई दिनुपर्ने (दफा २५ (४)),
- कुनै पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखिएमा आयोगले त्यसको पर्याप्त आधार खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने (दफा २६ (१)),
- बलात्कार र आयोगको छानविनबाट क्षमा दिन पर्याप्त आधार कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन (दफा २६ (२)),
- क्षमादानको लागि कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्ने सम्बन्धमा पीडितको सहमति, असहमति र घटनाको गम्भीरतासमेत विचार गरी क्षमादानको सिफारिस गर्ने निर्यण गर्नुपर्नेछ (दफा २६ (५)),
- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनुपर्नेछ (दफा २९ (२)) ।

मिति २०७१।११।१४ मा दफा २६ (२) र २९ (१) का केही अंश बदर घोषित गरी अन्य दफाहरूमा आवश्यक परिमार्जन गर्न आदेश जारी भयो ।[५०] सर्वोच्च अदालतले बदर घोषित गरेका ऐनका माथि उल्लिखित दफाका केही अंशबाहेक अन्य दफामा परिमार्जन गर्न प्रत्यक्ष रूपमा आदेश जारी नगरे पनि ऐनमा नपरेका वा परेर पनि अस्पष्ट

[५०] हेर्नुहोस् पूर्वपाद टिप्पणी नं. ७ र ८ (यस रिटमा भएको आदेशमा ऐनको दफा २६ (२) को 'आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका' भन्ने अंश तथा दफा २९ (१) को 'नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चलाउन' भन्ने अंश बदर (घोषित भएको थियो भने अन्य दफाहरुमा आवश्यक परिमार्जन गर्न संकेत सहित आदेश भएको)

भएका तथा संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन र मानवीय कानुन समेतसँग असंगत भएको कारणले कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा प्रस्तुत रिट निवेदन र राजेन्द्र ढकाल (ने.का.प.२०६४, अंक २, नि.नं.७८१७), लीलाधर भण्डारी (ने.का.प. २०६५, अंक ९, नि.नं. ८०१२) र माधवकुमार बस्नेत (ने.का.प. २०७०, अंक ९, नि.नं. ९०५१) समेत निवेदक भएका मुद्दाहरूमा यसअघि जारी गरिएका आदेश, दिइएका निर्देशन र व्याख्या प्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउनु भनी आयोग तथा नेपाल सरकारसमेतका नाममा जारी गरेको आदेशले परोक्ष रूपमा निवेदकहरूले चुनौती दिएका ऐनका व्यवस्थामा परिमार्जन गर्न संकेत गरेको थियो ।[५१] ऐनउपरको तेस्रो संशोधन विधेयक सुमन अधिकारीसमेतको रिटमा सर्वोच्च अदालतबाट भएको सोही आदेशसमेतका आधारमा तयार भएको देखिन्छ । यो विधेयकले द्वन्द्वपीडित र उनीहरू सम्बद्ध संघसंस्था एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले उठाउँदै आएका आधारभूत विषयहरू धेरैजसो सम्बोधन गरेको देखिन्छ । अतः यो विधेयक संसद्बाट पारित भई ऐनमा संशोधन भएमा संक्रमणकालीन न्यायप्रक्रियाले गति लिई तार्किक निष्कर्षमा पुग्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

५. निष्कर्ष

सर्वोच्च अदालतले सुमन अधिकारीसमेतको रिटमा मिति २०७१।११।१४ मा गरेको आदेशसमेतलाई मध्यनजर गरी तयार भएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ उपरको तेस्रो संशोधन विधेयक यो आलेख तयार गर्दासम्म संघीय संसद्को प्रतिनिधिसभाको कानुन, न्याय तथा मानवअधिकार समितिमा छलफलको चरणमा रहेको छ । सर्वोच्च अदालतबाट उक्त आदेशमार्फत संकेत गरेका विषयलगायत सशस्त्र द्वन्द्वपीडित, द्वन्द्वपीडितका प्रतिनिधिसम्बद्ध संघसंस्था एवं अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाले उठाउँदै आएका संक्रमणकालीन न्यायका सारभूत विषयहरूलाई विधेयकले आत्मसात् गरेको देखिन्छ । ऐनमा यस्तै संशोधन हुनुपर्ने भन्ने द्वन्द्वपीडित समूहको अडानका बीच अवरूद्ध भइरहेको संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनको प्रक्रिया यो विधेयक पारितको पर्खाइमा रहेको छ । त्यसर्थ यो विधेयकका बारेमा राजनीतिक सहमति भई शीघ्र पारित होस् । संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनको अवरूद्ध प्रक्रिया सुचारू होस् । नेपालको शान्तिप्रक्रिया अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत उदाहरणीय हुने गरी तार्किक निष्कर्षमा पुगोस् । संक्रमणकालीन न्यायका चार खम्बा सत्य, न्याय, परिपूरण र द्वन्द्व पुनः नदोहोरिने सुनिश्चितताले साकार रूप पाऊन् । यही कामना गरौँ ।

[५१] हेर्नुहोस् पूर्वपाद ८ को प्रकरण नं.८०

संक्रमणकालीन न्यायमा परिपूरण सम्बन्धी सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू: एक अध्ययन

संजीवराज रेग्मी

१. संक्रमणकालीन न्याय र परिपूरण

सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा भएका घटनाको सत्य अन्वेषण गरी मानवअधिकारका गम्भीर उल्लंघनमा संलग्नलाई उत्तरदायित्व वहन गराउने तथा घटनाका पीडितको प्रमाणीकरण गरी परिपूरण उपलब्ध गराउने विशिष्ट उद्देश्यअनुरूप विकसित अवधारणाका रूपमा संक्रमणकालीन न्यायलाई मानिन्छ । सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितको न्यायमाथि पहुँच र परिपूरणको अधिकारलाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्नुपर्ने कुरा यसको मुख्य अभीष्ट हो । नेपालमा दश वर्षसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वका[१] क्रममा भएका मानवअधिकारका गम्भीर उल्लंघनका घटनाको सम्बन्धमा सत्य तथ्य छानविन गर्ने, द्वन्द्वका पीडितलाई परिपूरण प्रदान गर्ने, समाजमा मेलमिलापको वातावरण बनाउने, द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर ज्यादतीहरूलाई सम्बोधन गरी उत्तरदायित्व सुनिश्चितता गर्नेसमेतका कार्यका लागि संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनी र संस्थागत संरचना गठन गर्ने संवैधानिक प्रबन्ध नेपालको अन्तरिम संविधानमा गरिएको थियो ।[२] सोहीअनुरूप दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका घटनालाई सम्बोधन गरी पीडितलाई न्याय र परिपूरणको व्यवस्था गर्ने, समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गरी भविष्यमा द्वन्द्वसम्बन्धी घटना हुन नदिने उपाय पहिचान गर्ने, द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकारका गम्भीर घटना र ज्यादतीहरूमा संलग्नको पहिचान गरी कारबाहीका लागि सिफारिस गर्न बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने र उक्त आयोगहरूको काम, कर्तव्य र अधिकारलगायतका व्यवस्थाका लागि सोसम्बन्धी कानुन निर्माण भई कार्यान्वयनका क्रममा रहेको छ ।[३] द्वन्द्वका पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न, पुनःस्थापना वा पुनरूद्धार गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्थालगायत परिपूरणको व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने कार्यादेश दुवै

नायव महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय ।

[१] २०५२ साल फागुन १ देखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेसम्म राज्यपक्ष र नेकपा (माओवादी) बीच भएको द्वन्द्वलाई कानुनले सशस्त्र द्वन्द्व भनी परिभाषित गरेको छ । (बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन,२०७१ को दफा २ को खण्ड (ण))

[२] नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (त) र (थ)

[३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन,२०७१ को प्रस्तावना

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

आयोगहरूलाई रहेको छ ।[४] यसका लागि आयोगहरूले द्वन्द्वका घटनाको छानविन गरी पीडितहरूको पहिचान गर्ने र पीडित तथा पीडितका परिवारलाई भएको क्षति र असरका आधारमा मनासिब परिपूरणको सिफारिस गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका घटनाका पीडित वा तिनका परिवारलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण पक्ष हो । सर्वोच्च अदालतले लिलाधर भण्डारीको मुद्दामा परिपूरणलाई संक्रमणकालीन न्यायको एक महत्वपूर्ण आधार भनी व्याख्या गरेको छ ।[५] अर्को एक मुद्दामा संक्रमणकालीन न्यायका चरण अन्तर्गत पीडितलाई सम्बोधन गरी परिपूरणको व्यवस्था गर्नु पनि एक हो भन्ने व्याख्या गरिएको छ ।[६] परिपूरणलाई संक्रमणकालीन न्यायमा मानवअधिकार उल्लंघनका पीडितहरूको अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिन्छ । परिपूरण सामान्य आर्थिक क्षतिपूर्तिको विषय मात्र नभै यसको क्षेत्र व्यापक र फराकिलो रहेको छ । यसमा क्षतिपूर्तिकाअलावा बृहत् रूपमा परिपूरण प्राप्त गर्ने पीडितका अधिकारहरू समावेश हुन्छन्- जसमा पुनःस्थापना, पुनरूद्धार, सम्पत्ति फिर्ता, राहत तथा सहायता, रोजगारी,औषधि उपचारको प्रबन्ध, बसोबास तथा शिक्षाको सुविधालगायत अन्य उपयुक्त सुविधाहरू पर्दछन् । परिपूरणको सूचकका रूपमा पीडितले व्यहोर्नुपरेको कुनै पनि प्रकारका हानि वा क्षतिलाई मानिन्छ । पीडितका लागि परिपूरणको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व र पीडितको अधिकार हो ।

२. परिपूरण र यससम्बन्धी कानुनी प्रबन्ध

संक्रमणकालीन न्यायमा परिपूरण पीडितको पीडालाई सम्बोधन गर्ने कम विवादास्पद र उपयुक्त प्रक्रिया हो । परिपूरणको मुख्य उद्देश्य पीडितलाई द्वन्द्व हुनुभन्दा अगावैको अवस्थामा फर्कने वातावरण सुनिश्चित गर्नु हो । द्वन्द्वको क्रममा भएको वास्तविक क्षति एकीन गरी पीडित वा पीडितको परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु यसको अभीष्ट हो । पीडितको परिवारलाई नगद राहत, स्वास्थ्योपचार, पीडितका सन्ततिलाई शिक्षा, रोजगारी, पुनःस्थापना तथा अन्य सुविधालगायतका विषय परिपूरणमा समावेश गरिन्छ । यसमा पीडितको मानवअधिकारको संरक्षण, स्वतन्त्र पहिचान, रोजगारीको प्रबन्ध, पारिवारिक पुनर्मिलन, सम्पत्ति फिर्ता तथा आफ्नो बासस्थानमा फर्कने अधिकार, क्षति भएको भौतिक, शारीरिक तथा मानसिक हानिबापत मनासिब र पर्याप्त क्षतिपूर्ति, पीडितको सन्तुष्टिका लागि कसुरमा संलग्नलाई दण्ड सजाय तथा कारबाही, मृतक तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिप्रति सम्मान, स्मारक निर्माण, स्मृति सभा, मेलमिलापको वातावरण निर्माण तथा द्वन्द्वरत पक्षबाट द्वन्द्वका घटना नदोहोरिने प्रतिबद्धतालगायतका विषय समावेश हुन्छन् ।

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनको रूपमा रहेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ ले परिपूरणलाई संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण विषय मानेको छ । दशबर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको परिणामस्वरूप मृत्यु भएको वा शारीरिक,मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक रूपमा हानिनोक्सानी पुगेको वा थुनामा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्यलाई कानुनले पीडितको रूपमा परिभाषित गरेको छ । यस्ता पीडितलाई उपलब्ध गराईने क्षतिपूर्ति,

[४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन,२०७१ को दफा २३

[५] ने.का.प. २०६५, अंक ९, निर्णय नं. ८०१२

[६] ने.का.प. २०७१, अंक १२, निर्णय नं. ९३०३

सुविधा वा सहुलियतलाई परिपूरण भनी परिभाषित गरेको छ ।[७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाको छानविन गरिसकेपछि पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न, पुनरूद्धार वा पुनःस्थापना गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसअन्तर्गत आयोगले उपयुक्त सम्झेमा पीडित वा पीडितका परिवारलाई निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचार, निःशुल्क तालीम, बिनाब्याज वा सहुलियतपूर्ण ब्याजमा कर्जा सुविधा, बसोवासको सुविधा, रोजगारीको सुविधा वा अन्य उपयुक्त सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो सुविधा वा सहुलियत सिफारिस गर्नुअघि आयोगले पीडितको इच्छा वा माग बुझी निजको प्राथमिकताअनुसार सुविधा वा सहुलियतका लागि सिफारिस गर्नुपर्दछ ।[८]

परिपूरण सम्बन्धमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नियमावली,२०७२ मा पीडितलाई पर्न गएको हानिनोक्सानीको गाम्भीर्यलाई समेत दृष्टिगत गरी तीन लाख रूपैयाँसम्म आयोगले क्षतिपूर्तिका लागि सिफारिस गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।[९] साथै अन्य सुविधा र सहुलियतका रूपमा स्नातक तहसम्मको निःशुल्क शिक्षा, सीपमूलक तालीम, व्यापार वा व्यवसाय गर्न चाहने बेरोजगार पीडितलाई पाँच लाख रूपैयाँसम्म बिनाब्याज वा सहुलियत ब्याजमा ऋण सुविधा, नेपालभित्र बसोबासको व्यवस्था नभएका पीडितको हकमा पाँच लाख रूपैयाँसम्मको बसोबासको व्यवस्था, शारीरिक रूपले कमजोर भएका पीडितलाई एक लाख रूपैयाँमा नबढाई सरकारी स्वास्थ्य संस्थाबाट स्वास्थ्योपचारको सुविधा वा सहुलियतका लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नसक्छ ।[१०] आयोगले क्षतिपूर्ति वा सुविधाका लागि सिफारिस गर्दा पीडितलाई पुग्न गएको वास्तविक क्षति, मानसिक पीडा वा क्षति, पीडितको शारीरिक, मानसिक र आर्थिक अवस्था, घटना हुँदाको समयमा पीडितको उमेर, सम्पत्ति कब्जा, जफत, लुटपाट, आगजनी आदिजस्ता क्रियाकलापका कारण आर्थिक क्षति भएकोमा त्यस्तो क्षतिको परिमाणसमेतका आधार र मापदण्ड अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।[११]

संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको रूपमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका घटनाको सत्यतथ्य छानविन गरी पीडितलाई न्याय र परिपूरणको लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिससहित प्रतिवेदन पेश गर्न २०७१ सालमा स्थापना भएका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले हालसम्म द्वन्द्वकालीन घटनाको छानविन सम्पन्न गरी परिपूरणको सिफारिस गरेको अवस्था छैन । आयोगहरू हाल पदाधिकारीविहीन अवस्थामा रहेका छन् । तथापि आयोग गठन गरी संक्रमणकालीन न्यायका बाँकी कार्य सम्पन्न गर्न र पीडितलाई परिपूरणका लागि सिफारिस गर्नेलगायतका विषय सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ । परिपूरणका सम्बन्धमा विद्यमान कानुनले केही महत्वपूर्ण प्रावधान स्वीकार गरेको छ । तथापि यससम्बन्धी विषय आयोगमा प्राप्त उजुरी तथा निवेदन र सोउपर आयोगबाट हुने निष्पक्ष र स्वतन्त्र छानविनबाट निर्धारण हुने देखिन्छ । आयोगले परिपूरणका विषयमा छानविन

[७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २ को खण्ड (ङ) र दफा २३

[८] ऐ. दफा २३

[९] सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग नियमावली, २०७२ को नियम ३२

[१०] ऐ. नियम ३३

[११] ऐ. नियम ३४

गरी सिफारिस गर्दा यस सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र मापदण्डका अलावा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसला र आदेशहरूलाई पनि आधार बनाउनु पर्ने हुन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट यस सम्बन्धमा भएका आदेशहरू आयोगका लागि कार्यसञ्चालनमा मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा रहन्छन् भन्ने सुमन अधिकारीको मुद्दामा बोलिएको छ ।[१२] संक्रमणकालीन न्यायमा परिपूरण पीडितका लागि न्याय प्राप्तिको प्रत्यक्ष र अर्थपूर्ण आधारको रूपमा मानिने हुँदा यसतर्फ पनि ध्यान जान जरूरी हुन्छ । परिपूरण केवल आर्थिक वा भौतिक हानी तथा नोक्सानीको भर्पाइको विषय मात्र नभई पीडितको न्याय प्राप्ति र सन्तुष्टिको आधार पनि भएकोले सम्बद्ध पक्षले यसतर्फ पनि विचार गर्नुर्पर्ने हुन्छ ।

३. परिपूरणसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू

संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको विकास र कानुनी प्रबन्धका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले थुप्रै आदेश जारी गरेको छ । यसअन्तर्गत सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका पीडितहरूलाई परिपूरणको व्यवस्था सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतमा दायर भएका रिट निवेदनमा महत्वपूर्ण आदेश जारी भएका छन् । यी आदेशहरूका आधारमा परिपूरणसम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोणलाई हेर्न सकिन्छ ।

३.१. बुद्धिबहादुर प्रजासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६३ सालको रिट नं. ३४४८

यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर अपराधमा अभियोजन तथा पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पीडितहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व रहेको व्याख्या गरेको छ । क्षतिपूर्ति र परिपूरणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूलाई उत्तरदायित्वको समग्र प्रश्नबाट अलग गर्न नमिल्नेसमेत यस मुद्दामा आदेश गरिएको छ । यस सम्बन्धमा विस्तृत कानुन बनाउनसमेत भनेको पाइन्छ ।

३.२. अधिवक्ता राजेन्द्र ढकालको हकमा रवीन्द्र ढकालसमेत वि. गृह मन्त्रालयसमेत, ने.का.प. २०६४, अंक २, निर्णय नं. ७८१७

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा सुरक्षाकर्मीबाट विभिन्न मिति र स्थानमा राजेन्द्र ढकाललगायतका निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरेका र निजहरू हालसम्म पनि परिवार वा आफन्तका सम्पर्कमा आउन नसकेका र निजहरूको अवस्थासमेत अज्ञात रहेको तथा बेपत्ता रहेको हुँदा खोजी गरी गैर कानुनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउन निवेदन गरिएको । साथै बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिका परिवार निजहरूकै आय आर्जनमा आश्रित रहेका, निजहरूको खोजबिन र मुद्दा मामिलाका क्रममा थप खर्च ब्यहोर्नुपरेको र निजहरूलाई त्यसरी बेपत्ता पारेपछि परिवारका सदस्यहरूले मानसिक रूपमा समेत यातना भोगिरहनुपरेकाले परिवारका सदस्य तथा नाबालक छोराछोरीसमेतलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनु भनी पूरक निवेदन गरी सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दायर भएको थियो ।

यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता भएका व्यक्तिको यथार्थ स्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था नदेखिने भन्दै द्वन्द्वका

[१२] पूर्वपाद् ६, प्रकरण ७८

क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटना र पीडित व्यक्ति तथा निजको परिवारजनको अधिकार निजहरूले प्राप्त गर्न सक्ने उपचार, गैर कानुनी रूपमा थुनामा राखिएको अवस्थाका थुनुवा तथा बेपत्ता पारिएबाट पीडित भएका सम्बन्धित व्यक्ति तथा परिवारको क्षतिपूर्तिलगायतको उपचारको व्यवस्था समेटिएको कानुन आवश्यक हुने हुँदा त्यस्तो कानुन निर्माण गर्न सरकारको नाममा आदेश जारी गरेको छ । निवेदनका सम्बन्धमा अदालतलाई प्राप्त प्रतिवेदन तथा अदालतले गरेको छानविनसमेतका आधारमा अदालतले निश्चित रकम पीडितका परिवारलाई क्षतिपूर्तिबापत उपलब्ध गराउन सरकारका नाममा आदेश गरेको थियो । यसअनुसार द्वन्द्वका क्रममा पीडित र पीडितका परिवारले भोग्नुपरेको शारीरिक, मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षतिसमेतलाई ख्याल गरी मृत्यु भईसकेको पुष्टि भएको भनिएका व्यक्तिको हकमा तात्कालिक राहतका रूपमा तीनका हकवालालाई र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही दुई लाख रूपैँया क्षतिपूर्ति दिने, सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएका व्यक्तिको हकमा जनही एक लाख पचास हजार र स्थिति स्पष्ट नभएका व्यक्तिका हकमा जनही एक लाख रूपैया तात्कालिक राहतस्वरूप अविलम्ब उपलब्ध गराउन आदेश जारी भएको थियो । साथै पीडितको अवस्था र बेपत्ता भएका कारणले भोग्नुपरेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारीलगायतका विभिन्न पक्षलाई विचार गरी उपयुक्त कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्न पनि भनिएको छ ।

द्वन्द्वका क्रममा सुरक्षाकर्मीबाट पक्राउ परी बेपत्ता पारिएका भनी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिका हकमा छानविनबाट मृत्यु भईसकेको पुष्टि भईसकेका र अन्य मृत घोषित भएका तथा बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएका र स्थिति स्पष्ट नभएका व्यक्तिको वर्गीकरण गरी तिनका परिवारलाई परिपूरणका रूपमा तात्कालिक राहत उपलब्ध गराउन सर्वोच्च अदालतवाट भएको यो आदेश संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण रहेको छ । संक्रमणकालीन न्यायका लागि निर्माण भएको कानुनमा पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा क्षतिपूर्तिलगायत रोजगारी, शिक्षा, अन्य सुविधा र सहुलियतको सिफारिस गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

३.३. लीलाधर भण्डारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प.२०६५, अंक ९, निर्णय नं. ८०१२

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बाँके, बर्दिया, सल्यान, दाङ, कैलालीमा रहेका निवेदकहरूका जग्गा कब्जा गरिएकोमा ती घर, जग्गा तथा कलकारखाना फिर्ता गराउनु र कब्जा गरिएकै मितिदेखिको सरकारी मापदण्डअनुसारको क्षतिपूर्तिसमेत दिनु दिलाउनु भन्ने निवेदकहरूको मागदावी रहेको ।

यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्यांकन गरी सत्य अन्वेषण, परिपूरणलगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गरिनुपर्ने हुन्छ भन्दै द्वन्द्वका कारणले मात्र कसैको वैयक्तिक र साम्पतिक हकमा हस्तक्षेप वा उल्लंघन गरेको कार्य वैध मान्न नसकिने व्याख्या गरेको छ । द्वन्द्वकालमा गरिएको सम्पत्ति माथिको अनधिकृत कब्जा छुटाई कब्जा भएदेखि हालसम्म कब्जा भएको सम्पत्तिमा आय हुनेमा सो आयमा भएको हालसम्मको नोक्सानी वा ह्रासको क्षतिपूर्तिसमेत तिन महिनाभित्र सम्पत्तिको वास्तविक धनीलाई फिर्ता दिनु दिलाउनु र राहत पुऱ्याउन क्षतिपूर्तिका लागि कोष खडा गर्नु भन्ने

आदेश जारी भएको छ। यस मुद्दामा द्वन्द्वकालमा कब्जा गरिएको कसैको सम्पत्ति र सो सम्पत्तिमा हुने आयको नोक्सानीसमेत क्षतिपूर्तिबापत उपलब्ध गराउन सरकारका नाममा आदेश भएको देखिन्छ। द्वन्द्वकालका घटनामा पीडितको कब्जा भएको घर जग्गा, तथा कलकारखाना फिर्ता गर्ने विषय मात्र नभई घरजग्गा तथा कलकारखाना कब्जाबाट भएको आयको हानिनोक्सानीलाई समेत क्षतिपूर्तिबापत उपलब्ध गराउन सरकारका नाममा जारी आदेश परिपूरणको अवधारणा र पीडित न्यायको दृष्टिले महत्वपूर्ण अनुरूप देखिन्छ।

३.४. **जुरी नेपालका तर्फबाट माधवकुमार बस्नेतसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प. २०७०, अंक ९, नि.नं.९०५१**

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकार कानुनको व्यापक उल्लंघन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लंघनका घटनाको छानविन गर्ने तथा द्वन्द्वका क्रममा कुनै पनि हिंसा वा आघातबाट सताइएको पीडितलाई न्याय र परिपूरण उपलब्ध गराउने र उनीहरूलाई पुनः आघात हुने अवस्थाबाट टाढा राख्न विशेष हेरविचार र ख्याल गरी त्यसबाट लाभान्वित हुन पाउने सुनिश्चितता दिलाउने गरी आदेश हुन र जारी अध्यादेशका प्रावधानले द्वन्द्वपीडित र समुदायको पीडामा झन पीडा थप्ने गरी जघन्य अपराधका दोषीलाई आम माफी दिने अवस्था भएकाले संक्रमणकालीन न्यायको निम्ति अपनाउनुपर्ने अनिवार्य उपायहरू सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सुनिश्चितता हुने गरी आयोगको गठन गर्नसमेत माग गरी निवेदन दायर भएको यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट परिपूरणका सम्बन्धमा निम्नानुसार आदेश जारी भएको पाईन्छः-

- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूका सम्बन्धमा छानविन गर्न घटनाबाट पीडित पक्षहरूलाई त्यस्तो छानविन प्रक्रियाको प्रवाहमा समाहित गरी त्यसबाट प्राप्त हुन सक्ने लाभ तथा अवसरसमेतबाट वञ्चित गर्न नमिल्ने,
- फौजदारी न्यायको प्रक्रियाका अतिरिक्त पनि संक्रमणकालीन न्यायका अन्य अवयव जस्तै परिपूरण, पुनःस्थापना आदिको माध्यमबाट पीडितको संरक्षण गर्नुपर्ने,
- पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ठ आर्थिक, कानुनी एवं संस्थागत व्यवस्थासहित परिपूरणको व्यवस्था गर्ने,
- आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनै रूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्ति बाहेकका तथा मानवअधिकार उल्लंघनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्डसमेतको आधारमा त्यस्ता आयोगको गठन गर्ने।

३.५. **सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प.२०७१ , अंक १२ , नि.नं. ९३०३**

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा सशस्त्र द्वन्द्वको

क्रममा भएका गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका कार्यमा पीडितको सुसूचित सहमतिबीना मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानुनी प्रत्याभूति गर्न तथा क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य शर्तको रूपमा कानुनी मान्यता दिन, अभियुक्तलाई फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न र परिपूरणको उचित प्रबन्धसमेत गर्न विवादित ऐनका दफा २२ (१), दफा २६ (५), दफा २५ (४), दफा २९ (१), दफा २५ (३) तथा दफा २४ का व्यवस्थाहरू स्थापित विधिशास्त्रसमेतको आधारमा आवश्यक संशोधन समेत गर्न परमादेशलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरी पाउन निवेदन जिकिर रहेको यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट परिपूरण सम्बन्धमा देहायको आदेश भएको छः-

- संक्रमणकालीन न्यायका चरणहरूमा सत्य तथ्य अन्वेषण गरी सार्वजनिक गर्ने, गम्भीर प्रकृतिका घटनामा संलग्नलाई अभियोजन गरी पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने, पीडितलाई सम्बोधन गरी परिपूरणको व्यवस्था गर्ने, यस्ता घटना नदोहोरिने उपाय खोज्ने, मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने विषय समावेश हुने,
- पीडितको आत्मसम्मानमा ठेस लाग्ने वा चोट पुग्ने गरी मेलमिलाप हुनुहुँदैन । यथार्थमा मेलमिलापको प्रक्रियालाई पीडित स्वयंले उत्प्रेरित वा आमन्त्रित गरेको अवस्थामा मात्र यसको सार्थकता सिद्ध हुन सक्ने,
- पीडितको असहमतिमा र गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा क्षमादान हुनै नसक्ने कुरा यसअघि यस अदालतबाट जारी भएका आदेशबाट पटकपटक सम्बोधन भईसकेको हुँदा त्यसैलाई सम्बन्धित आयोगले मार्गदर्शन बनाउनुपर्ने ।

३.६. मीरा ढुगांना वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प.२०७३, अंक ३ , नि.नं. ९५५१

यस मुद्दामा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ र २९ बदर माग गरिएकोमा सर्वोच्च अदालतले सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर कसुर रोक्ने, ती कसुर दोहोरिन नदिने, पीडितलाई आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउन राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानुनी राज्यको पुनःस्थापना गरी शान्ति वहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउनु संक्रमणकालीन न्यायको अभीष्ट हुने भन्दै दोषीलाई मनपरि क्षमादान गर्दा विधिको शासन कायम रहन नसक्ने, राजनीतिक रूपले घटेका र आपराधिक घटनालाई एकै स्थानमा राखेर हेर्न नमिल्ने, मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लंघनका गम्भीर घटनामा दोषी प्रमाणित भएकालाई क्षमादान र माफी दिन नसकिने भनेको छ ।

३.७. धनीराम चौधरी वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०७० सालको रिट नं. ००६६, आदेश मितिः २०७५।४।२९

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा दिइएको यातनाका पीडितले राज्यबाट पाउने राहत, सहयोग न्याय र परिपूरण नपाएको

तथा यातना पीडितलाई द्वन्द्वपीडितको परिभाषामा नसमेटेकोले उपचार खर्चलगायत राहत पाउने मागदावी लिई दायर यस रिट निवेदनसम्बन्धी मुद्दामा कानुनले यातना पीडितलाई पीडितको परिभाषामा समावेश गरेको, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भै क्रियाशील रहेको र निवेदकले उठाएका विषयहरू आयोगबाट हुने छानविन तथा सिफारिसले सम्बोधन हुने आदेश सर्वोच्च अदालतले गरेको छ। तथापि द्वन्द्वकालमा भएका यातनाका कारण पीडित भएका व्यक्तिलाई भएको चोटको उपचार गराउँदा लागेको उपचार खर्च रकम उपलब्ध गराउन सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ। यसबाट द्वन्द्वकालमा यातनापीडितलाई उपचारमा लागेको खर्च सरकारले उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न भनेको देखिन्छ।

३.८. सुमन अधिकारीसमेत वि.प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प.२०७३, अंक ६, नि.नं. ९६१२

राजनीतिक द्वन्द्वका क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्र निर्देशिका,२०६९ ले सशस्त्र द्वन्द्वलाई "राजनीतिक द्वन्द्व" भन्ने शब्द प्रयोग गरेको र नेपालको अन्तरिम संविधान प्रतिकूल रहेकोले सो बदर गरी पाउँ भन्ने रिट निवेदनमा जिकिर रहेकोमा प्रस्तुत निर्देशिकामा सवैधानिक दायित्वअनुरूपको भाषा तथा उद्देश्य नदेखिएको भन्दै सर्वोच्च अदालतले उक्त निर्देशिका पुनरावलोकन गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा प्रयोग भएका शब्द र भावनाअनुरूप स्पष्ट किटान गरी मानवअधिकारको उल्लंघनबाट पीडित हुन पुगेको स्थिति देखिने गरी निर्देशिका जारी गरी परिचयपत्र प्रदान गर्नु भन्ने निर्देशनात्मक आदेश यस मुद्दामा जारी भएको छ।

३.९. विदुर अधिकारी वि. नेपाल सरकार, ने.का.प. २०७५, अंक ५, नि. नं. १०००२ (पूर्ण इजलास)

यस मुद्दामा संक्रमणकालीन न्यायमा मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा मुद्दा अभियोजनको माध्यमबाट मात्र पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने नभई समान प्रकृतिका घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिन सत्य अन्वेषण गर्ने, प्रभावकारी तथा पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको परिपूरणको व्यवस्था गर्ने, गल्ती गर्ने व्यक्तिको औपचारिक जानकारी र जिम्मेवारी वहन गराउनेजस्ता अनिवार्य र विचारणीय पक्षका रूपमा रहेका हुन्छन् भन्ने व्याख्या सर्वोच्च अदालतले गरेको छ। त्यसैले निर्णय गर्दा पीडित र सम्बन्धित पक्षको चासोलाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने र सत्य उद्घाटित नगरिकन तथा परिपूरणको प्रयास नगरिकन पीडकको सानो हिस्सालाई मात्र दण्डित गर्ने कार्यले राजनीतिक प्रतिशोधलाई दर्साउने भनिएको छ।

३.१०. सावित्री श्रेष्ठ वि.प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प. २०७५, संवैधानिक ईजलास खण्ड, भाग १, नि.नं. ०००२

कुनै पनि फौजदारी कसुरमा माफी दिने अधिकारको प्रयोग अनियन्त्रित, स्वेछाचारी ढंगबाट हुनसक्ने कुराको परिकल्पना गर्न नसकिने,अदालतको अन्तिम फैसलाबाट ठहरको दण्ड सजायलाई माफी दिनेजस्तो गम्भीर विषयमा विशेषाधिकार प्रयोग गर्दा सचेत र संवेदनशील बन्नुपर्ने, के कस्ता कसुरमा माफी दिन मिल्ने हो र के कस्ता कसुरमा माफी दिन नमिल्ने हो भन्ने आधारहरू पनि कानुनमा नै व्यवस्थित हुनुपर्दछ। सजाय माफीका

लागि पीडित पक्षलाई परेको हानिनोक्सानी परिपूरण हुन सक्ने नसक्ने, सजाय माफी दिनमा पीडितको समेत सहमति रहेको हुनुपर्ने भन्ने व्याख्या यसमा गरिएको छ ।

४.सर्वोच्च अदालतका फैसलाको विश्लेषण

सर्वोच्च अदालतबाट भएका उल्लिखित व्याख्याहरूले परिपूरणलाई मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका पीडितहरूको अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको छ भने यसमा राज्यको दायित्व र उत्तरदायित्वसँग पनि अलग गर्न नहुने मान्यता स्थापित गरेको देखिन्छ । अदालतका फैसला र आदेशहरूलाई यस प्रकार विश्लेषण गर्न सकिन्छः-

४.१. परिपूरण संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण आधार

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकारविरूद्धका गम्भीर घटनाका पीडित वा तिनका परिवारलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण पक्ष हो । लीलाधर भण्डारीको मुद्दामा[१३] सर्वोच्च अदालतले परिपूरणलाई संक्रमणकालीन न्यायको एक महत्वपूर्ण आधार हो भनी व्याख्या गरेको छ । यसैगरी सुमन अधिकारीको मुद्दामा[१४] द्वन्द्वका पीडितलाई सम्बोधन गरी पर्याप्त परिपूरणको व्यवस्था गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको एक चरण हो भन्ने व्याख्या गरिएको छ । राजेन्द्र ढकालसमेतको मुद्दामा[१५] सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको स्थिति पहिचान गरी पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था नदेखिने भन्दै पीडित व्यक्ति तथा निजको परिवारजनको अधिकार निजहरूले प्राप्त गर्न सक्ने उपचार, गैर कानुनी रूपमा थुनामा राखिएको अवस्थाका थुनुवा तथा बेपत्ता पारिएबाट पीडित भएका सम्बन्धित व्यक्ति तथा परिवारको क्षतिपूर्तिलगायतको उपचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने अनिवार्य हुने व्याख्या गरिएको छ ।

४.२. परिपूरणका लागि उपयुक्त कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नुपर्ने

द्वन्द्वको क्रममा पीडितको अवस्था र बेपत्ता भएका कारणले भोग्नुपरेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारीलगायतको विभिन्न पक्षलाई विचार गरी उपयुक्त कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नु भन्ने आदेश राजेन्द्र ढकालसमेतको निवेदन भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले गरेको छ ।[१६] यसका लागि पीडितका परिवारले भोग्नुपरेको शारीरिक, मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षतिसमेतलाई ख्याल गरी मृत्यृ भईसकेको पुष्टि भएका र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिने, बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएका व्यक्तिका हकमा र स्थिति स्पष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा तात्कालिक राहतस्वरूप अविलम्ब रकम उपलब्ध गराउनसमेत सोही मुद्दामा आदेश गरेको छ ।

[१३] पूर्वपाद् ५

[१४] पूर्वपाद् ६

[१५] ने.का.प. २०६४, अंक २, नि.नं. ७८१७

[१६] ऐ.ऐ.

४.३. परिपूरणअन्तर्गत क्षतिपूर्तिलगायत वृहत अधिकार र सुविधासमेत समावेश हुने

द्वन्द्वकालका घटनामा पीडितको कब्जा भएको घरजग्गा, तथा कलकारखाना फिर्ता गर्ने विषयमात्र नभई घर जग्गा तथा कलकारखाना कब्जाबाट भएको आयको हानिनोक्सानीलाई समेत क्षतिपूर्तिबापत उपलब्ध गराउनुपर्ने व्याख्या लीलाधर भण्डारीसमेतको मुद्दामा गरेको छ।[१७] द्वन्द्वका कारणले पीडितले भोग्नुपरेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, स्वास्थ्य,रोजगारीलगायतको विभिन्न पक्षलाई विचार गरी परिपूरण उपलब्ध गराउनुपर्ने, द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर अपराधमा पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पीडितहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको व्यवस्था गर्नु र क्षतिपूर्ति र परिपूरणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूलाई उत्तरदायित्वको समग्र प्रश्नबाट अलग गर्न नमिल्नेसमेत बुद्धिबहादुर प्रजाको मुद्दामा भनेको पाइन्छ।[१८]

४.४. पीडित न्याय र पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको परिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने

संक्रमणकालीन न्यायमा मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा मुद्दा अभियोजनको माध्यमबाट मात्र पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने नभई सत्यको अन्वेषण गर्ने, प्रभावकारी तथा पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको परिपूरणको व्यवस्था गर्ने, गल्ती गर्ने व्यक्तिलाई उत्तरदायित्व वहन गराउनेजस्ता अनिवार्य र विचारणीय पक्ष रहने व्याख्या विदुर अधिकारीको मुद्दामा[१९] सर्वोच्च अदालतले गरेको छ। पीडित र सम्बन्धित पक्षको चासोलाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने र परिपूरणको प्रयास नगरिकन पीडकको सानो हिस्सालाई मात्र दण्डित गर्ने कार्यले राजनीतिक प्रतिशोधलाई मात्र देखाउने व्याख्या यसै मुद्दामा गरेको छ।

४.५. परिपूरण पीडितको संरक्षणको आधार

फौजदारी न्यायको प्रक्रियाका अतिरिक्त पनि संक्रमणकालीन न्यायमा परिपूरण, पुनःस्थापना आदिका माध्यमबाट पीडितको संरक्षण गर्नुपर्ने र पीडित एवं पीडितको परिवारका लागि यथेष्ठ आर्थिक, कानुनी एवं संस्थागत व्यवस्थासहित परिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने सिद्धान्त माधवकुमार बस्नेतसमेतको मुद्दामा[२०] सर्वोच्च अदालतले गरेको छ। गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाका सम्बन्धमा छानविन गर्न घटनाबाट पीडित पक्षलाई छानविन प्रक्रियाको प्रवाहमा समाहित गरी त्यसबाट प्राप्त हुन सक्ने लाभ तथा अवसरसमेतबाट बञ्चित गर्न नमिल्ने व्याख्या यस मुद्दामा गरिएको छ।

४.६. मेलमिलाप र माफीमा पीडितको सहमति अनिवार्य हुने

सजाय माफीका लागि पीडित पक्षलाई परेको हानिनोक्सानी परिपूरण हुन सक्ने/नसक्ने, सजाय माफी दिनमा पीडितको समेत सहमति रहेको हुनुपर्ने व्याख्या सावित्री श्रेष्ठको मुद्दामा गरिएको छ[२१] भने सुमन अधिकारीको

[१७] पूर्वपाद् ५

[१८] ०६-WO-३४४८

[१९] ने.का.प. २०७५, अंक ५, नि. नं. १०००२ (पूर्ण इजलास)

[२०] ने.का.प. २०७०, अंक ९, नि.नं.९०५१

[२१] ने.का.प. २०७५, संवैधानिक इजलास खण्ड, भाग १, नि.नं.०००२

मुद्दामा पीडितको आत्मसम्मानमा ठेस लाग्ने वा चोट पुग्ने गरी मेलमिलाप हुन नहुने भनिएको छ ।[२२] साथै मेलमिलापको प्रक्रियालाई पीडित स्वयंले उत्प्रेरित वा आमन्त्रित गरेको अवस्थामा मात्र यसको सार्थकता सिद्ध हुन सक्ने समेत यस मुद्दाको आदेशमा उल्लेख छ । पीडितको असहमतिमा र गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा माफी वा क्षमादान हुनै नसक्ने सिद्धान्त प्रतिपादन छ । मीरा ढुंगानाको मुद्दामा[२३] दोषीलाई मनपरि क्षमादान गर्न नसकिने, मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लंघनका गम्भीर घटनामा दोषी प्रमाणित भएका व्यक्तिलाई क्षमादान र माफी दिन नसकिने भनेको छ ।

४.७. परिचयपत्र प्रदान गर्दा पीडितको अवस्था देखिनुपर्ने

मानवअधिकारको उल्लंघनबाट पीडित हुन पुगेको स्थिति देखिने गरी निर्देशिका जारी गरी द्वन्द्वका पीडितलाई परिचयपत्र प्रदान गर्नपर्ने व्याख्या सुमन अधिकारीको मुद्दामा[२४] गरिएको छ ।

५. निष्कर्ष

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर मानवअधिकारका घटनाको सत्यतथ्य छानविन गरी पीडितलाई न्याय र परिपूरणका लागि सिफारिस गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य हो । द्वन्द्वका घटनाका पीडितको न्याय प्राप्ति, सत्य अन्वेषण र परिपूरण यसका महत्वपूर्ण आधार हुन् । परिपूरण आर्थिक विषयमा मात्र सीमित नभई द्वन्द्वका पीडित वा पीडितको परिवारलाई क्षतिपूर्ति, राहत, स्वास्थ्य उपचार, पीडितका सन्ततिलाई शिक्षा, रोजगारी, पुनःस्थापना तथा अन्य सुविधालगायत विषय यसमा समावेश गरिन्छ । यसमा पीडितको मानवअधिकारको संरक्षण,स्वतन्त्र पहिचान,पारिवारिक पुनर्मिलन,सम्पत्ति फिर्ता तथा आफ्नो वासस्थानको अधिकारसमेत पर्दछन् । परिपूरणसम्बन्धी सिफारिस र कार्यान्वयन सम्बन्धित देशको आफ्नो द्वन्द्वको अवस्था, परेको असर र आवश्यकताअनुसार निर्धारण हुनुपर्ने भए पनि सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको मानवअधिकारको हननबाट उत्पन्न असमान र अन्यायपूर्ण अवस्थाको रूपान्तरण हुने गरी परिपूरण सम्बन्धी कार्यक्रमको तयारी र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने मान्यतालाई आत्मसात् गर्नु जरूरी हुन्छ । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेश र फैसलाहरू पनि महत्वपूर्ण मानकका रूपमा रहेका छन् । संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र संन्यत्रको प्रबन्ध नभईसकेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले पीडितलाई राहत र परिपूरण उपलब्ध गराउने दिशामा रिट निवेदन मागदावीका आधारमा केही महत्वपूर्ण आदेश जारी गरेको सन्दर्भ पनि उल्लेखनीय रहेको छ ।

संक्रमणकालीन न्यायको विषय लम्बिनु पीडित न्याय र परिपूरण प्राप्तिसमेतका लागि मात्र राज्यले हासिल गर्न चाहेको दिगो शान्तिका लागि समेत बाधक हुन सक्छ । यसमा सबैको चासोलाई सम्बोधन गरी समाधानतर्फ जानु आवश्यक छ । द्वन्द्वपीडितको विश्वास प्राप्ति र तिनीहरूको चासोको सम्बोधन, परिपूरणसम्बन्धी ठोस र स्वीकार्य सिफारिस र त्यसका लागि पर्याप्त स्रोतको व्यवस्थापन पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी प्रक्रियामा सत्य

[२२] पूर्वपाद् ६

[२३] ने.का.प.२०७३, अंक ३, नि.नं. ९५५१

[२४] ने.का.प.२०७३, अंक ६, नि.नं. ९६१२

निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको महत्वपूर्ण भूमिका र जिम्मेवारी रहन्छ। ती आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको निष्पक्ष र विश्वसनिय रूपमा छानविन गरी सत्य अन्वेषण गर्ने तथा छानविनका आधारमा पीडितलाई न्याय र परिपूरणका लागि सिफारिस गर्ने कुराले महत्व राख्दछ । सर्वोच्च अदालतवाट पीडित न्याय र परिपूरणका सम्बन्धमा भएका आदेशको सम्मान र पालना यसका लागि महत्वपूर्ण र सबैका लागि विश्वसनीय आधार र मार्गदर्शन हुन सक्छन्।

त्यो कालो दिनः २०६० मंसिर २३

चन्द्रकला उप्रेती

मेरो नाम चन्द्रकला उप्रेती हो। मेरो जन्म वि.सं. २०२७ चैतमा नेपालको पहाडी जिल्ला रामेछापको मन्थली मुगिटार भन्ने ठाउँमा बुवा अम्बिकाप्रसाद प्रसाई र आमा सत्यमाया प्रसाईंको कोखबाट माइली छोरीका रूपमा भएको थियो। कक्षा ६ मा पढ्दा पढ्दै मेरो विवाह १३ वर्षको उमेरमा अचानक रूपमा दोलखा जिल्लाको सम्पन्न परिवारमा भएको थियो। मेरो कर्मघर दोलखा चरीकोट नाम्दु भिरमुनीमा पर्छ। पढ्ने तीव्र इच्छा भएका कारण घरपरिवारका सदस्यलाई जेनतेन विश्वास दिलाएर विवाहपछि पनि म स्कुल भर्ना भएँ । मेरो श्रीमान्ले त्यही स्कुलमा नै पढाउने गर्नुहुन्थ्यो। म त्यही स्कुलमा पढ्थेँ। म १० कक्षा पढ्दा पढ्दै जेठो छोराको जन्म भयो जेनतेन एस एल सी त दिएँ तर अंग्रेजी विषयमा फेल भएँ। बालबच्चा, घरको कामको बोझले गर्दा मैले पढाइलाई त्यतिखेर नै निरन्तरता दिन सकिनँ। तर पछि श्रीमान्सँग नेपालगञ्ज आएपछि मैले धेरै मेहनत गरेर एसएलसी पास गरें र पछि १२ कक्षासम्मको पढाइमा सफल भएँ। हाल म नेपालगञ्जमा नै बस्छु।

२०४७ सालमा व्यापारको सिलसिलामा मेरो श्रीमान् भूपेन्द्र उप्रेती दोलखाबाट नेपालगञ्ज आएर व्यापार गर्न थाल्नुभयो । त्यसरी २०५१ देखी म पनि छोराछोरी लिएर नेपालगञ्जमा श्रीमान्सँगै बस्न थालेँ। त्यतिबेलासम्म मेरा दुई छोरा र एक छोरी गरी तिन जना बालबच्चा जन्मिसकेका थिए। श्रीमान्ले पसल गर्नुहुन्थ्यो मैले घरधन्दा र छोराछोरी सम्हाल्थेँ। यसरी सामान्य रूपमा परिवार चलिरहेकै थियो। जब २०५२ सालमा तत्कालीन माओवादी र नेपाल सरकारबीचमा सशस्त्र द्वन्द्वको शुरूवात भयो- मेरो परिवारको नेपालगञ्जको बसाइ अत्यन्तै कष्टकर हुन थाल्यो। कहिले माओवादी पक्षको चन्दा आतंक त कहिले सरकार पक्षको केरकार। यसरी समय बितिरहेकै थियो। २०६० मंसिर २३ गते साँझ म हाम्रो हार्डवेयर पसलबाट घर फर्किएँ। मेरो श्रीमान् पसलमै हुनुहुन्थ्यो। म घरमा आएर साँझको खान पकाउन थालेँ। धेरै बेरसम्म मेरो श्रीमान् आउनुभएन। बाहिर बम पड्किरहेको थियो। निस्कन सक्ने अवस्था थिएन। डर र त्रासको वातावरण थियो। केटाकेटीलाई खाना खुवाएर रातभरि म कुरेर बसें। श्रीमान् आउनुभएन। मेरो फुपूसासूका नाति भोलिपल्ट बिहानै मेरो घरमा आउनुभयो। उहाँको पसल धम्बोजी चोकमा थियो। साँझ हाम्रो पसल हुँदै घर फर्कंदा सेनाले मेरो श्रीमान्लाई लगेको उहाँले देख्नुभएको रहेछ। घरमा आउनेबित्तिकै "दाइलाई शाही सेनाले आफ्नो कब्जामा लिएर राँझाको पृतना हेडक्वार्टरमा लग्यो" भन्नुभयो । "म राति नै आउन खोजेको थिएँ, तर मलाई बन्दुक तेर्स्याएर

केन्द्रीय कोषाध्यक्ष, द्वन्द्व पीडित महिला राष्ट्रिय सञ्जाल।

यता आउन दिएनन् " भन्नुभयो। गौरीबिनायक हार्डवेयर नामको हाम्रो पसल नेपालगञ्ज धम्बोजी चोकबाट उत्तरतिर थियो। तत्कालीन शाही सेनाले सोधपुछ गर्ने भन्दै मेरो श्रीमान् भूपेन्द्र उप्रेतीलाई आफ्नो कब्जामा लिएर गएको रहेछ। उनीहरूले १८२३ भे. प. १ नम्बरको मोटरसाइकल पनि आफ्नो कब्जामा लिएर गएका रहेछन्। मेरो नजिकैका छिमेकी नेपालगञ्जको राँझामा रहेको पश्चिम पृतना हेडक्वार्टरमा ठेकेदार थिए। उनले त्यहाँ खसी लिएर जान्थे। २४ गते त्यही कामका लागि जाँदा उनले मेरो श्रीमान र सुनील क्षेत्रीलाई चौरमा निकालेको देखेछन्। " मेरो श्रीमान्लाई देखाएर ऊ त व्यापारी हो किन ल्याएको" भनेर सोधेछन्। त्यहाँको हाकिम आर्मीले "यो मान्छे पढेको रहेछ, यसको मान्छे लिन आएपछि पठाइदिन्छौं" भनेछन्। ती छिमेकीले "अंकललाई त सेनाले लगेको छ मैले त्यही देखेको। तपाई गइहाल्नुस अन्टी" भने। २५ गते बिहान साढे एघार बजेतरि नेपालगञ्ज राँझामा रहेको पश्चिम पृतना हेर्डक्वाटरमा म गएँ। त्यहाँ गएर कर्णेल राजेन्द्र गिरीसँग भेटेँ। दश मिनेटजति उहाँसँग कुरा गरेँ। "हामीले ल्याएको छैन, सोधपुछ गरेर पत्ता लाग्यो भने तपाईंलाई खबर गर्छौं। तपाईंको फोन नम्बर छोडेर जानु" भन्नुभयो। अर्को एकजना सेना पनि थिए शाही थरका तर मैले नाम सम्झन सकिनँ। "भित्र गएर हेर्नुहुन्छ भने पनि हेर्नुस्" भनेका थिए। श्रीमान् खोज्न गएकी म, मलाई पनि यही राखे भने श्रीमान्को खोजी कसले गर्छ भन्ने मनमा आयो। त्यतिबेला अवस्था त्यस्तै त्रासको थियो। डरले भित्र जान सकिनँ। मेरो श्रीमान्सँगै लगिएका सुनील क्षेत्रीलाई १७ दिनको दिन सेनाले छोडिदियो र उहाँ घरमा आउनुभयो, तर मेरा श्रीमान्लाई उनीहरूले फर्काएनन्। मैले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, ICRC, इन्सेक, एड्भोकेसी फोरम, लगायत विभिन्न संघसंस्थाहरूलाई खोजी गरिदिन निवेदन दिएँ। पत्रपत्रिकामा छापेँ। सत्य आयोगमा सम्पत्ति लुटपाटको र बेपत्ता आयोगमा बेपत्तासम्बन्धी उजुरी पनि दिएँ। २०६३ सालको मंसिर ५ मा शान्ति सम्झौता भयो र सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत् रूपमा समापन गरियो तर मेरो श्रीमान्को आजसम्म कुनै अत्तोपत्तो छैन। मेरी सासुआमा एकमात्र सन्तानको पीडामा छट्पटाई २०६५ सालमा स्वर्गवास हुनुभयो। ससुराबुवा पहिले नै स्वर्गवास हुनुभएको थियो। मंसिर २३ को त्यो दिन त्यो समयलाई सम्झँदा धेरै पीडा हुन्छ। त्यही ठाउँमा बस्न पाएको भए आज त्यो घटनामा मेरो परिवार, सारा सन्तान, इष्टमित्र र मैले पनि यो पिडा भोग्नुपर्दैन थियो कि ? मेरो श्रीमान्लाई कहाँ लगियो, किन लगियो, के गरियो भन्ने सत्य मैले आजसम्म थाहा पाएको छैन। मलाई आजसम्म राज्यले यी प्रश्नको जवाफ दिएको छैन।

तत्कालीन शाही सेनाले बेपत्ता बनाएका आफ्ना श्रीमान्को निरन्तर खोजीमा लागेँ र अझै लागिरहेको छु। यसै क्रममा आफुजस्तै विभिन्न प्रकारका द्वन्द्वप्रभावितहरूसँग मेरो भेटघाट भयो। ममात्रै होइन मेरो जस्तो पीडा भएका अरू पनि रहेछन भन्ने थाहा भएपछि केहि न्यायको लागि आवाज उठाउने आँट निस्कन थाल्यो। सत्य मर्न दिनुहुँदैन र न्यायको लागि आवाज उठाउन पनि छोड्नुहुँदैन भन्ने प्रेरणा आयो। २०६१ सालतिर न्यायका लागि द्वन्द्वपीडित समाज भन्ने संगठनको स्थापना गरियो पछि बाँकेमा जिल्लामा मैले नेतृत्व मैले गरेँ। पछि सबै प्रकारका द्वन्द्वप्रभावितहरूको छाता संगठनको रूपमा केन्द्रीय स्तरमा द्वन्द्वपीडित साझा चौतारीको स्थापना भयो। स्थापनाकालदेखि नै यसमा जोडिएर हाल केन्द्रीय उपाध्यक्षको जिम्मेवारमा छु। द्वन्द्वपीडितलाई संगठिन गर्ने र न्यायको लागि आवाज उठाउने क्रम अझै तीव्र हुन थाल्यो। के दिन के रात म निरन्तर अभियानमा लागिरहेँ। एकातिर न्यायको संघर्ष थियो अर्कोतिर घरपरिवार सम्हाल्नुपर्ने जिम्मेवारी। घरमा तीनजना छोराछोरीले आमाको बाटो हेरेर बसेका हुन्थे, तातो पानीमा चिउरा भिजाएर बच्चाहरूको छाक टार्नुपर्ने अवस्था आयो। कहिले काँही आर्थिक गर्जो टार्नका लागि भारतको रूपैडिहामा गएर चिनी, सरफ लिएर आउने र नेपालगञ्जमा बेच्ने काम पनि गरेँ। यति लामो समयसम्म श्रीमान्को खोजी गर्दै हिंड्दाको तितो

क्षण, घरपरिवारको बोझ, समाज तथा छरछिमेकको हेराइ भनाइ र समाजको हेर्ने दृष्टिकोणलाई पार गर्दै आजसम्म पनि श्रीमान्‌को सत्य थाहा पाउने आशामा भड्किरहेकी छु । राज्यले दिने सेवा सुविधाका हकमा पनि बेपत्ता पारिएका परिवार र त्यसमा पनि श्रीमतीहरूलाई धेरै नै गाह्रो भएको छ । आजसम्म न लास न सास, केही नपाउँदाको पिडा मलाई मात्र वा मजस्ता पीडा भोग्ने पीडितहरूलाई थाहा छ । हाम्रो समाजमा श्रीमान् नभएको एकल महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण नै फरक छ- जसले गर्दा काम गर्ने क्रममा धेरै अफ्ठ्यारा परिस्थितिहरू आउथे कसैले बिहेको प्रस्ताव लिएर आउथे भने कसैले कसैले गिद्धे नजरहरू पनि लगाउथे । तर जे जस्तो पीडा भएपनि आफुजस्तै अरू व्यक्तिलाई संगठित गर्दै न्यायको लागि अघि बढ्नु नै मेरो प्राथमिकता थियो कसले के भन्छ र के गर्छ भनेर त्यसमा अल्झिने मेरो प्राथमिकतामा थिएन ।

न्यायको अभियानमा लाग्ने क्रममा मैले २०७३ सालदेखि न्याय संवाददाता भई काम गर्न थालें । मजस्तै अन्य महिला दिदीबहिनीलाई भेटेँ । उनीहरूले द्वन्द्वका बेला भोगेका घटना र उनीहरूको जीवनका बारेमा कुराकानी गर्न थालेँ । उनीहरूले भोगेको सत्य अभिलेख गर्न थालेँ र उनीहरूलाइ संगठित बनाउन शुरू गरेँ । नेपाल सरकारले अन्तरिम राहत दिने बेला द्वन्द्वपीडितको परिभाषाभित्र पर्न नसकेका यातना, बलात्कार तथा यौन हिंसाबाट पीडित महिलाहरूसँग मेरो भेटघाट हुन थाल्यो । म संगठित गर्ने क्रममा ठाउँ-ठाउँमा पुग्दा महिलाहरूले हामी पनि द्वन्द्वप्रभावित हो भन्नुहुन्थ्यो तर खुलेर भन्न सक्नुहुन्थेन । त्यसको लागि मैले सुरक्षित र गोप्य रूपमा उहाँहरूसँग कुराकानी गरेँ । जसमा एकदम पीडादायी घटनाहरू थिए- जुन कुरा प्रभावित महिलाहरूले अहिलेसम्म कसैलाई भन्न सकेका थिएनन् । आज आफ्नो पीडा सुनिदिने कोहि भइदिँदा पनि मन हलुका भएको महसुस प्रभावित महिलाहरूले गर्न थाले । यस्ता महिलाहरूसँग मेरो भेट भयो कि मेरो पीडा त केही पनि होइन रहेछ मेरो भन्दा बढि पीडा भएका दिदीबहिनी त अरू पो रहेछन, भन्ने लाग्यो । धेरै दिदीबहिनीका पीडाका कुरा सुन्दा मैले त आफ्नो पीडा नै बिर्सिसकेँ ।

यो पितृसत्तात्मक सोच हावी भएको समाजमा जहाँ पनि महिलाको मुद्दा र महिलाको सवाललाई पछि पारिदा रहेछ भन्ने अनुभव मेरो छ । द्वन्द्वपीडितहरूभित्र पनि महिलाको मुद्दालाई त्यति प्राथमिकता दिइएन । तर पनि आवाज उठाउन छोड्नुहुँदैन हामी पछि हट्नु भनेको एक कदम न्याय पछाडी हट्नु हो भनेर अगाडि बढिरहनुभएको छु । त्यसैले मैले द्वन्द्वप्रभावित महिलाहरूलाई संगठित गर्दै जिल्लास्तरीय महिला सञ्जाल पनि गठन गरिसकेको छु र द्वन्द्वपीडित महिलाको राष्ट्रिय सञ्जालको स्थापनाका लागि पनि मैले प्रमुख भूमिका निभाएँ ।

मलाइ मेरो आफन्त र परिवारका अन्य सदस्यहरूले तिमी यो आन्दोलनमा लागेर आखिर के पायौ ? के तिम्रो श्रीमान् फिर्ता पायौ भनेर प्रश्न गर्नुहुन्छ । हो मैले मेरो श्रीमान् फिर्ता त पाइन त्यसको पिडा म आँफैसँग छ, र तर अरूको पीडामा मल्हम लगाउन सक्ने भएको छु । राज्यले नहेरे पनि हामी आफै द्वन्द्वपीडित महिला मिलेर एकअर्काको साथी र सहयोगी भएका छौ । त्यसैले अलिकति भए पनि सन्तुष्टि मिलेको छ । सबै द्वन्द्वप्रभावितहरूले चन्द्रकला दिदी भनेर नाम लिन्छन । द्वन्द्वकालमा यौन हिंसामा परेका महिलाहरूले भोगिरहेको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य समस्या समाधानको लागि विभिन्न संघसंस्था र संगठनसँग सहकार्य गरेर सहयोग जुटाइरहेकी छु । आजकल त बोक्सी आरोपमा परेको, घरेलु हिंसा भोगेका महिलाहरूसमेत मेरोमा न्यायको लागि सहयोग माग्न आउछन त्योभन्दा मेरो लागि खुसीको कुरा के हुन सक्छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको जगमा टेकेर नेपालमा राजनीतिक परिवर्तन त भयो । धेरै व्यक्ति नेतृत्वमा पुगे । उनीहरूले आफ्नो र आफ्ना छोराछोरीको भविष्य उज्यालो बनाए । तर हामीजस्ता द्वन्द्वपीडितको लागि आज पनि दिन अँध्यारो नै छ । २०६० मंसिर

२३ गतेको दिनबाट मेरो जीवनमा शुरू भएको अँध्यारो दिनमा आफ्नै प्रयासले उज्यालो छर्ने काम जेनतेन गरिरहेकी छु । तर राज्यले आफ्नो तर्फबाट कहिले प्रयास गर्छ ? हामी द्वन्द्वपीडितका लागि राज्य छ भन्ने आभास कहिले मिल्छ ? हामीले आत्मसम्मान्सहित बाँच्न पाउने हाम्रो अधिकार कहिलेबाट सुनिश्चित हुन्छ ?

बेपत्ताको पीडा कसैलाई पनि नहोस

प्रदिप आचार्य (केदार)

पिता दण्डपाणि आचार्य र माता लोकमाया आचार्यबाट वि.सं.२०३६ वैशाख १४ गते कास्की जिल्ला सार्दीखोला गाउँ पञ्चायत वडा नम्बर १ भुर्जुङखोला (हाल माछापुच्छ्रे गाउँपालिका वडा नम्बर २ सार्दी खोला)मा जन्मिएका आनन्द आचार्य मेरो सहोदर भाइ हुन्। निजको १० कक्षासम्मको अध्ययन माछापुच्छ्रे मा.वि. भुर्जुङखोलामा भएको थियो। उच्च शिक्षा अध्ययन पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस पोखरामा भएको थियो। उनी क्याम्पस अध्ययनका क्रममा क्रान्तिकारी विद्यार्थी संगठनमा २०५६ देखि जोडिएका थिए। विद्यार्थीहरूको कामको सिलसिलामा २०५८ मंसिर २१ गते कास्की जिल्लाको माछापुच्छ्रे गा.वि.स. वडा नम्बर ८ सरीपाखामा पुगेको बखत निज भाइ आनन्द आचार्यलाई सुरक्षाकर्मीले नियन्त्रणमा लिई जिल्ला प्रहरी कार्यालय कास्की गैरापाटनमा राखिएको जानकारी हामी परिवारले पाएका थियौं। सोही वर्ष पुस १७ गते बिहान भाइलाई त्यहाँबाट जेल चलान गरियो भन्ने समाचार पाएपछि हामी परिवारजन र इष्टमित्र जिल्ला प्रकाशन कार्यालय कास्कीमा बुझ्न जाँदा त्यहाँ नल्याएको कुरा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले बताउनुभयो। त्यसपछि हामी जिल्ला प्रहरी कार्यालय कास्कीमा बुझ्न जाँदा आर्मीले लगेको भन्ने जानकारी पाएपछि फुलबारी ब्यारेकमा बुझ्दा त्यहाँ नल्याएको कुरा सो ब्यारेकबाट जानकारी दिइयो। विजयपुर ब्यारेकमा बुझ्न जाँदा उताको मान्छे उतै राख्छ भनेर सो ब्यारेकले फुलबारी ब्यारेकमा लगेको जानकारी गरायो। कहिले फूलबारी ब्यारेक त कहिले विजयपुर ब्यारेक गर्दा हामी हैरान भएपछि रेडक्रस, मानवअधिकारकर्मी सबैलाई हारगुहार गर्दासमेत केही लागेन। पहिलो युद्धविराम भएपछि जेलबाट छुटेका मानिससँग भेटघाट गर्दा २०५८ चैत २ गतेसम्म फुलबारी ब्यारेकमा रहेको भन्ने साथीहरू भेट्यौं। त्यसपछि बन्दी प्रत्यक्षीकरणको मुद्दा दर्ता गर्यौं। सुरक्षाकर्मीले आनन्द आचार्यलाई पक्राउ नगरेको भन्ने जवाफ दिए। अदालतले हामीलाई तपाईहरूसँग पक्राउ पुर्जी छ भनेर सोध्यो। त्यो बेलामा उनलाई बिना पक्राउ पुर्जी पक्राउ गरिएको थियो। पक्राउ पुर्जी छैन भन्ने जवाफ हामीले दिएपछि अदालतले हामीले पक्राउ पुर्जी नभएको व्यक्तिलाई केही गर्न मिल्दैन भन्ने जवाफ दियो। त्यसपछि हामीले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, ICRC, विभिन्न संघसंस्था, मानवअधिकारकर्मी र पत्रकारहरूसँग यीनै वेदना पोख्ने काम गरिरहेका छौं।

२०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता हुंदाखेरी ६० दिनभित्र बेपत्ता नागरिकहरू सार्वजनिक गर्ने भनेर राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षबीच सम्झौता भएको पनि आज १८ वर्ष पूरा भएको छ। अब सो ६० दिन कहिले पुग्ने हो ? अहिलेसम्म

सदस्य, बेपत्ता परिवार समाज, कास्की।

सार्वजनिक हुन सकेको छैन । २०७१ सालबाट सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग बनेर काम पनि गरिरहेको जस्तो लाग्छ । हालसम्म माओवादीबाट एकपटक बाबुराम भट्टराई र तीनपटक पुष्पकमल दाहाल प्रचण्ड प्रधानमन्त्री भइसक्नुभएको छ । हामीले उहाँहरू प्रधानमन्त्री हुँदा १५/२० पटक भेटघाट पनि गरिसकेका छौं । भेटमा द्वन्दपीडितहरूका विषयमा गम्भीर रहेको अनुभूति पनि हामीले पाएका छौं ।

भाइ पार्टीमा हुँदा नै बुवाको निधन भएको थियो । हामीले बुबाको नाउँमा भएको पैतृक जग्गाजमिन हालसम्म अंशबण्डा गर्न नपाउँदा व्यावहारिक कठिनाइ भोग्नुपरेको छ । राज्यले बेपत्ता नागरिकको स्थिति सार्वजनिक नगर्दा हाम्रो धार्मिक क्रियाकलाप गर्न पाएका छैनौं । इष्टमित्र दाजुभाइ शुभचिन्तकहरूले के-के भएको छ भाइको कुरो अहिलेसम्म, सरकार तिमीहरूको हुँदा पनि सार्वजनिक नभए कहिले हुन्छ भनेर सोध्दा के जवाफ दिने भइरहेको छ । शहीदहरूको त एउटा टुङ्गो लागेको छ, बेपत्ताहरूको कहिले टुङ्गो लाग्छ ? हामी आशै-आशमा बाँचेका छौं । अहिले कसैले मैले त फलानो ठाउँमा देखेको थिए भन्छ । कहिले कसैले उसलाई त फलानो ब्यारेकमा लगेको थियो भन्छ । ज्योतिषकहाँ गएर हेरकोर गर्दा सुरक्षाकर्मीको घेराबाट भाग्न सफल भएको छ, यो मान्छे एकदिन आउँछ भन्छ । कसको कुरा पत्याउने, कहाँ गएर कराउने, के भन्ने, हामी मर्नु न बाँच्नुको अवस्थामा जीवन गुजारेर बसेका छौं । कहिलेकाँही सपनीमा देख्ता भाई त घर आएको छ भन्ने भान हुन्छ, बिउँझँदा हुँदैन । भाइलाई गिरफ्तार गरेर लगेपछि हामीले हालसम्म मानसिक यातना खेपिरहेका छौं । भएको जग्गा जमिन धितो राख्न, बेचबिखन गर्न, साँधसधियारसँग मिलाउन पाएका छैनौं । हे भगवान यस्तो बेपत्ताको पीडा कसैलाई पनि नहोस् ।

मेरो छोरा कहिले आउला भनी पीडै पीडाको भारी भए पनि भगवान्सँग दुई हात जोडी बसिरहेको छु

विमल बहादुर क्षेत्री

मेरो छोरो गणेश के.सी. १३ वर्ष ६ महिनाको थियो। नेपालमा संकटकाल लागेको वि.सं. २०५८ मंसिर महिना ११ गते जस्तो लाग्छ। भोलिपल्ट अर्थात् मंसिर १२ गते नेपाली सेनाले हाम्रो बाग्लुङ जिल्लाको बलेवा नारायणस्थान गा.वि.स. बाट मेरो छोरा गणेश के.सी.लाई गिरफ्तार गरेका हुन। मेरो छोरालाई अन्दाजी ६ महिनाजति बाग्लुङको ब्यारेकमा राखेका हुन्। त्यसपछि पोखरास्थित विजयपुर ब्यारेकमा लगेको जानकारी पाएको थिएँ। २०५९ सालमा माओवादी पार्टीले ६ महिनाका लागि युद्धविराम गरेका थिए म हाम्रो जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाग्लुङमा गएर मेरो कुरा तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई "मेरो छोरा कहाँ छ सर" भनेर सोध्दा अलि व्यग्यात्मक तरिकाले सोधे। त्यो राङ्खानीको केटाको अभिभावक आछन् भन्दा त्यतिबेलाको जिल्लाको अभिभावक भएर कुर्सीमा बसेको प्रमुखको शब्दबाट झन घाउमा नून लगाउनुसरह भयो। उहाँको निर्देशनअनुसार म पोखराको विजयपुर ब्यारेकमा पुगेँ। त्यहाँ पुगेपछि अवश्य भेट हुन्छ, भेट्न पाउने भएँ भन्ने ठूलो आश बोकेको थिएँ। तर त्यहाँ जाँदा पनि भेट्न पाइएन। उल्टै आश्वासन दिए। सैनिकहरूले तपाईँ आफ्नो जिल्लामा सम्पर्क राख्नुहोस् भनेकोले पोखराबाट पनि निराश भई बाग्लुङ ब्यारेकमा सम्पर्क गर्न पुगेँ। त्यहाँ फलामको छड लिएर जवान गेटमा आएर ठाडो बोलीमा बोल्दा झन पीडा थपियो र पीडा बोकी निराश भई घर फर्किएँ। २०६३ मंसिर ५ गते तत्कालीन विद्रोही पक्ष र राज्यपक्षबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो। सो सम्झौतामा ६० दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने भनिएकोमा सोबमोजिम भएन। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भए पनि ती आयोगबाट पनि निराशाबाहेक अरू केही भएन। आयोगबाट पनि झन पीडा थप्नेबाहेक अरू हात लागेन। घरमा श्रीमती छोराछोरीले के भयो भन्छन्। परिवारलाई दिने उत्तर नहुँदा मन भक्कानिएर आँखामा आँसु रोक्न सकिँदैन। त्यो क्षण कहिल्यै नबिर्सने डरलाग्ने क्षण भयो। बाग्लुङमा एड्भोकेसी फोरम नेपाल भन्ने संस्था थियो। त्यो संस्थाले ससस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका, विस्थापित भएका, घाइते सम्पत्ति लुटसम्बन्धी दुवै पक्षबाट भएका घटनाका पीडितको एउटा समूह बनाएर राज्यलाई दबाव दिने काम गर्यौं। समूहको नाम न्यायका लागि द्वन्द्वपीडित समाज बाग्लुङ नेपाल हो। यो लगभग ४५ जिल्लामा गठन भएको छ। समूहका साथ आफन्तको पीडा बोकी एकपटक राष्ट्रपति रामवरण यादवजीलाई पनि मलगायत समूहका सबै साथीहरू ज्ञापनपत्र बुझाइयो। उहाँको पनि यही

बेपत्ता पीडित परिवार।

आश्वासन आयो कि म दलहरूसँग बात गरी ६ महिनाभित्र सार्वजनिक गर्न लगाउँछु भन्नुभयो । खै त यी सबै बेवास्ता भयो । मेरो सानो नाबालक छोरालाई सेनाले समातेपछि त्यसको संरक्षण गर्ने हो कि बेपत्ता बनाउने हो ? देश र जनताको लागि सुरक्षा दिने भन्ने थियो, तर मजस्तो पीडा बोकेको नेपालमा हजारौँ अभिभावक छन् । फोनको घन्टी बज्दा पनि कतै छोराको खबर आयोकि भन्दै फोन उठाउन जान्छु । तर के गर्ने यस्तो बेला फोनमा बोल्न पनि मुटुमा डल्लो बसेझैँ हुन्छ । बोल्न पनि कठिन हुन्छ । यस्तो १ जनामात्र भएको वडा गा.वि.स. टोल मा त अझै झन पीडा सहेर बस्न बाध्य हुँदो रहेछ । जनप्रतिनिधिसँग म द्वन्द्वपीडित हुँ मेरो लागि केही रकम छुट्याउनु पर्यो भन्दा द्वन्द्वपीडित कहिलेसम्म भन्ने भन्दा र बिरामी भएर उपचार गर्न जाँदै गर्दा पनि फलानो पैसा बुझ्न गयो भन्ने गर्दा अति नै पीडा बोकिराखेको छु ।

यस्तैगरी हाम्रो संस्थाले स्टोरी लेख्नुपर्यो भन्दै गर्दा “न्यायको आशा” भन्ने एउटा पुस्तक निकालेको छ । पुस्तकमा निकालेपछि अलि थाहा लाग्दो हो भनेर लेख्दै गर्दा बोल्न पनि गाह्यो हुने गर्थ्यो पहिला पहिला तर अहिले एड्भोकेसी फोरम, आई.सी. आर.सी. लगायत विभिन्न संघसंस्थाले गर्दा बोल्न सक्ने भइयो र संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कुराहरू पनि बुझियो । तर बिडम्बना हाम्रो देशका नेताहरूले टी.आर.सी. बिल पास गर्नलाई किन ढिला गरिराखेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय दबाव आउँदा अब छिट्टै टुङ्गोमा पुऱ्याउने भन्ने कुरामात्र गर्ने । शान्ति सम्झौता भएको पनि १८ वर्ष लाग्न थाल्यो । अहिलेसम्म मेरो छोराको जानकारी नपाउँदा मलगायत मेरो परिवार यति दुखमा छौं कि बयान गर्न पनि कठिन भाको छ । यो लेख्दै गर्दा दाँत टोक्दै भिजेका आँखा पुछ्दै छु ।

त्यो मेरो नाबालक छोरालाई सैनिकले नियन्त्रणमा लिएपछि सुरक्षित राख्ने होकी बेपत्ता बनाउने ? बेपत्ताको अवस्था गम्भीर प्रकारको मानवअधिकार उल्लंघनको घटना हो । कहाँ होला ? कस्तो होला ? कति यातना दिइरहेको होला ? त्यो सैनिकले कस्तो खाना खुवाए होलान ? कतिबेला आउला भन्ने मनमा पीरले सताइरहने हुँदा दिनमा त जसरी पनि समय जान्छ रातमा भने निद्रा पनि लाग्दैन । कहिलेकाहीँ राति जागारामजस्तै हुन्छ । मैले मेरो छोराको बारेमा सत्य जान्न पाउने अधिकार हो । मेरो छोराको सास चाहियो होइन भने लास चाहियो । यदि यस्तै राज्य हो भने गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघन गर्नेलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअनुसार कारबाही हुनुपर्छ । मेरो अर्को भनाइ के हो भने, हिंजो आज जो पीडा मैले भोगेको छु, भविष्यमा यस्तो पीडा भोग्न नपरोस् । त्यो पीडै पीडाको थकान भारी भए पनि मैले बिहानबेलुका भगवान्सँग दुई हात जोडी बसिरहेको छु मेरो छोरा कहिले आउला भनी ।

सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १ (२०७६ असार) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

क्र.सं.	विषय	लेखक
१	बलपूर्वक बेपत्ताः अक्षम्य अपराध	चरण प्रसाई
२	बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज	महेश शर्मा पौडेल
३	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट गरिने कारवाहीको सिफारिस र खुलाउनु पर्ने कुराहरु	किरण पौडेल
४	विश्वका संक्रमणकालीन आयोगहरुः सत्य, न्याय र अभियोजन सधैं ओझेलमा	प्रा.डा. विष्णु पाठक
५	पीडित तथा साक्षी संरक्षण	कृष्णजीवी घिमिरे
६	संक्रमणकालीन न्यायको दुई आयोग, एक अनुभव	ऋषि राजभण्डारी
७	नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय सम्वादः बेपत्ता परिवारका लागि सामाजिक न्यायका सन्दर्भमा पीडित केन्द्रित अवधारणा	रामकुमार भण्डारी
८	नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी कानून र सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण	गोपाल रिजाल
९	संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित मुद्दाको अभियोजन र आरोपित उपरको कारवाही प्रक्रिया	संजीवराज रेग्मी
१०	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको कार्य प्रकृया, समस्या र चुनौतीहरु	प्रेमकुमार श्रेष्ठ
११	पीडित मैत्री अनुसन्धान र सूचनाको गोपनियता	ईश्वरीप्रसाद ढकाल
१२	बेपत्ता व्यक्तिको शव उत्खनन् प्रक्रिया, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको अनुभव	यज्ञप्रसाद अधिकारी
१३	संक्रमणकालीन न्याय र सुरक्षा निकायको दायित्व	डा. महेन्द्रजङ्ग शाह
१४	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन प्रक्रिया र यसका समस्याहरु	कुमुदप्रसाद शर्मा
१५	नेपालमा द्वन्द्वका कारण र दोहोरिन नदिने उपायहरु	निराजन घिमिरे
१६	पुनः स्थापकीय न्याय र नेपालमा यसको प्रयोग	सोमकान्ता भण्डारी
१७	भविष्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिन पुनः स्थापकीय न्याय	टीकाभूषण घिमिरे
१८	दिगो शान्ति, विकास र समृद्धिका लागि सामाजिक मेलमिलाप र सद्भाव प्रवर्द्धन	मीना गुरुङ

© बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

१९	छानविन प्रक्रियामा जनशक्ति व्यवस्थापन	रोमाकान्त ज्ञवाली
२०	संक्रमणकालीन न्याय, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत र द्वन्द्वकालीन घटनामा यसको सान्दर्भिकता	मनिराम ज्ञवाली
२१	द्वन्द्व पीडितको अधिकारको सन्दर्भमा परिचयपत्र व्यवस्थापन	हरिहर पौड्याल
२२	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सन्दर्भमा मनोसामाजिक सहयोगको सान्दर्भिकता	सुनिता श्रेष्ठ
२३	द्वन्द्वले महिलामाथि पारेको असर	चन्द्रकला उप्रेती
२४	पीडितको न्यायमा मिडिया कति सहयोगी	गोविन्द लुईटेल
२५	संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनमा गठित आयोगहरुको सिफारिस कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको भूमिका	खिमानन्द बस्याल
२६	सूचना प्रविधि र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग	विष्णुप्रसाद आचार्य
२७	*Introduction to Transitional Justice and Its Nepali Context*	*Dr. Rishikesh Wagle*
२८	*Relevance of Criminal Prosecution in Transitional Justice*	*Shobhakar Budhathoki*
२९	*Addressing Reparation Rights of Conflict Victims in Nepal*	*Suman Adhikari*

सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १ (२०७६ पुस) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

क्र.सं.	विषय	लेखक
१	नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायका चुनौती	महेश शर्मा पौडेल
२	संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी कानूनः एक चर्चा	ऋषि राजभण्डारी
३	हराएका व्यक्तिहरु पत्ता लगाउने प्रक्रियामा विधि विज्ञान (Forensics) को भूमिका तथा उपयोग	डा. हरिहर वस्ती
४	नेपालमा बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिने कार्यको अपराधिकरण	ईश्वरीप्रसाद ढकाल
५	बेपत्ता र न्याय सम्बन्धी एक अवलोकन	डा. महेन्द्रजंग शाह
६	नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायमा मानवअधिकार र दण्डहिनताको अवस्था	डा. देवबहादुर बोहोरा
७	पीडितका आवश्यकता र न्यायबारेमा बुझाइः पुनरावलोकनको प्रयास (पीडित न्यायको पुर्नलेखाजोखा)	रामकुमार भण्डारी
८	संक्रमणकालीन न्यायमा मेलमिलापको सान्दर्भिकता	शोभाकर बुढाथोकी
९	बेपत्ता पीडित परिवारको पीडा	रुपेश शाह
१०	चार वर्षको समिक्षा एक अनुभूति	शुसिला चौधरी
११	संक्रमणकालीन न्याय र नेपालको अवस्थाः किन टुंगिएन नेपालको शान्ति प्रकृया	रुवी श्रेष्ठ
१२	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारवाही र आगामी रणनीति	निराजन घिमिरे
१३	संक्रमणकालीन न्यायमा सार्वजनिक सुनुवाइको औचित्य	मीना गुरुङ
१४	बेपत्ता पीडित परिवारको लागि राज्यबाट प्रदान हुने परिचयपत्र र यसबाट प्राप्त हुन सक्ने सुविधा तथा सहुलियतहरु	मनिराम ज्ञवाली
१५	*Former Child Soldiers, the Maoist Leaders and The Hague Court*	*Pro.Dr. Bishnu Pathak*
१६	*Role of Business Sectors on Peace Building at post Conflict Situation*	*Take Tamata*
१७	*Vetting-Cornerstone of Transitional Justice*	*Chun Gurung*

सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १ (२०७७ माघ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

क्र.सं.	विषय	लेखक
१	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरु	युवराज सुवेदी
२	द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यले खेल्नुपर्ने भूमिका	विश्वप्रकाश भण्डारी
३	छानविनका क्रममा अपनाउनुपर्ने पीडित मैत्री व्यवहार र सूचनाको गोपनियता	सुनिल रंजन सिंह
४	द्वन्द्वकालीन समस्या र आयोगहरुको अपेक्षित भूमिका	प्रकाश वस्ती
५	संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा अभियोजन	महेश शर्मा पौडेल
६	द्वन्द्वको कारण बालबालिकामा परेको दीर्घकालीन असर र यसको निरुपण	प्रा.डा. लक्ष्मीप्रसाद मैनाली र विष्णुप्रसाद सोती
७	*Women and the Peace Process of Nepal*	*Prof. Dr. Sashi Adhikary*
८	संक्रमणकालीन न्यायमा फौजदारी दायित्व	संजीवराज रेग्मी
९	संक्रमणकालीन न्यायः पीडितमुखी दृष्टिकोण	डा. टीकाराम पोखरेल
१०	मानवअधिकार, संक्रमणकालीन न्याय र नेपाल	कृष्ण कँडेल
११	शवोत्खनन् प्रक्रियाः एक परिचय	डा. आलोक आत्रेय र डा. जेणस आचार्य
१२	युद्ध अपराधमा उन्मुक्ति असंभव छ	मातृका निरौला
१३	संवेदनशीलता र दृढ इच्छाशक्तिबिनाको देखावटी संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया	सुमन अधिकारी
१४	संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा गठित नेपालका आयोगहरु	मनिराम ज्ञवाली
१५	विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको चौध (१४) वर्षसम्म न्याय नपाउँदा निरास पीडित र पीडित परिवार	मैना कार्की
१६	सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिलामाथि परेको समस्या र यसको समाधान	सुशिला चौधरी
१७	सशस्त्र द्वन्द्वले दिएको घाउ	देवबहादुर डि.सी.
१८	भरिन बाँकी छन् युद्धका घाउहरु	हरिमाया शर्मा (आशा)
१९	राज्यबाट सहयोगको अपेक्षा	नुमा सुवेदी
२०	*Humanitarian Forensic Action Approach in Rights to Know*	*Sharmila Gurung*
२१	*Transitional Justice in Nepal: Foreign Interest and Media Coverage*	*Bidhur Dhakal*
२२	तथ्य प्रमाण संकलनमा मिडिया कति सहयोग	गोविन्द लुइटेल

सत्यको खोजी, वर्ष ४, अंक १ (२०७९ जेष्ठ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

क्र.सं.	विषय	लेखक
१	बलपुर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएकोमा परिपुरणको अवधारणा	युवराज सुवेदी
२	संक्रमणकालीन न्यायका विविध पक्ष	विश्वप्रकाश भण्डारी
३	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारबाहीको विद्यमान अवस्था	श्यामकुमार भट्टराई
४	राज्यद्वरा बेपत्ता पारिएका नागरिकः परिवारको अपेक्षा र राज्यको दायित्व	एकराज भण्डारी
५	संक्रमणकालीन न्याय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास	खिमलाल देवकोटा
६	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण, विकास र संक्रमणकालीन न्यायको सवाल	डा. विष्णुराज उप्रेती
७	संक्रमणकालीन न्याय र फौजदारी दायित्व	रामप्रसाद घिमिरे
८	संक्रमणमालीन न्याय र मानवअधिकारको अन्तरसम्बन्ध	शोभाकर बुढाथोकी
९	व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र मानवअधिकार	डा. टीकाराम पोखरेल
१०	संक्रमणकालीन न्याय र पीडितमुखी अवधारणा	यज्ञप्रसाद अधिकारी
११	साक्षी संरक्षण तथा परिक्षणः सिद्वान्त तथा कानूनी व्यवस्था	रेवतीराज त्रिपाठी
१२	नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसको व्यवस्थापनका उपायहरु	गम्भीरबहादुर हाडा
१३	संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा आरोपित व्यक्तिको बयान र कारवाही सिफारिस	कुमुदप्रसाद शर्मा
१४	नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसामा परेका महिला तथा बालबालिकाको अवस्थाः एक विवेचना	विष्णुमाया भुसाल
१५	*The Crime Victim Protection Act and the Rights of the Conflict Victims*	*Bishnu Bashyal*
१६	*Psychological Rehabilitation for Conflict Victim in Nepal*	*Rukamanee Maharjan*
१७	*Transitional Justice in Nepal: An Appraisal from Socio-economic Rights Perspective*	*Tejman Shrestha*
१८	*Transitional Justice Management of South Africa and lesson to be learnt for Nepal*	*Kedar Ghimire*

१९	फौजदारी न्याय र संक्रमणकालीन न्यायको न्याय निरुपण प्रक्रिया	✎ कृष्णा भण्डारी
२०	बेपत्ता पारिएका सदस्यको समस्या र डि.एन.ए. डाटा बैंकको आवश्यकता	✎ राममाया लामिछाने
२१	द्वन्द्वको कारणले महिला तथा बालबालिकामा परेको दिर्घकालीन असर र त्यसको निरुपण	✎ सानु डंगोल
२२	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिः पीडित र उचित उपचार	✎ सपना दनै/सेमन्त दाहाल
२३	स्थानीय तहको नीति निर्माण तहमा द्वन्द्व पीडितको सहभागिता किन र कसरी ?	✎ गोविन्द लुइटेल
२४	द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यले खेल्नुपर्ने भूमिका	✎ कृष्णराज के.सी.
२५	जनयुद्धको क्रममा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको कब्जामा मैले भोगेको यातना र मेरो अनुभूती	✎ उमेशप्रसाद साह

सत्यको खोजी, वर्ष ५, अंक १ (२०८० जेष्ठ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

क्र.सं.	विषय	लेखक
१	*Politics of Healing and Hope for ending Transitional Injustice*	✎ *Prof. Dr. Shambhu Ram Simkhada*
२	*Nepal's Transitional Justice: Reality and Way Forward*	✎ *Khimlal Devkota*
३	*International Humanitarian Law: Governing the Situation of Missing*	✎ *Krishna Chalise*
४	*Transitional Justice: A Faltering Process in Nepal, but Awaiting Meaninful Settlement*	✎ *Liladhar Upadhyaya*
५	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरु	✎ कुमुदप्रसाद शर्मा
६	माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको प्रवृत्ति र यसको प्रभाव	✎ डा.देवबहादुर बोहोरा
७	संक्रमणकालीन न्यायः अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव	✎ टिएन अधिकारी
८	बेपत्तासम्बन्धी घटनाको अनुसन्धान र वकालत	✎ डा.टीकाराम पोखरेल
९	मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा उजुरीदेखि सिफारिसम्मको विधि र प्रक्रिया	✎ यज्ञप्रसाद अधिकारी
१०	सत्य निरुपणमा केही अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र नेपालको चुनौती	✎ श्रीराम अधिकारी
११	नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन	✎ श्यामकुमार भट्टराई
१२	पीडामाथिको पीडा	✎ सीता बुढा क्षेत्री
१३	दश बर्षे जनयुद्धको प्रभाव	✎ शारदा शर्मा

संघीय संसद् राष्ट्रियसभाको संघीयता सबलीकरण तथा राष्ट्रिय सरोकार समितिले संक्रमणकालीन न्यायका केही पक्षमा नेपाल सरकारलाई दिएको निर्देशन।

संघीय संसद
राष्ट्रिय सभा
राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समिति

बैठक संख्याः२४१
मितिः २०८१/०१/२०
समयः बिहान ११:०० बजे
प्रारम्भः बिहान ११:१५ बजे
अन्त्यः दिनको २:३० बजे

छलफल तथा निर्णय :-

समितिको आज मिति २०८१/०१/२० गते बसेको बैठकमा शान्ति प्रकृया, संक्रमणकालिन न्यायका सम्बन्धमा हालसम्म भएका कामकारवाही र सो सम्बन्धमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगका सचिव लोकराज पराजुली र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगका सचिव उदयराज सापकोटासँग छलफल भई देहाय बमोजिम निर्णय भयोः-

१. निष्पक्ष, तटस्थ तथा प्रभावकारी रुपमा कार्य सम्पादन गरी शान्ति प्रकृया र संक्रमणकालिन न्यायका बाँकी रहेका काम सम्पन्न गर्न सक्ने गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगका पदाधिकारीको नियुक्त गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने।
२. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले सशस्त्र द्वन्दको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पिडीत परिवारलाई रु. १०(दश) लाखका दरले राहत रकम उपलब्ध गराउन विभिन्न मितिमा सिफारीस गरेका व्यक्तिहरुमध्ये केहि व्यक्तिहरुले हालसम्म पनि राहत रकम प्राप्त गर्न नसकेकोले निजहरुलाई राहत रकम उपलब्ध गराउन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गृह मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने।
३. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको सिफारीस अनुसार परिचय पत्र प्राप्त गरेका पिडीत तथा पिडीतका परिवारलाई निश्चित मापदण्डको आधारमा सेवा सुविधा, छुट तथा सहुलियत प्रदान गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई निर्देशन दिने।
४. सशस्त्र द्वन्दका कारण घाईते भएकाहरुलाई निःशुल्क उपचारको व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने।

CIEDP, Nepal

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
भद्रकाली प्लाजा, काठमाडौं
फोन नं.: ०१-५९०३७९५
वेबसाईट: www.ciedp.gov.np
इमेल: ciedpnepal@gmail.com
टोलफ्री नं.: १६६०-०१-२२१११